

GÖRÖG ÉS LATÍN REMEKÍRÓK.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

359
P
CICERO

A KÖTELESSÉGEKRŐL.

FORDÍTOTTA,

BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEK ELLÁTTA

CSENGERI JÁNOS.

BUDAPEST

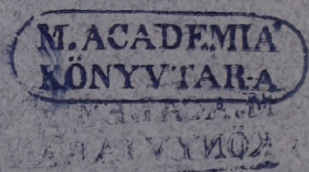
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1885.

Ára 1 frt.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

GÖRÖG ÉS LATÍN
REMEKÍRÓK.

KIADJA

A M. TUD. AKADÉMIÁNAK
CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

CICERO
A KÖTELESSÉGEKRŐL.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1885.

CICERO

A KÖTELESSÉGEKRŐL.

FORDÍTOTTA,
BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEK ELLÁTTA

CSENGERI JÁNOS.

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADVÁNYA.

1885.

291054

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

A *De officiis*-nak nem ez az első magyar fordítása. 1795-ben jelent meg KOVÁSZNAI SÁNDOR-nak, a marosvásárhelyi collegium néhai érdemes professorának a fordítása, ki még 1782-ben közzé tette volt Cicero Catóját, Læliusát, Paradoxonait és Scipio álmát. Fordításának a címe ez: «Marcus Tullius Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről a' maga fiához irt három könyvei. Magyarra fordította Kovásznai Sándor, a M.-vásárhelyi kollegiumnak néhai érdemes tanítója. Ki-adta Engel Krisztián János. Nyomtatta maga költségén Weber Simon Péter Po'sonyban 1795.» — Ez az a fordítás, melyről KAZINCZY FERENCZ így nyilatkozik: «Kovásznai felől azt hitte a világ, és nem ok nélkül, hogy tud deákul, s czifrán tud; ismertem mind prózában, mind versekben irt dolgozásait: egy baja volt, — tudós ember volt, de izlése nem volt, s a ki nem ezt szerze a Cicero olvasása alatt, hanem deák virágocskákat, phrasisokat, érdemli-e a dicséretet, hogy ismeri Cicerót? Hogy nem ismerte, e fordítása mutatja; mert így bánni Ciceróval, mint ez a tudós, de ízetlen férfi bánt, az ugyan istentelenség.» (Pályám Emlékezete, kiadta Abafi L. 314. l.) Valóban Kovásznai fordítása nyelvünk és stílusunk akkori állapotához képest sem volt irodalmi nyereségnek mondható, noha nehézkes, szószerinti, latinos magyarsága épen irodalomtörténeti szempontból ma is érdekes és tanulságos olvasmány.

Még egy magyar fordítása van a *De officiis*-nak, de ezzel a Kovásznaié össze sem hasonlítható: «Marcus Tullius Cicero a

kötelességekről. Magyarul SZALAY LÁSZLÓ által. Pest, 1857. Hartleben K. A. tulajdona.» A kitünő stilusú történetíró e fordítása általában igen derék munka és maig sem avult el, noha most már egészen más nézetek vannak elterjedve a fordítás kellékeiről, mint a minők akkor uralkodtak. Akkor TOLDY nem tudott fordításról nagyobb dicséretet mondani, mint a mit Czuczor Cornelius Neposáról mondott: «Római itt minden: szellem és hang; kifejezés s a formák daczai: csak a szavak nem.» (Czuczor Cornelius Neposának bevezetésében.) Akármily magyarosan irt tehát valaki különben, ha latinból fordított, kötelességének tartotta, hogy latinos legyen, latinos nemcsak *szellemben* és *hangban*, hanem a *kifejezésekben* és a *formák daczáiban* is! Ennek az elvnek a kor-szellem hatása alatt Szalay is önkénytelenül hódolt s ebből magyarázhatók meg fordításának sűrű latinos kifejezései. Másrészről azonban lehetetlen elismeréssel nem adózni alapos tárgyismerettel s a szükséges források felhasználásával készült, általában ízléses fordításának. Kötelességemnek is tartottam, hogy a hol jobbat nem adhatok, némi módosítással, néhol egészen hiven is átvegyem az ő kifejezését; mert Szalay fordításában az inkább korának felróható latinosságoknál sokkal többet nyom a latban az a pozitív érdeme, hogy az antik és modern kifejezésmód több lényeges különbségét fölismervé mégsem volt a latin szöveg szolgái utánzója, «*verbum verbo reddens fidus interpret*»-e. Én folytonosan szem előtt tartottam az ő fordítását: vajha oly mértékben sikerülne fordításommal korunk követelményeinek megfelelnem, mint ő az övével kora követelményeinek megfelelt!

E helyütt még forrásaimról tartozom számot adni. Fordításomban jobbára HEINE OTTO derék, jegyzetes kiadását (5. kiad. Berlin, 1878) meg a GRUBER-ét (Leipzig 1874) követtem. Hasznát vettem SZALAY fordításán kívül KÜHNER jeles német fordításának is. Bevezetésemben és jegyzeteimben is az említett szerzők támogattak. Felhasználtam továbbá egyben-másban a következő munkákat:

Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften von R. HIRZEL II. Theil. De finibus. De officiis. Leipzig 1882.

Über die Philosophie des Cicero. HERBART's sämtliche Werke XII, 1852. 167—182. II.

BOISSIER: Cicero és barátai. Ford. Csiky Kálmán. Budapest, 1876. Akad. kiad.

A kétnyelvű, úgynevezett bilingvis kiadásunk latin szövege nem önálló ugyan oly szempontból, hogy kézirat-tanulmányokkal dicsekedhetnék, de azért nem egyik vagy másik kiadás egyszerű lenyomatása, hanem a legjobb kiadások (Baiter-Halm, Heine, Müller, Gruber) eltéréseinek tekintetbe vételével van megállapítva. Azok a helyek, melyeket szerintem is méltán nem tartanak a Cicero szövegéhez tartozóknak, [] közé vannak téve. A kiadók pótlásai az eredeti szövegben *dőlt betűkkel* vannak nyomtatva.

Fordítási elveimre nézve szabad legyen a Magyar Tanügy 1880. évi VIII. füzetében megjelent kis czikkemre (A klasszikusok fordítása iskoláinkban.) fölhivnom a szives figyelmet.

Budapesten, 1885. év április havában.

Dr. CSENGERI JÁNOS.

BEVEZETÉS.

Nem tartom itt helyén-valónak Cicero életének és működésének még csak vázolását sem. Életrajzra beszédeinek gyűjteménye előtt lesz igazán szükség; s annál könnyebben várhatunk reá, mert BOISSIER-nek Ciceróról irt kitünő művét magyar fordításban is bírjuk s ez kellő tájékozást ad mindazoknak, kik szerzőnk életét ismerni óhajtják. Én itt életének csak azon körülményeiről akarok röviden megemlékezni, melyek között ezt a művét irta.

A köztársaság bukása és szeretett Tullia leánya halála után a bölceletben keresett vigasztalást, s elhatározta, hogy a görög philosophiát átülteti hazája földjére. Saját kelletlen nyugalmát, melyet «nem saját akarata, hanem a kényszerűség erőltetett reá», alig érvényesíthette volna jobban, de a kor általában nem volt kedvező a bölceletre nézve. A görög philosophia fénykora lejárt; a stoicusok az epicuristákkal már egy pár százada dogmák, az academicusokkal elvek és módszer miatt veszekedett. Még oly férfiak is, mint Arcesilas, Carneades és Chrysippus, meddő ellenmondásokra pazarolták erejük és idejük javát, s összefüggő saját kutatásokat nem tettek. (Herbart id. m. 174. l.) A rómaiaknak azonban, kiknél a bölcelet önállólag épen nem volt kifejlödve, irodalmilag sem szerepelt s leginkább görög philosophusok munkái vagy előszóval való tanítása által kezdett lábra kapni: valóban jó szolgálatot tett Cicero az ő philosophiai munkásságával. Ifjukurától fogva buzgón foglalkozott a bölcelettel, de bölceleti

művek írásához csak élte alkonyán fogott, mikor a politikai pályá sorompói egy időre bezárultak előtte. Ekkor kezdte meg a *Tusculanae disputationes* és a *De natura deorum* írását. Ezeket a Kr. e. 44. év nyarán befejezte s megírta a *De senectute*, *De amicitia*, *De divinatione*, *De fato*, *De gloria* (elveszett) és a *De officiis* című műveit. Ekkor már Antonius ragadta volt magához Caesar hatalmát: az összeesküvők elhagyták a várost, Cicero is falusi jószágain tartózkodott. Caesar 44. márcz. 15-ikén esett volt áldozatul az összeesküvők törének. Már április elején Tusculanumában, később Puteoli melletti jószágán találjuk Cicerót. Nagyobb-részt itt fejezte be említett műveit. Egy Atticushoz irt leveléből (Ad Attic. XV, 13, 6) látjuk, hogy már ez év júniusában a *De officiis* foglalkozik. Munkáját félbeszakítá Görögországba tervezett utazása. Marcus fia ekkor húsz éves volt és az előbbi év áprilise óta Athenæben hallgatta a philosophiát. Hozzá akart menni Cicero Antonius leselkedései elől. Juliusban elindult, de kedvezőtlen szelek gátolták hajóját, s különben is oly híreket kapott Rómából, melyek visszatérésre birták. Augusztus 31-ikén visszatért Rómába, mert kedvezőnek hitte az időt arra, hogy Antoniussal végezzenen valamit. A senatus határozatlansága meghiusította reményeit. Szeptember 2-ikán első philippicájával támadta meg Antoniust. Ezután ismét jószágaira vonult. Novemberben ismét azt írja Atticusnak (Ad Att. XVI, 11, 4), hogy a *De officiis* első két könyvét befejezte s a harmadikkal foglalkozik. Kétségtelen tehát, hogy az egész munkával még a 44. év vége előtt elkészült.

Ekkor már hatvanhárom éves volt. Deczember elején visszatért Rómába, mert Antonius Brutus ellen Felső-Italiába indult. Ettől fogva Rómában maradt, s egy éven át, haláláig, csodálatos erővel és elszántsággal, utolsó lehelletéig küzdött a köztársaság érdekében, s szórta philippicáit Antonius ellen. Azzal a reménnyel kecsegtette magát, hogy Octavius megtöri Antonius erejét s hajlandó lesz helyreállítani a szabadságot. Keserűen csalódott,

mert Octavius csakhamar szövetekezett Antoniussal, s Cicero e szövetség áldozata lett. 43-ban, deczember 7-ikén ölték meg Antonius emberei.

Philippicáit kivéve utolsó műve a *De officiis*. Méltán várhatnók tehát benne munkásságának legérettebb gyümölcsét, s méltán alkalmazhatnók megítélésében a legszigorúbb mértéket. De ha felgondoljuk azokat a válságos idöket, melyeket Cicero e műve írásakor átélt; lelkének csüggetegségét, melylyel a bölcselthez menekült; éltető elemétől, a forumi szerepléstől megfosztott élte-alkonyát: akkor nem leszünk oly követelők. Aztán helyesen mondja Herbart, hogy államférfinál, szónoknál egyéni kutatásokat, szigoruan tudományos alkotásokat keresni balgatagság. Speculativ alkotások az egész embert kívánják, nem elégesznek meg a kelletlen nyugalom óráival. Azonban idegen kutatások közt is megmarad az egyéni választás. Igazságszeretete fáradhatatlan és nehezen elégíthető ki; ez mindenütt visszatükröződik. Tudományos tekintetben Herbart a *De officiis*-t tartja Cicero legrosszabb művének. Ellenben ZIEGLER (*Geschichte der Ethik*. Bonn 1882), ki nagyon sok rosszat tud mondani Ciceróról, a *De officiis*-t Cicero legjelentékenyebb művének nevezi.

Cicero Marcus fiának írta e művét. Fiát akarja meggyőzni arról, hogy a haszon az erénnyel nem ellentétes. Nem csoda, ha az atyát itt-ott elhagyja az elfogulatlan nyugalom. Átrepül az elvek csúcsain s csak néhány practicus igazságot fejt ki a fiának. És épen e helyek — mondja Herbart — igen jelesek egyenként, holott az egész mű belső egység nélkül szükölködve csak sérti a rendszeres gondolkodót. Herbart nem veszi fontolóra, hogy a Cicero philosophiáját egészen más szempontból kell megítélni, mint más született philosophusét. Szónok volt Cicero, nem bölcselkedő. Hallgatta ugyan a rhetorokon kívül a philosophusokat is, de csak műkedvelőként. Összes philosophiai műveit egy-két év alatt élte alkonyán írta, s mint Herbart is mondja, minden philosophiai művén két czél vonul végig, hogy bánatán uralkod-

jék és hogy a görög bölceletet Rómába plántálja. Philosophiai műveiben is mindenütt a szónokot látjuk, ki a pillanat hatása alatt lépten-nyomon hűtlenné válik az obiectivitáshoz. Szónoki műveinek legjellemzőbb, legegényibb sajátságai philosophiai műveiben is feltalálhatók, s az ő subiectív philosophiája, melyben az ő személyisége, római-volta annyira kitűnik s oly érdekes képet tár elénk, enyhébb ítéletet, legalább is más szempontból való megítélést érdemel. Hiszen épen e tulajdonságoknak köszönhetjük, hogy bölceleti művei nem görög munkák egyszerű másolatai, — mert tárgyi, tartalmi önállóságról igen kevésé lehet szó nála, — hanem görög példaképek utánzása mellett is eleven, egyéni, római alkotások.

Különösen az államférfit tartotta szem előtt. Fiának s a fiatal rómaiaknak akart útmutatást adni. Cæsarról és Antonius-ról a legnagyobb elkeseredéssel beszél. Mindenütt az államférfit látjuk, fejtegetéseiben, példáiban egyaránt. A philosophus csak a háttérben mozog és gyakran egészen eltűnik. Nem is a bölcsre vonatkozó tökéletes — theoreticus — kötelességeket fejtegeti, hanem a közönséges — practicus — kötelességeket, melyek a derék férfira, a *vir bonus*ra vonatkoznak. E tárgyat ő maga a legalkalmasabbnak találta arra, hogy fiának írjon róla könyvet.

Az ifju *Marcus Cicero* Kr. e. 65-ben született. Atyja a leggondosabb nevelésben részesíté. A polgárháboru kitörésekor 17 éves korában Pompeiushoz csatlakozott és — természetesen inkább csak névleg — egy lovas szárnyat vezérelt. Később a Cæsar seregében Hispaniában akart szolgálni, de atyja 45-ben Athenæbe küldte, hogy ott Cratippus vezetése alatt a bölceletet tanulja. De Marcusnak csak a katonáskodásra volt kedve és hajlandósága: apja mindenáron bölcselőt és szónokot akart képezni belőle. Hogy kedve legyen a tanuláshoz, bőven ellátta pénzzel, házat tartott számára, szabadosokat és rabszolgákat adott melléje, hogy oly fénynyel jelenhessék meg, mint más főrangú tanulótársai. De

Marcus a szónoklati és bölcséleti előadások hallgatása helyett lakomák és mulatozások közt élte világát. A rhetor Gorgias is szívesen föleserélte a tanító tisztét a mulató-pajtáséval. Marcus fő dicsősége abban állott, hogy ő volt korának legnagyobb ivója: ebben Antoniuson is túltett. Atyjának nagy fájdalmat okozott belé vetett reményeinek meghiúsulta. De Marcus ígért fűt-fát s az apai gyöngesség szívesen elhitte ígéreteit. (Boissier id. m. 116., 117. ll.) Midőn Brutus Athenæen keresztül utazván fegyverre szólította az ott időző fiatal rómaiakat, Marcus hozzá csatlakozott és derék alvezér lett belőle. «Nagyon meg vagyok elégedve — írja Brutus Cicerónak — a te Marcusod tevékenységével és erélyével. Látszik, hogy ő mindig eszében tartja, minő apával dicsekedhetik.» — «Gondolni lehet — mondja Boissier, — hogy mily boldognak érezte Cicero magát e nyilatkozat által. Ez örömeiben, melyet Marcusnak fölébredése okozott neki, irta és fiának ajánlotta a *kötelességekről* szóló értekezését, mely talán legszebb műve s mintegy utolsó búcsúja családjától és hazájától.» — A philippii vereség után Marcus Siciliába ment, Sextus Pompeiushoz. Midőn aztán a misenumi egyesség 39-ben Caesar gyilkosait kivéve amnestiát adott Brutus hiveinek, visszatért Rómába. 30-ban consul lett, majd proconsulként Kis-Ázsiát kormányozta. További élete folyásáról semmit sem tudunk.

Ennek a Marcusnak szól a *De officiis*. Mert ez nem valami mai értelemben vett ajánlás.* Marcus különben is gyakran rászorult atyja intelmeire. Itt összefüggő előadásban akarta őt Cicero a kötelességekkel és az államférfi kötelességeivel megismertetni. Aristoteles is fiának Nicomachusnak írta *ethicáját*. Cicero e műve voltaképpen szintén *ethica*, valamint bölcséleti művei általában *ethicai* tartalmuak. Ő elismeri és magasztalja a bölcsélet becsét, de római felfogással a *practicus* bölcseletnek adja az elsőséget. Szerinte a cselekvés helyes módjának és a boldog élet föltételeinek kuta-

* V. ö. Kölcsey Parainesisét.

tása a bölcsélet feladata. Az ethicán kívül a bölcsélet egyéb disciplináival csak mellékesen és a szónokra vonatkozó practicus célból foglalkozik. A *De finibus*ban a morál theoriáját, a *De officiis*ban a practicus morált tárgyalja. Amabban az epicuristák, stoicusok- és peripateticusoknak az ethica alapelveiről való nézeteit bírálja s a legfőbb jó kérdését fejtegeti. A *Tusculanæ disputationes*ben az ethica némely fő kérdését tárgyalja. A *De officiis*ban az ethica paræneticus — intelmi — részét adja elő. «Az erkölcsi álláspont a practicus politikusé s már ezért is kevésbé emelkedik felül a conventionalis római fogalmakon.» (Teuffel: R. Litteraturgeschichte 351. l.)

Cicero az új-akademia hívének vallja magát és azt állítja, hogy semmit sem tudhatunk bizonyosan, mindenben csak a valószínűséget kutathatjuk. De ez a scepticismus — mint Zeller megjegyzi (Die Philosophie der Griechen III. 1880. 652. l.) — nála nem önálló kutatás gyümölcse, hanem ama határozatlanság eredménye, melybe őt a philosophiai nézetek ellentétessége helyezte. Munkája mindjárt kezdetben föltünteti a practicus rómaid, ki bár egy philosophiai rendszer hívének vallja magát, nem marad sectája korlátai között, hanem élénk szellemével és reális felfogásával minden philosophiai hitvallásból kiszemeli a neki tetszőt; Horatius szerint egy mesternek sem esküszik a szavára, hanem a hova a szél hajtja, ott vendégszerepel. Cicero ugyanis mindjárt munkája elején kijelenti, hogy az ő academiája alig különbözik a peripateticusoktól, de azért e művében a stoicusokat, különösen Panaetiust fogja követni.

A különböző philosophiai nézetek scepticus vizsgálása az ő műveinek alapvonása. De minden scepstise mellett is erős és mély meggyőződéssel hódol az erkölcsi ideák örök érvényességének. Arra is törekszik, hogy a különböző philosophiai iskolákat ki-egyenlítse. Mondja is, hogy a platonikusok és peripateticusok között lényegtelen a különbség (I, 2. f.); másutt azonban kiemeli a különbséget (III, 33. f.). Az epicurusi elvek ellen inkább rheto-

ricai pathossal harczol, mint bölcséleti okadatokkal, s nem ritkán igazságtalan az epicureismus iránt (III, 33. f.).

Látjuk tehát, hogy e művében a stoicusokat követte; de nem fogadta el a stoicismus minden következtetését. A stoicismus mérev egyoldalúságától menekedni iparkodott. Az előkelő római gyűlöli a cynicus durvaságot, melytől némely stoicus sem ment. (I, 128. §.) Elveti a stoicusoknak azt az elvét, hogy csak a böles jó, a többi egyaránt rossz és balgatatag, valamint azt sem ismeri el, hogy minden bűn egyforma.

A stoicusok három részre osztották az erkölcsbölcséletet: a legfőbb jóról, az erényekről és a kötelességekről szóló tanra. A legfőbb jó volt az alap, melyből kiindultak. A legfőbb jót minden lényre nézve természeti sajátsága határozza meg. A természetszerűség a fő kötelesség. Az emberre nézve az természetszerű, a mi okos. Az okszerű életben áll tehát a legfőbb boldogság. *Az emberi értelem az egész világot átható isteni értelem egy része és kifolyása* (L. Vergil. Aen. VI. 724 skk. v.). Okszerű életre az erény képesíti az embert. Az erény nem tulajdonság, hanem változatlan lelki állapot. Jó és rossz közt nincs középút.

E szerint kötelesség az, a minek megtételét elégséges ok igazolja, azaz a mi természetszerű. Az ember kötelessége az, a mit az okosság kíván. A kötelesség kétféle: tökéletes és középszerű; ahhoz a bölcsök helyes cselekedetei, ehhez a *vir bonus* illendő cselekedetei tartoznak. A stoicusok a négy fő erény (okosság, igazságosság, lelkierő, önuralom) szerint osztották fel a kötelességeket. Mindamellet azt mondták, hogy kötelességszerű cselekedetben minden erénynek egyesülve kell lennie. Így például az okos cselekedet nemcsak az okosság, hanem az összes erények kifolyása.

Cicero egy művének sem tudjuk úgy a forrásait, mint a *De officiis*nak. Maga mondja, hogy a két első könyvben *Panætiust* követte, s a harmadikat a *maga emberségéből* dolgozta ki. A rhodusi Panætiusz élete egy részét Rómában tölté. Később Athenæ-

ben a stoicus iskola vezetője lett. Sok római tanult nála. Ő már enyhíté a stoicismus merevségét és a rómaiakra alkalmazta: nem vetette el egészen a gyönyört, nem kívánt a fájdalom iránt teljes érzéketlenséget. A kötelességről (περὶ τοῦ καθήκοντος) szóló műve igen népszerű módon lehetett írva. Innen magyarázható meg, hogy még a kötelesség meghatározását sem adta benne. Szemére is veti Cicero e mulasztást, de azért véletlenül az ő művéből is kimaradt a kötelesség általános meghatározása. Cicero is, mint Panætius, hármas megfontolás szerint osztja fel a kötelességeket; a megfontolás

a) arra irányulhat, vajjon erkölcsös-e valamely cselekedet; (I. könyv.)

b) arra, vajjon hasznos-e? (II. könyv.)

c) mi történjék, ha a kettő egymással tusakodik? (III. könyv.) E hármas megfontolásból aztán öt rész származik:

1. az erkölcsi jóról;
2. két erkölcsös cselekedet közti választásról;
3. a hasznosról;
4. két hasznos dolog közti választásról;
5. a haszon és erkölcs összeütközéséről.

Ezt az utolsó részt Panætius nem tárgyalta, noha — mint Cicero mondja — szándékozott tárgyalni, mert fölvette felosztásába. Cicero tárgyalja e részt, bár maga is azt vallja, hogy ilyen összeütközés csak Epicurus elvei szerint képzelhető, s valósággal soha sem lehet az hasznos, a mi nem erkölcsös. Tehát csak mint *látszólagos* összeütközést fejtegeti. Látni való, hogy Panætius, ki következetesebb stoicus, nem érdemli meg Cicerótól e tekintetben a mulasztás vádját. Az erkölcsbölcséletnek e részét, a casuisticát éppen a legnagyobb erkölcsbölcselők ignorálják.

Panætiuson kívül azonban már a két első könyvben más bölcselők műveit is használta Cicero; az első könyv végén *Posidoniust*, a második vége felé a tyrusi *Antipatert*. Az is kétségtelen, hogy a harmadik könyv írása közben is előtte volt Posidonius

egy műve, de a fő forrás ebben — *Hirzel* kimutatása szerint — *Hecato* volt, kit a 63. és 89. §-ban idéz is. Hogy e források használata mellett is dicsekszik a harmadik könyv önálló kidolgozásával, azt azért tehette, mert Hecatót nemcsak felhasználja, hanem polemizál is vele (63. §.). Azt azonban bizvást elhihetjük Ciceronak, hogy forrásait nem fordítja, hanem tetszése szerint átdolgozza. Ezt bizonyítja az egész művön átlengő római szellem, az üde, eleven alkotásnak letörölhetetlen nyomai. Minden más művén túltesz a *De officiis* abban, hogy a bizonyítékok felszínessége mellett igen gyakran találkozunk benne Cicero saját tapasztalataival és az alkotáshoz hasonló reproducálás egészséges érzékével. Gyorsan, kedvezőtlen körülmények között írta és ki sem simíthatta, hiányait nem is pótolhatta. Leghiányosabb a harmadik könyv. Egyetlen egy gondolat elnyújtott variálása, hogy az erkölesi jó mindig, az erkölcstelen sohasem hasznos. Egy dilettans *philosophus* felszínes, de sok helyt ragyogó szónoki műve ez, mely tárgyának *practicus* fejtegetésével magához a *philosophia* elméletéhez is vezető, díszesen emelkedő *propylæum*.

MARCUS TULLIUS CICERÓNÁK

A KÖTELESSÉGEKRŐL MARCUS FIÁNAK SZÓLÓ

ELSŐ KÖNYVE.

Marcus fiam, jóllehet te, ki már esztendeje, épen Athenæ- 1
ben hallgatod Cratippust, kétségkívül sok bölceleti szabály 1
és elv alapos ismeretére tehettél szert, egyrészt a tanítód-
tól, másrészt ama várostól nyert ösztönzések következtében,
mert az tudományával, ez példáival gazdagíthatja lelkedet :
mindamellet, mivel magam is nagy hasznót láttam a latinnak
a göröggel való összekötéséből, nemcsak a bölcelet terén,
hanem az ékesszólás gyakorlatában is, neked is javaslom e
példám követését, hogy mind a két nyelvben egyenlő jártassá-
got szerezhess magadnak.¹ E tekintetben, úgy látom, tetemes
hasznukra voltam polgártársaimnak, annyira, hogy nemcsak
a görög irodalomban járatlanok, hanem még a jártasok is azt
vallják, hogy mind előadás, mind ítélet dolgában gyarapodtak
valamicskét. Tanulj tehát bizvást körünk legnagyobb bölcese- 2
lőjétől, tanulj mindaddig, míg kedved lesz; kedved pedig
mindaddig legyen, míg előmeneteleddel még nem lehetsz
elégedve ; mindazonáltal irataim olvasása közben, melyek nem
igen ellenkeznek a peripateticusokkal, — hiszen én is, ők is
Socrates és Plato követői akarunk lenni, — ítélj bár tartal-
mukról önállólag, nem ellenzem, de latinos kifejezésekben
olvasásuk okvetetlenül tökéletesbíteni fog.² Nem szeretném, ha

- e szavaimat kérkedőknek tartanák. Mert elismerem ugyan, hogy mások is értenek a bölcselkedéshez, de ha azt, a mi a szónok sajátja, t. i. a tárgyszerű, világos és ékes kifejezés, magamnak tulajdonítom, mivelhogy ennek tanulmányozásában töltöttem életemet, azt hiszem, némileg jogosan tarthatok rá számot. Ezért komolyan intelek, Ciceróm, hogy ne csak beszédeimet olvasd szorgalmasan, hanem bölcséleti műveimet is, melyek amazok számát már-már utólérlik. Az ékesszólás ereje nagyobb ugyan azokban, de ezt az egyenletes és nyugodt előadásmódot is művelni kell. S tudtomra még görög írónak sem sikerült eddigelé, hogy mindkét nemből egyenlő sikerrel működött volna, s a törvényszéki beszéd nyelvével meg az effajta nyugodt értekező-móddal egyaránt foglalkozott volna, hacsak Demetrius Phalereust nem számítjuk ide, ki éleselmű értekező, de nem igen tüzes szónok, mindamellett kellemes, úgyhogy Theophrastus tanítványára ismerhetni benne.³ Hogy pedig én mindkettőben mennyire haladtam, mások ítéljek meg, annyi bizonyos, hogy mind a kettővel foglalkoztam. Egyébiránt úgy vélekedem, hogy Plato, ha a nyilvános ékesszólással foglalkozni akart volna, a legnagyobb méltósággal és teljességgel szónokolt volna, valamint Demosthenes is, ha mindazt, a mit Platótól tanult, eszében tartja s folytatására vállalkozik, szép és fényes sikert arat. Hasonlóképen itélek Aristotelesről és Isocratesről: mindegyik a saját tanulmányában gyönyörködött s a másikéval nem törődött.
- 2 Minthogy azonban elhatároztam, hogy most valamit, később sokat írok számodra, oly tárggyal óhajtanám kezdeni, a mely a te korodhoz is, az én atyai tekintélyemhez is leginkább illik. A bölcsélet sok fontos és hasznos tárgya közül, miket a bölcselők alaposan s terjedelmesen megvitattak, véleményem szerint azok a tanok és szabályok nyernek legterjedelmesebb alkalmazást, melyek a *kötelességekről* szólnak. Hisz sem az állami, sem a magán, sem a nyilvános, sem a családi ügyek

terén, akár magaddal foglalkozol, akár másokkal érintkezel, nincs oly életviszony, mely kötelesség nélkül ellehetne; ennek a teljesítéséből származik az élet minden tisztessége, elhanyagolásából minden gyalázata. E kérdés tárgyalása minden bölcselővel közös. Ki is merné magát bölcselőnek vallani, ha a kötelességről szabályokat nem alkotott? De vannak bölcséleti iskolák, melyek a legfőbb jóról és rosszról felállított tételeikkel minden kötelességet felforgatnak. Mert a ki úgy értelmezi a legfőbb jót, hogy annak az erényhez semmi köze, és saját hasznához, nem az erkölcsiséghez szabja, az ha következetes marad, s jobb természete néha erőt nem vesz rajta, sem a barátságot, sem az igazságot, sem a bőkezűséget nem gyakorolhatja, erőselekkü pedig semmikép sem lehet az, a ki a fájdalmat tartja legnagyobb bajnak, és nem lehet mértékletes, a ki az érzéki élvezetet állítja legfőbb jónak. E tételek oly szembeszökők, hogy kifejtésre nem szorulnak, különben egy más művemben már fejtegettem.⁴ Ezek az iskolák tehát, ha következetesek akarnának maradni, egy szót sem szólhatnának a kötelességről; úgyhogy a kötelességről biztos, állandó és természetszerű szabályokat csak azok taníthatnak, kik szerint *egyedül* az erkölcsiség, vagy azok, kik szerint *főleg* az erkölcsiség *önmagáért* kívánatos. E szerint csak a stoicusokat, academicusokat és peripateticusokat illeti e szabályadás, mint-hogy Aristo, Pyrrho és Herillus véleménye régen el van vetve.⁵ Ezeknek volna ugyan joguk a kötelességről értekezni, ha szerintök a dolgok közt némi választás történhetnék, mely a kötelesség feltalálására vezetné az embert. E szerint értekezésemben ezúttal főkép a stoicusokat követem, nem mint fordító, hanem szokásom szerint csak merítek forrásaikból, még pedig ítéletem s tetszésem szerint annyit s oly módon, a mennyit s a mint jónak látom.

Minthogy tehát egész értekezésem a kötelességeket tárgyalja, czélszerű lesz előre meghatározni: mi a kötelesség.

Csodálom, hogy Panætius ezt elmulasztotta. Mert minden rendszeres tudományos fejtegetésnek fogalmi meghatározásból kell kiindulnia, hogy ismerjük értekezésünk tárgyát. . . .⁶ A kötelesség összes fejtegetése két részre oszlik. Az egyik a legfőbb jó elméletére vonatkozik, a másik oly szabályokból áll, melyek szerint gyakorlati életünk minden viszonya alakulhat. Az előbbiben ilyenmű kérdések merülnek fel: vajjon minden kötelesség tökéletes-e? Fontosabb-e az egyik kötelesség a másikinál? S több efféle. Azok a kötelességek, melyekre nézve szabályok adhatók, a fő jó elméletéhez tartoznak ugyan, de ez kevésbbé tűnik föl, mivel látszólag inkább a közönséges élet intézésére irányúlnak. Ezekről kell e könyvekben értekezni. Van azonban a kötelességnek másnemű felosztása is. Beszélnek t. i. közepszerű és tökéletes kötelességről. Tökéletes kötelességnek véleményem szerint az igazságot nevezhetjük, mit a görögök *κατ' ὁρθότητα*-nak hívnak, míg a közönséges kötelességet *κατ' ἰσότητα* névvel illetik. S ezeket így határozzák meg: tökéletes kötelesség az, a mi igazságos; közepszerű kötelesség pedig az, a minek teljesítését helyeselhető ok igazolja. Panætius szerint valaminek az elhatározására hármass megfontolás szükséges. Először is azon kételkedhetünk, vajjon erkölcsös vagy erkölcstelen-e megfontolásunk tárgya, s ennek a megítélésében lelkünk gyakran a legellentétesebb vélemények közt ingadozik. Vagy pedig azt kutatjuk s azon tanakodunk, segít-e bennünket megfontolásunk tárgya az élet kényelmére és kellemességére, gazdagságra és jóllétre, befolyásra és hatalomra, hogy így magunkat is, a mieinket is támogathassuk. Az ilyen megfontolásnak a hasznosság a szempontja. A kétkedés harmadik neme az, midőn a hasznosnak mutakozó ellentétésnek látszik az erkölcsi jóval. Midőn ugyanis itt a haszon ragad magához, ott az erkölcsiség hív magához bennünket, lelkünk ide s tova hánycódik a megfontolásban, melyhez kétséges gondolatokkal fog hozzá. Ezen felosztásból kimaradt két eset; pedig a felosztás

legnagyobb hibája, ha valamit kihagy. Mert nemcsak azt szoktuk megfontolni, vajjon erkölcsös-e valamely cselekvény vagy nem, hanem azt is, ha két erkölcsös cselekedet forog kérdésben: melyik az erkölcsösebb? Szintúgy, ha két hasznos cselekedetről van szó: melyik a hasznosabb? Ebből az következik, hogy azt a viszonyt, melyet amaz hármasknak gondolt, öt részre kell osztani. Először tehát az erkölcsi jóról kell szólnom, még pedig két szempontból, azután hasonló módon a hasznosról s végre e kettőnek egybevetéséről.

A természet minden élő lénybe eleve azt az ösztönt oltá, 4
 hogy magát, életét és testét oltalmazza, a mit káros hatásának 11
 lát, kerülje, ellenben mindazt, ami az életre szükséges, fölkeresse és megszerezze, például a táplálékát, a lakóhelyét és más efféjét. Hasonlóképen az összes élő lényeknek közös saját-sága az, hogy nemzés kedvéért egyesülni iparkodnak s magzataikat többé-kevésbbé ápolják. De ember és állat között főkép az a különbség, hogy az utóbbi csak ahhoz alkalmazkodik, a mi érzékeire hat, s a mi épen előtte áll, a multról és jövőről sejtelve is alig van. Az ember pedig, mivel észszel van megáldva, melylyel a következményeket előre látja, a dolgok okait fölismeri, előzményeiket, s hogy úgy mondjam, előljárásaikat megérti, a hasonló-ágokat egybeveti, a jelen dolgokkal a jövőket összeköti és egybefűzi: könnyen áttekint az élet egész folyamán s előre megszerzi fentartása kellékeit. Ugyanez a 12
 természet fűzi az ész erejével az embert az emberhez a nyelv és életmód közösségébe, olt belé mindenekelőtt kiváló szeretetet gyermekei iránt, s ösztönzi arra, hogy társulatok és gyülekezetek alakulását óhajtsa, bennök részt vegyen, és ezekből az okokból törekedjék beszerezni a kényelmes élet szükségzeit, még pedig nemcsak a maga, hanem felesége, gyermekei és mindazok számára, kiket szeretni és ápolni kötelessége. Ez a gond serkentőleg hat a lélekre s tetterejét edzi. Kiváló saját- 13
 ság az emberben az igazság kutatása és nyomozása. Mihelyt

szükséges dolgainktól és gondjainktól megszabadulunk, óhaj-
tunk valamit látni, hallani, tanulni, s a rejtélyes vagy csodála-
tos dolgok ismeretét szükségesnek tartjuk az élet boldogságára.
Ebből világos, hogy a mi igaz, egyszerű és tiszta, az leginkább
illik az ember természetéhez. Az igazság megismerésének e
vágyához fűződik az önállóság után vágyakodás, úgyhogy a
természettől valóban művelt szellem senki másnak nem akar
engedelmeskedni, csak tanítójának vagy annak, ki az ő javára
igazságosan és törvényesen parancsol: ebből ered a lelki

14 nagyság s a forgandó szerencse megvetése. Az sem csekély
ereje a természetnek és az észnek, hogy csak ez az egy élő
lény érzi, mi a rend, mi az illem, s mi a mérték szóban és
tettben. Ezért még a látható dolgok szépségét, kellemét s
részeinek összhangzatát sem érzi más lény. Az eszes természet
az érzéki világról a lelki életre ruházván e hasonlóságot, még
nagyobb mértékben szükségesnek tartja gondolkozásban és
cselekvésben a szépség, következetesség és rend szemmel tar-
tását, és azt kívánja, hogy mindennemű illetlen és satnya tétől,
véleményeinkben és tetteinkben minden szenvedélyes cselek-
véstől és gondolkodástól őrizzük. Ezekből az alkatrészekből
fejlődik és ered az, a mit keresünk, tudniillik az erkölcsi jó.
Ez, ha általánosan nem tisztelik is, mégis tisztességes, s ha
nem dicséri is senki, mi jogosan mondjuk természeténél fogva
dicséretre méltónak.

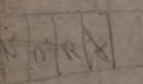
5 Ime, itt látod, Marcus fiam, az erkölcsi jónak alakját
15 s mintegy arcát, mely ha testi szemünk előtt láthatóvá vál-
nék, Plato szerint csodálatos szeretetet ébresztene bennünk a
bölcseiség iránt.⁷ Azonban mindaz, a mi erkölcsileg jó, e négy
forrás valamelyikéből ered. Nevezetesen vagy az igazság átlá-
tásában és az okosságban rejlik, vagy az emberi társadalom
fentartásában s abban a törekvésben, hogy mindenkinek adjuk
meg a magáét, nemkülönben az egyességek hű megtartásában;
vagy egy kiváló és legyőzhetetlen szellem nagyságában és

erejében; vagy pedig minden cselekvés és beszéd rendjében és mértékében, a mi a szerénységet és a magamérséklést foglalja magában. E négy erény össze van ugyan foglalva és egymásba fűződve, mégis mindegyikből a kötelességek meghatározott nemei származnak. Például az először említett erényből, mely a bölcseséget és okosságot foglalja magában, fakad az igazság kutatása és feltalálása, s ez ennek az erénynek sajátos feladata. Mert minél jobban átlátja valaki, mi minden dologban a való- 16
ság s minél élesebben és gyorsabban képes az okát megismerni és kifejtetni: méltán annál okosabbnak és bölcsőbbnek szokták tartani. E szerint ennek az erénynek feldolgozni és tárgyalni való anyaga az igazság. A többi három erénynek pedig a gy- 17
akorlati élet szükségseinek beszerzése és megőrzése a feladata, oly czélból, hogy az emberi társaság és kapocs fönmaradjon, s hogy a lélek fensége és nagysága mind a jóllét fokozásában, s a magunk és a mieink kényelmének megszerzésében, mind még sokkal inkább ugyanezen dolgok megvetésében kitessék. De a rendszeretet, következetessé, önmérséklés s más hasonló erények szintén foglalkoznak oly dolgokkal, melyekre nemcsak szellemi munkásságot, hanem külső tevékenységet is kell fordítanunk. Mert ha a gyakorlati élet ügyeiben mértéket és rendet tartunk, akkor az erkölcsiséget és az illendőséget is meg fogjuk őrizni.

Azon négy rész közül, melyre az erkölcsi jónak lényegét és hatását osztottuk, amaz első, mely az igazság megismerésében áll, érintkezik legszorosabban az emberi természettel. Mindnyájan vágyva vágyunk a megismerésre és tudásra, s az ebben való kitűnést szépnek véljük, viszont az ingadozást, a tévedést, a tudatlanságot és a csalódást bajnak is, szegyennek is valljuk. Ebben az erényben, mely részint a természetre, részint az erkölcsiségre vonatkozik, két hibát kerülünk. Először ismeretlen dolgot ne higgyünk ismeretesnek s vaktában ne helyeseljük. A ki ettől a hibától menekedni törekszik, — s e törekvés 6
18

mindenkinek kötelessége, — annak a dolgok megfigyelésére
 19 időt és buzgalmat kell szentelnie. A másik hiba az, hogy
 némelyek szerfölött nagy szorgalmat és sok fáradságot fordítan-
 nak homályos, nehéz s mindamellett szükségtelen tárgyakra.
 Ha e hibákat elkerültük, méltán dicsérhető minden törekvés és
 buzgalom, mit erkölcsös és tudásra méltó tárgyakra szentelünk.
 Így tűnt ki, mint hallottuk, Gaius Sulpicius a csillagvizsgálás-
 ban, Sextus Pompeius, mint saját tapasztalatunkból tudjuk,
 a geometriában, sokan a dialecticában, legtöbben pedig a pol-
 gári jogban.⁸ Mindezek a tudományok az igazság kutatásával
 foglalkoznak; mindamellett kötelesség-mulasztás, ha ebbeli
 buzgalmunk a gyakorlati élet tevékenységétől elvon bennün-
 ket. Hiszen cselekvés az erény fő érdeme. Azonban ez gyak-
 ran félbeszakítható s gyakran adódik alkalmunk, hogy tudo-
 mányos foglalkozásunkhoz visszatérjünk; továbbá soha sem
 nyugvó szellemi munkásságunk különös fáradság nélkül is
 képes bennünket gondolkodással foglalkoztatni. Aztán minden
 elmélkedésnek s szellemi tevékenységnek vagy az erényes és
 boldog életre vonatkozó erkölcsi viszonyok megfontolása vagy
 pedig a tudomány és megismerés után való törekvés a tárgya.
 Ennyi mondani valónk volt a kötelesség első forrásáról.⁹

7 A többi három erény közül az a legterjedelmesebb, mely
 20 az embereknek szövetkezését s mintegy az élet közösségét fog-
 lalja magában. Ez két részre oszlik: az igazságosságra, mely-
 ben az erény legfényesebben ragyog, s mely a «derék férfi»
 nevezetet ruházza reánk; és a vele kapcsolatos jótékonyásra,
 melyet szivességnak vagy bőkezűségnek is nevezhetünk. De az
 igazságosságnak az a fő feladata, hogy senkit se bántunk, a ki
 minket nem bántott; továbbá, hogy a közös vagyont kiki közös
 21 gyanánt, magánvagyonát pedig sajátjaként használja. Eredeti-
 leg nincs magántulajdon; ez vagy ősrégi birtokba-vétel ered-
 ménye, pl. azoknál, kik egykor gazdátlan földön telepedtek le,
 vagy győzelem következménye, mint hadi foglalás alkalmával,

vagy törvény, szerződés, alku, sorshúzás esetén történhetik. Ez az oka annak, hogy az arpinumi területet az arpinumiak, a tusculumit a tusculumiak birtokának nevezzük; ehhez hasonló a magánjavak felosztása.¹⁰ Így tehát az eredetileg közös birtokból kiki megkapván a magáét, elégedjék meg azzal, a mi neki osztályrészül jutott. A ki többre sóvárog, az sérti az emberi társadalom jogát. Minthogy azonban Plato jeles mondanása szerint¹¹ nemcsak magunkért születünk, hanem létünk egy részére a haza, más részére barátaink tartanak számot; minthogy továbbá a stoicusok elve szerint a föld mindent az emberek használatára terem, az emberek pedig az emberek kedvéért vannak teremtvé, hogy egymásnak kölcsönösen hasznára válhassanak: e tekintetben a természetet kell vezérül követnünk, az általános hasznot kell gyarapítanunk, és kölcsönös szolgáltatokkal, adással-vevéssel, hol ügyességgel, hol tevékenységgel, hol végre a módunkban levő eszközökkel szorosabbra kell fűznünk az emberi társadalom kötelékeit. Az igazságosság sarkköve a hűség, azaz a kimondott szó és egyesség állandósága és valósága. Ennélfogva, habár némely ember talán igen erőltetettnek fogja is látni, merem utánozni a stoicusokat, kik a szók származását buzgón nyomozgatják, és azt hiszem, hogy a hűséget azért mondják fidesnek, mert «fiat» azaz «teljesüljön», a mit valaki megígért.¹²

Az igazságtalanságnak két neme van: az egyik azok részén van, a kik elkövetik, a másik meg azokén, kik a másokra irányuló jogtalanságot el nem hárítják, ha módjukban van is. A ki valakit jogtalanul megtámad, akár haragból, akár egyéb szenvedélyből, az mintegy társára emel kezét: a ki pedig ezt nem oltalmazza, s a jogtalanságnak akkor sem vet gátat, ha módjában van, ép oly vétkes, mint ha szüleit, barátjait vagy hazáját hagyná cserben.

Különben azok a jogtalanságok, melyeket valaki szántszándékkal, sértés céljából követ el, gyakran félelemből ered-

nek, midőn t. i. az, a ki másnak ártani akar, attól fél, hogy maga fog valami kárt vallani, ha meg nem teszi. De legnagyobb részt azért folyamodnak az emberek jogtalansághoz, hogy sovárgásuk tárgyára szert tegyenek. El vétségben nyilván-
 8
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000
 1001
 1002
 1003
 1004
 1005
 1006
 1007
 1008
 1009
 1010
 1011
 1012
 1013
 1014
 1015
 1016
 1017
 1018
 1019
 1020
 1021
 1022
 1023
 1024
 1025
 1026
 1027
 1028
 1029
 1030
 1031
 1032
 1033
 1034
 1035
 1036
 1037
 1038
 1039
 1040
 1041
 1042
 1043
 1044
 1045
 1046
 1047
 1048
 1049
 1050
 1051
 1052
 1053
 1054
 1055
 1056
 1057
 1058
 1059
 1060
 1061
 1062
 1063
 1064
 1065
 1066
 1067
 1068
 1069
 1070
 1071
 1072
 1073
 1074
 1075
 1076
 1077
 1078
 1079
 1080
 1081
 1082
 1083
 1084
 1085
 1086
 1087
 1088
 1089
 1090
 1091
 1092
 1093
 1094
 1095
 1096
 1097
 1098
 1099
 1100
 1101
 1102
 1103
 1104
 1105
 1106
 1107
 1108
 1109
 1110
 1111
 1112
 1113
 1114
 1115
 1116
 1117
 1118
 1119
 1120
 1121
 1122
 1123
 1124
 1125
 1126
 1127
 1128
 1129
 1130
 1131
 1132
 1133
 1134
 1135
 1136
 1137
 1138
 1139
 1140
 1141
 1142
 1143
 1144
 1145
 1146
 1147
 1148
 1149
 1150
 1151
 1152
 1153
 1154
 1155
 1156
 1157
 1158
 1159
 1160
 1161
 1162
 1163
 1164
 1165
 1166
 1167
 1168
 1169
 1170
 1171
 1172
 1173
 1174
 1175
 1176
 1177
 1178
 1179
 1180
 1181
 1182
 1183
 1184
 1185
 1186
 1187
 1188
 1189
 1190
 1191
 1192
 1193
 1194
 1195
 1196
 1197
 1198
 1199
 1200
 1201
 1202
 1203
 1204
 1205
 1206
 1207
 1208
 1209
 1210
 1211
 1212
 1213
 1214
 1215
 1216
 1217
 1218
 1219
 1220
 1221
 1222
 1223
 1224
 1225
 1226
 1227
 1228
 1229
 1230
 1231
 1232
 1233
 1234
 1235
 1236
 1237
 1238
 1239
 1240
 1241
 1242
 1243
 1244
 1245
 1246
 1247
 1248
 1249
 1250
 1251
 1252
 1253
 1254
 1255
 1256
 1257
 1258
 1259
 1260
 1261
 1262
 1263
 1264
 1265
 1266
 1267
 1268
 1269
 1270
 1271
 1272
 1273
 1274
 1275
 1276
 1277
 1278
 1279
 1280
 1281
 1282
 1283
 1284
 1285
 1286
 1287
 1288
 1289
 1290
 1291
 1292
 1293
 1294
 1295
 1296
 1297
 1298
 1299
 1300
 1301
 1302
 1303
 1304
 1305
 1306
 1307
 1308
 1309
 1310
 1311
 1312
 1313
 1314
 1315
 1316
 1317
 1318
 1319
 1320
 1321
 1322
 1323
 1324
 1325
 1326
 1327
 1328
 1329
 1330
 1331
 1332
 1333
 1334
 1335
 1336
 1337
 1338
 1339
 1340
 1341
 1342
 1343
 1344
 1345
 1346
 1347
 1348
 1349
 1350
 1351
 1352
 1353
 1354
 1355
 1356
 1357
 1358
 1359
 1360
 1361
 1362
 1363
 1364
 1365
 1366
 1367
 1368
 1369
 1370
 1371
 1372
 1373
 1374
 1375
 1376
 1377
 1378
 1379
 1380
 1381
 1382
 1383
 1384
 1385
 1386
 1387
 1388
 1389
 1390
 1391
 1392
 1393
 1394
 1395
 1396
 1397
 1398
 1399
 1400
 1401
 1402
 1403
 1404
 1405
 1406
 1407
 1408
 1409
 1410
 1411
 1412
 1413
 1414
 1415
 1416
 1417
 1418
 1419
 1420
 1421
 1422
 1423
 1424
 1425
 1426
 1427
 1428
 1429
 1430
 1431
 1432
 1433
 1434
 1435
 1436
 1437
 1438
 1439
 1440
 1441
 1442
 1443
 1444
 1445
 1446
 1447
 1448
 1449
 1450
 1451
 1452
 1453
 1454
 1455
 1456
 1457
 1458
 1459
 1460
 1461
 1462
 1463
 1464
 1465
 1466
 1467
 1468
 1469
 1470
 1471
 1472
 1473
 1474
 1475
 1476
 1477
 1478
 1479
 1480
 1481
 1482
 1483
 1484
 1485
 1486
 1487
 1488
 1489
 1490
 1491
 1492
 1493
 1494
 1495
 1496

okoz az, vajjon szenvedélyes lelki állapotban, mely rendesen rövid és mulékony, vagy pedig szántszándékos eltökélés következtében történik-e a sérelem. Mert a rögtöni felindulásból származó vétség nem oly súlyos, mint az, melyet megfontolva és rákészülve követnek el. Ezzel a tetteleges jogtalanságról eleget szólottam.

A védelem elmulasztásának s a kötelesség elhanyagolásának több indító-oka szokott lenni. Nevezetesen vagy nem akarunk haragot, fáradságot, költséget vállalni, vagy annyira akadályoz bennünket a hanyagság, restség, tétlenség vagy némely egyéni kedves foglalkozásunk, hogy azokat is cserben hagyjuk, a kiket védeni tartóznánk. Ezért az igazságra nem igen lesz kielégítő meghatározás az, a mit Plato a bölcselőről mond, t. i. hogy ők, mivel az igazság kutatásával foglalkoznak, s mivel mindazt, mire a sokaság szenvedélyesen tör s a miért egymás közt élethalál-harczra szokott kelni, megvetik és semmibe se veszik: azért igazságosak.¹⁵ Való, hogy az igazság egyik nemének eleget tesznek, tetteleges sérelemmel senkinek sincsenek ártalmára, de a másik ellen vétének, mert a tanulás vágya elfoglalja őket, s cserben hagyják azokat, kiket védeniök kellene. Ezért Plato úgy vélekedik, hogy ők csak kényszerűségből vállalnának állami hivatalokat.¹⁶ Pedig helyesebb volna, ha saját jószántukból tennék. Mert a helyes cselekedet is csak akkor igazságos, ha szabad akaratból történik. Vannak 29 olyanok is, a kik részint vagyonukat kimélni ohajtva, részint bizonyos embergyűlöletből csak maguknak élnek, hogy — mint mondják — a mások bántalmazásának színét is kerüljék. Ezek kikerülnek ugyan a jogtalanság egyik nemét, de a másikba esnek. Kilépnak a társas életből, mert javára buzgalmukból, munkáságukból s vagyonukból semmitsem áldoznak.

Most hogy a jogtalanság két fajtát megállapítottuk, okait hozzájuk fűztük s az igazság alkatrészeit jóelőre meghatároztuk, könnyen megítélhetjük, bármily körülmények kö-

zött mi a kötelességünk, hacsak fölötte önzők nem vagyunk.
 30 Mindenesetre nehéz a más ügyeiről gondoskodni, habár a Terentius Chremese azt tartja, hogy tőle semmiféle emberi dolog nem idegen.¹⁷ S mégis, mivel a magunk szerencsáját vagy balsorsát inkább érezzük, mint a másokét, mert ezeket nagy távolságból szemléljük: másképp ítélünk amazokról, mint magunkról. Ezért helyes az a szabály, hogy ne cselekedjünk olyat, a minek méltó vagy méltatlan voltában kételkedünk, mert a méltányosság magában is szembeszökő, a kétség már jogtalanság jele.

10 Azonban gyakran olyanok a körülmények, hogy az igazsá-
 31 gos és — mint mondani szoktuk — derék férfiúhoz nagyon méltó cselekvények is megváltozhatnak. Így pl. néha oly kötelességek megszegését kívánja tőlünk az igazság, mint a minő a ránk bizott vagyon visszaadása, az adott szó beváltása s az igazságnak és a hűségnek más kötelességei. Erre nézve az igazságosság alapelveire kell visszatérnünk, melyeket legelől fölállítotam: először, hogy senkinek se ártsunk; másodszor, hogy a közjót öregbítsük. Ha ezek idők folytán változnak, változik a
 32 kötelesség is, nem marad mindig ugyanaz. Esetleg ugyanis olyan az ígélet és az egyesség, hogy teljesítése részint az ígérőre, részint az ígéletvevőre nézve kárral járna. Ha Neptunus, mint a szinpadon láttuk, Theseusnak tett ígéletét be nem váltja, Theseus nem veszíti el a fiát, Hippolytust. Három kívánsága közül ugyanis, mint olvassuk, egy az volt, hogy haragjában Hippolytus fiának halálát kérte: és épen e kívánság teljesülése ejtette a legnagyobb gyászba.¹⁸ Nem szabad tehát oly ígéletünket beváltani, a mely arra nézve, a kinek tettük, ártalmas; úgyszintén, ha ígéleted teljesítése inkább árt neked, mint használ a másiknak, a kinek tetted volt, nem kötelességszegés a nagyobbat eléje tenni a kisebbnek. Megígéred pl. valakinek, hogy a törvényszék előtt megjelenésseddel gyámolítani fogod; e közben fiad nagy-beteg lesz; nem kötelességszegés adott

szavadat be nem váltanod, sőt inkább az vétene a kötelesség ellen, kinek szavadat adtad, ha panaszkodnék, hogy cserben hagytad. Azt pedig ki ne látná át, hogy oly ígéreteket, miket valaki félelem kényszerűségébe vagy csel hálójába ejtve tett, nem kell beváltani? Ily ígéreték alól többnyire a praetori jog, sőt némelyiktől a törvény is feloldja az embert.¹⁹

Gyakran némi ármány és a jognak nagyon is szakértő, 33 de rossz akaratú magyarázata szül jogtalanságot. Ezért vált oly közkeletűvé ez a mondás: «A legjogosabb a legjogtalanabb». E tekintetben az állami ügyek terén is sokat vétének. Példa rá az a hadvezér, a ki az ellenséggel harmincz napi fegyverszünetet kötven, éjjel pusztította a szántóföldeket, minthogy ő nap-pali s nem éjjeli fegyverszünetet kötött.²⁰ A mi földink eljárása sem helyeselhető, ha igaz, a mit Quintus Fabius Labeóról beszélnék, vagy akárki volt is, mert én csak hallomásból tudom.²¹ A tanács ugyanis őt küldte ki, hogy a nolaiak és a neapolisiak között támadt határvillongást eligazítsa. A hely-színére érkezven, külön szolt mindkét féllel, hogy tegyenek le minden szenvedélyességről, kapzsiságról, s vonuljanak határukkal inkább kissé hátrább, mint előbbre. Ezt mindakét fél megfogadta, s középen jókora dülő maradt vissza. Így aztán ő úgy szabta meg határukat, a mint maguk kijelölték. A mi középen maradt, azt a római népnek ítélte oda. Csalás ez, nem biráskodás. Kerülnünk kell az ilyen cselfogást minden dologban.

De vannak bizonyos kötelességeink azok iránt is, a kik 11 sérelmet követtek el rajtunk. Mert van a megtorlásnak és büntetésnek is határa, és talán meg lehetünk elégedve azzal, ha a sértő fél megbánja jogtalan tettét; akkor ő sem fog többé olyat elkövetni, más sem lesz oly kész a jogtalanságra. 34 Állami ügyek terén különösen a háboru jogait kell szem előtt tartanunk. Valamely vizsályt kétféle módon lehet elintézni, vagy egyezkedés útján vagy erőszakkal, s minthogy az előbbi az emberek tulajdonsága, az utóbbi pedig az állatoké, ehhez

csak akkor kell folyamodnunk, ha az előbbivel czélt nem érhe-
 35 tünk. Ezért kell ugyan háborúra vállalkoznunk oly czélból,
 hogy jogtalanságtól menten békében élhessünk; de mihelyt ki-
 vívtuk a győzelmet, azok megtartásáról kell gondoskodnunk,
 kik a háborúban nem voltak kegyetlenek, nem embertelenek.
 Így őseink még polgárjoggal is felruházták a tuscolumiakat,
 æquusokat, volscusokat, sabinusokat, hernicusokat; ellenben
 Karthagót és Numantiát földig lerontották. Sajnálom, hogy
 Corinthust is; de azt hiszem, volt okuk reá: valószínűleg
 attól tartottak, hogy valamikor maga a hely alkalmas fekvése
 is új háborúra találja serkenteni a lakosokat.²² Én úgy vagyok
 meggyőződve, hogy mindenkor oly békére kell törekedni, a
 melyben nincs helye cselszövésnek. Ha e tekintetben az én
 szavamra hallgattak volna, most volna valamilyen alkotmá-
 nyunk, ha nem a legjobb is, így pedig semilyen sincs.²³ Ha
 már azokról is kell gondoskodnunk, a kiket fegyveres erővel
 igáztunk le, akkor azokat, a kik a fegyvert lerakva a hadvezér
 kegyelmére adták meg magukat, még inkább kötelességünk
 oltalmunkba fogadni, még ha falaikat döngette is már ostrom-
 bakunk.²⁴ Ebben őseink annyira igazságosak voltak, hogy
 azok, kik háborúban legyőzött országokat és népeket oltal-
 mukba fogadtak, ősi szokás szerint patronusaikká lettek.²⁵
 36 A háborúban való méltányosságot a római nép fetialis törvénye
 szabja meg a leglelküismeretesebben.²⁶ Ebből kitűnik, hogy csak
 az olyan háború igazságos, a melyet vagy elégtétel-kivánás
 után indítanak, vagy előre kijelentenek s megizennek. [Popi-
 lius fővezéri minőségben kormányzott egy tartományt, s az ő
 seregében volt a Cato fia új-vitéz.²⁷ Egyszer Popilius jónak látta
 egyik legióját elbocsátani, s a Cato fiát is elbocsátotta, a ki éppen
 abban a legióban szolgált. De ez nagy harezi kedvében a sereg-
 nél maradt, s ekkor Cato azt írta Popiliusnak, hogy, ha megen-
 gedi fiának az ott maradást, új esküvel kötelezze hadi szolgálatra,
 mert előbbi harezi jogát elvesztvén, nem harezolhat az ellen-

séggel. Ily nagy volt a lelkiismeretesség a háború megkezdésében.] Még megvan az ősz Marcus Catonak Marcus fiához intézett levele, mikor ez Macedoniában a Perses ellen való háborúban szolgált; hallotta — írja benne — hogy a consul elbocsátotta, s inti, vigyázzon, hogy harezra ne keljen, mert a ki nem katona, annak nem szabad csatát vivni az ellenséggel.²⁸ Meg-
 12
 említem még e helyt, hogy eleink az ellenséget, ki igaz néven «perduellis», — «hostis»-nak (idegen) nevezték el, hogy e szelíd kifejezéssel is enyhítsék a dolog ádáz voltát. «Hostis»-nak ugyanis azt hívták őseink, kit most «peregrinus»-nak (jövővény) nevezünk. Bizonyítja ezt a tizenkét törvénytáblának pl. e helye: «HOSTISSAL MEGÁLLAPÍTOTT HATÁR NAP», úgyszintén: «HOSTISSAL SZEMBEN ÖRÖKÖS TULAJDONJOG»⁹ Képzeltetni-
 ennél nagyobb szelidséget, hogy azt, a kivel hadakozunk, ily szelíd szóval nevezzük? Igaz, hogy az idő aztán keményebb jelentést ruházott e szóra. «Idegen» jelentése tudni-
 illik háttérbe szorult s a szó azon maradt, a ki fegyvert fog ellenünk. Akkor is, ha az uralomért folyik a küzdelem, s
 38
 dicsőségért indítunk háborút, annak általában ugyanoly okokon kell alapulnia, mint a minöket fönnebb a háború igazságos okaiul adtam elő. De azokat a háborúkat, melyeknek a főhatalom dicsősége a czéljok, nem kell oly nagy elkeseredéssel folytatni. Valamint polgári perlekedésekben máskép viseljük magunkat, ha ellenfelünk személyes ellenségünk, s máskép, ha versenytársunk, — mert ez utóbbival csak tisztességünkért és méltóságunkért, de az előbbivel életünkért és becsületünkért harezolunk: úgy a celtiberekkel és a cimbe-
 rekkal, mint személyes ellenségeinkkel, a létért, nem az uralomért folyt a küzdelem; ellenben a latinusokkal, sabinusokkal, samniumbeliekkel, punokkal és Pyrrhussal az uralomért szálltunk sikra. A punok frigyszegők valának, Hannibal kegyetlen, a többiek igazságosabbak. Ismereteseek Pyrrhusnak a foglyok kiadásáról mondott gyönyörű szavai:

«Nem kívánok aranyt, váltságpénzt el se' fogadnék
 Mint daliák, nem mint uzsorások vivjuk a harcot.
 Kard, ne arany válaszsza meg azt, melyikönk marad élve.
 Engem avagy titeket rendelt-e a sors uralomra,
 Hősi tusánk döntsön. Halld egyszersmind fogadásom':
 A mely hős éltét kímélte a harci szerencse,
 Én a szabadságát akarom kímélni bizonynyal.
 Im' adományul adom, no vigyétek, az ég kísérjen!»

Királyi szó valóban, méltó az Aeacidák véréhez.³⁰

13 Az adott szót még akkor is be kell váltani, ha valaki a
 39 viszonyok kényszerítő hatalma alatt tett ígéretet az ellenség-
 nek. Így pl. az első pun háborúban a punok a foglyul ejtett
 Regulust a foglyok kicserélése végett Rómába küldték, de
 előbb megeskették, hogy vissza fog térni. Mikor megérkezett,
 először is ellenezte a tanácsban a foglyok visszaadását; azután,
 midőn rokonai és barátai honn akarták marasztani, készebb
 volt visszatérni a bizonyos halálba, mint az ellenségnek adott
 40 szavát megszegni. [A második pun háborúban a cannæi csata
 után Hannibal tíz foglyot küldött Rómába, kik esküvel köte-
 lezték magukat a visszatérésre, ha a foglyok cseréjét ki nem
 eszközlik. Minthogy pedig esküjüket megszegették, a censorok
 mindnyájokat életfogytiglan az ærariusok osztályába sorozták,
 nem különben azt is, ki esküjének kijátszásával vétkezett.³¹
 Ez tudniillik Hannibal engedelmével kiment a táborból, de
 csakhamar visszatért s azt mondta, ott feledett valamit. Ezután
 eltávozott a táborból abban a hiszemben, hogy föl van oldva
 esküje alól; s szóval föl is volt oldva, de tényleg nem. Mert
 minden ígéretnél az értelemre kell ügyelni, nem a szavakra.
 Az ellenség irányában való igazságosságnak legdicsebb példá-
 ját őseink adták, midőn egy Pyrrhustól jött szökevény azt az
 ajánlatot tette a tanácsnak, hogy ő a királyt megmérgezi:
 a tanács és Gaius Fabricius kiszolgáltatta a szökevényt Pyrr-
 husnak. Annyira visszariadtak attól, hogy egy hatalmas és
 önként támadó ellenfélt is gonosz úton láb alól eltegyenek.]

Ennyi elég a háborúban nyilvánuló kötelességekről. Említsük 41
 meg továbbá, hogy az igazságot a legalsóbbrendűek irányában
 is meg kell tartanunk. A legalacsonyabb helyzet és sors a
 rabszolgáké. Ezekre nézve nem helytelen azoknak a rend-
 szabálya, a kik azt javasolják, hogy bánjunk velök úgy, mint
 napszámosokkal: követeljünk tőlük munkát és adjuk meg,
 a mi nekik jár. Egyébiránt kétféle módon történhetik igaz-
 ságtalanság: vagy erőszak vagy csel által. A csel mint-
 egy a róka, az erőszak az oroszlán sajátsága: egyik sem méltó
 az emberhez, de a csel mégis undokabb. Azonban az igazság-
 talanság minden faja közt az a legundorítóbb, ha valaki épen
 akkor igyekszik derék férfiú színében feltűnni, mikor a leg-
 nagyobb csalfaságban jár. Ennyi elég lesz az igazságosságról.

Most felosztásom szerint a jótékonyaságról meg a bőkezű- 14
 ségről kell szólanom. Semmi sincs, a mi ezeknél inkább illenék 42
 az emberi természethez, de nagy óvatosságot kívánnak. Elő-
 ször is arra kell ügyelnünk, hogy a jótékonyság se azoknak
 ne legyen kárukra, a kikkel épen jót akarunk tenni, se má-
 soknak; másodszor arra, hogy jótékonyságunk meg ne haladja
 erőnket; végre, hogy kit-kit érdeme szerint részesítsünk
 benne. Ezt kívánja az igazság, melyre az említett viszonyokat
 vonatkoztatnunk kell. Mert a ki oly szivességet tesz mással,
 hogy a haszon színe alatt csak kárára van vele, azt nem ismer-
 hetjük jótévőnek vagy bőkezűnek, hanem veszedelmes hí-
 zelkedőnek; a ki pedig az egyiknek árt, hogy a másik iránt
 bőkezű lehessen, épen oly igazságtalanságban leledzik, mint
 hogyha idegen vagyont fordítana a maga javára. Pedig sokan 43
 vannak, kivált fényre és dicsőségre vágyók, kik az egyiktől el-
 ragadnak valamit, hogy a másiknak adják. Ezek azt hiszik,
 hogy barátaik iránt jótékonytságot tanúsítanak, ha minden
 úton-módon gazdagítják őket. Az ilyen eljárás azonban annyira
 elűt a kötelességtől, hogy a kötelességnek nagyobb ellentéte nem
 is képzelhető. Azon kell tehát lennünk, hogy oly bőkezűség-

- gel legyünk, mely barátainknak javára van, kárára senkinek sincs. Ez okon Lucius Sullának és Gaius Cæsarnak az a rendelkezése korántsem mondható bőkezűségnek, midőn a vagyont a törvényes birtokosoktól idegenekre szállították.³² Igazságtalan cselekedet nem nevezhető bőkezűségnek. Az óvatosság második szabályának azt mondtam, hogy a jótékonyság fölül ne mulja erőnket. A ki adakozóbb akar lenni, mint a hogy tőle telik, először is abban vét, hogy igazságtalan az övéi iránt, mert azt a vagyont, melyet a méltányosság szempontjából ezeknek a javára kellene fordítania és ezeknek hagyományoznia, idegenekre ruházza. Az ilyen bőkezűségben rendesen a mások jogtalan kifosztásának és kirablásának vágya rejlik, oly célból, hogy módja legyen az adakozásban. Azt is gyakran tapasztaljuk, hogy sokan természetüknél fogva nem adakozók, de dicsőségvágyból sokat tesznek, a minek nyilván nem jó-akaró szándék, hanem fitogtatás az indító oka, hogy adakozóknak legyenek kikiáltva. Az ilyen tettetés közelebb jár a hiúsághoz, mint a bőkezűséghez és a jósághoz. Harmadik szabályul azt tűztem ki, hogy a jótékonyságban érdemük szerint válogassuk meg embereinket. Ha jót akarunk tenni valakivel, vegyük szemügyre jellemét, hozzánk való indulatát, javunkra tett korábbi szolgálatait, vele való társadalmi viszonyunkat. Kivánatos, hogy mind e szempontok egybevágjanak; ha nem lehet, az okok többsége és fontosabb volta fog dönteni.
- 15 Minthogy pedig nem tökéletes, nem is egészen böles,
 46 hanem oly emberek közt élünk, kikkel meg lehetünk elégedve, ha az erénynek csak halvány képe él is bennök: azt hiszem, át kell látnunk, hogy egyáltalában senkitől sem szabad figyelmünket megvonnunk, kiben az erénynek némi nyoma mutatkozik; s hogy annál nagyobb tisztelettel kell valakit illetnünk, minél inkább ékesítik a szelídebb erények: a szerénység, a magamérséklés s épen ez az igazságosság, a melyről már annyit beszéltem. Mert az erős és nagy elme a nem-tökéletes

és nem-bölcs emberben rendesen nagyon is hevesen nyilvánul, ellenben derék emberrel könnyebben megfér. Ezekre kell jellem dolgában ügyelni.

A mi másoknak irántunk való jóakarátát illeti, a kötelesség fő szabálya, hogy azokért tegyünk legtöbbet, a kik bennünket legjobban szeretnek. Azonban a jóakaratot nem ifjonti szokás szerint a szeretet lángja, hanem inkább állandósága és változatlansága után kell megítélnünk. De ha érdemeiről van szó, midőn már nem hálára kötelezés, hanem hálaadás a kötelességünk, akkor kiváló gonddal kell eljárunk. Mert a hálaadásnál nem lehet sürgetősebb kötelességünk. Ha az ember Hesiodus szabálya szerint³³ töle-telhetőleg a kölesönt is nagyobb mértékben akarja visszafizetni, vajjon mitevők legyünk, ha jótétemény kötelez reá bennünket? Nemde a termékeny szántóföldet kell utánoznunk, mely sokkal többet ad, mint a mennyit vett? Mert ha habozás nélkül szolgálatokat teszünk azoknak, a kiktől hasznot remélünk, milyenek legyünk azok iránt, a kik már hasznunkra voltak? A bőkezűség ugyanis kétféle, az egyik a jótékonyságban, a másik a viszonzásban áll; tegyünk-e jót valakivel, vagy ne, rajtunk áll; azonban a viszonzás elmulasztása derék embernek meg nem engedhető, ha jogtalanság nélkül teheti. A nyert jótétemények közt különbséget kell tennünk, mert nagyobb jótettért nagyobb hálával is tartozunk. De erre nézve is először azt kell fontolóra vennünk, mily érzellemmel, mily vonzalommal s mily jóakarrattal tett velünk jót valaki. Mert sokan igen gyakran hebehurgyan, kellő megítélés nélkül, vagy mindenki iránt való beteges hajlandóságból, vagy lelkük viharszerű izgalmának rögtöni hatása alatt cselekednek. Az ilyen jótéteményeket nem szabad oly nagyra becsülni, mint az olyanokat, a melyek ítélőképességből, megfontolásból és következetességből származtak. Egyébiránt mind a jótékonyság hova-fordításában, mind viszonzásában, ha a körülmények különben egyenlők, az a fő köte-

47

48

49

lesség, hogy mindenekelőtt azon segítsünk, a ki leginkább rá-szorult a segítségre. A nagyobb rész épen ellenkezőleg cselekszik s kiváltkép avval tesz szívességet, a kitől legtöbbet remélhet, még ha az rá sem is szorul.

16 Az emberek társas viszonyát az tartja fenn legjobban,
50 ha a szerint részesítjük őket jótékonyságunkban a mint velünk közelebbi vagy távolabbi kapcsolatban állanak. Jónak látom itt az emberi közösség és társaság természetszerű elemeinek tüzetesebb kifejtését. Az első az, a mely az összes emberiség társadalmában mutatkozik. Köteleke az ész és a nyelv, melyek tanítva és tanulva, közölve, megvitatva és ítélve szövetkeztetik és bizonyos természetszerű társaságba fűzik az embereket. Semmi sem különböztet meg bennünket jobban az állatok természetétől. Ezekről gyakran mondjuk ugyan, hogy bátrak, pl. a ló vagy az oroszlán, de azt soha sem mondjuk, hogy igazságosak, méltányosak, becsületesek: mert nincs eszük s nem
51 tudnak beszélni. Az embereknek ez az egymás között, minden-
kinek mindenkivel való szövetkezése a legszélesebb terjedelmű. Ebben kell, hogy mind azok a dolgok közösek legyenek, a melyeket közös emberi használatra alkotott a természet; mind-
amellett a mit a törvény és a polgári jog magántulajdonná tett, az úgy maradjon, a hogy a törvény rendelte; a többit pedig olybá vegyük, mint a görög példabeszéd tartja: «barátok közt minden közös». Azt hiszem, hogy közös emberi vagyont tesznek az affajta dolgok, miket Ennius egy esetre nézve hoz fel, de nagyon sok más esetre is alkalmazhatók:

«Tévelygőt szívesen ki útba igazít,
Saját mécsén gyújt másnak is világot;
Az nem veszt fényiből s a másik is lobog.»

Ebből az egy példából elég világosan kitűnik az a szabály, hogy még ismeretlennek is adjuk meg azt, a mi saját kárunk
52 nélkül megadható. Innen származnak ezek az általános szabá-

lyok: «Ne vond meg senkitől a folyó vizét»; «engedd, hogy más is meggyujthassa tüzét a tiednél»; «adj jó tanácsot a tanácskérőnek»: mind oly dolgok, hogy hasznosak a kérőnek s nem terhesek az adónak. Vegyük tehát hasznukat magunk is, de a közjóra is mindig szenteljünk valamit belőlök. Minthogy azonban az egyes ember vagyona kicsiny, a szűkölködők száma pedig végtelen, a mindenkire kiterjedő bőkezűséget Ennius említett mértékére kell leszállítanunk: *«Az nem veszt fényiből»*, hogy a mieink iránt való bőkezűség is módunkban legyen.

Az emberi társadalomban több fokozat van. Mert nem 17 tekintve a végtelen társadalmat, van egy szűkebb is az egy 53 néphez, egy nemzethez, egy nyelvhez tartozó emberek között. A nyelv kiváló mértékben összefűzi az embereket. Még szorosabb a viszony egy ugyanazon állam polgárai között. Mert polgárok közt sok dolog közös: piac és templomok, oszlop-csarnokok és utak, törvények és jogok; ítélő-székek és szavazati jog; társasági érintkezések és barátkozások, sokaknak sokakkal kötött kölcsönös üzleti viszonyai.

De még szorosabb a rokonok közt való társas kötelék. Mert ez az emberiség ama végetlen társadalmából kiválva egy 54 kis szűk körbe zárkózik. Minthogy minden élő lényben megvan a nemzés természetes ösztöne, az első társas kapcsolat épen a családban létesül; a második a gyermekekben. Így alakul meg a család, a melyben minden közös. Ez a község csirája s mintegy az állam veteményes kertje. Következik a testvérek közötti kapocs, azután az ezek gyermekei és unokái között való. Mind ezek egy házban többé meg nem férnek, ennél fogva más házakba, mintegy gyarmatokba költözködnek. Következnek házasodások és sógorságok, mikből a rokonságok is gyarapodnak. Ez az elágazás és szaporodás az állam kútfeje. A vérrokonság jóindulat és szeretet lánczával köti össze az embereket. Mert bizony nagy dolog is az, hogy őseinknek 55

ugyanazon emlékeit birhatjuk, ugyanoly istentiszteletet tarthatunk, közös sirba juthatunk.

De az összes társas kapcsolatok között egy sincs jelesebb, egy sincs erősebb, mint a derék és hasonlójellemű férfiaknak egymással kötött barátsága. Mert ama gyakran említett erkölcsi jó meghatja szívünket, még ha másban vesszük is észre s jóakaratra serkent bennünket az iránt, a kiből látjuk, hogy
56 megvan. És ámbár minden erény magához vonz bennünket s megszeretteti velünk azokat, a kikben feltaláljuk, mégis kivált az igazságosságban meg a bőkezűségben nyilvánul ez a hatás. De semmi sem alkalmasabb a szeretetgerjesztésre és a szívek összekötésére, mint a derék emberek jellembeli hasonlósága. Mert a hol hasonló törekvések és hasonló érzületek élnek, ott egyik ember éppen annyi gyönyörűséget talál a másikban, mint magamagában, s teljesül az, a mit Pythagoras a barátság legfelsőbb fokának nézett, hogy «több ember egygyé válik». Fontos az a közösség is, mely kölcsönösen tanúsított és elfogadott jótékonyságból keletkezik. Míg ez kölcsönös és hálára kötelező, állandó szövetségbe fűzi azokat, a kik között fennáll.

Azonban ha mindent megfontolunk és jól meggondolunk, az összes társas szövetkezések közt egy sincs fontosabb, egy sincs becsesebb annál, a mely az államhoz fűz mindnyájunkat. Szeretjük szüleinket, szeretjük gyermekeinket, rokonainkat, barátainkat; de mindazt, a mi csak kedves előttünk, az egy haza foglalja magában. Melyik derék férfi nem áldozná habozás nélkül életét, ha vele hasznára válhatnék? Annál utálatosabb azok durvasága, kik mindennemű gonoszságukkal szétmarczangolták a hazát s teljes megsemmisítésén fá-
58 radoznak vagy fáradoztak.³⁴ S ha egybevetjük és összehasonlítjuk, melyik iránt vagyunk nagyobb hálára kötelezve, első helyet érdemel a haza és szüleink, kik a legnagyobb jótéteményekkel kötelezték le bennünket; második helyet gyermekeink és egész házunk, mely csak mireánk tekint s csak hozzánk fo-

lyamodhatik. Ezután következnek a velünk egyetértésben élő rokonaink, kiknek sorsában többnyire mi is osztozunk. E szerint legfőképp ezeket kötelességünk az életfentartás eszközeiben részesíteni; ellenben közös élet és életmód, tanács és társalgás, intés és vigasztalás, sőt néha szemrehányás is leginkább a barátság terén érvényesül, és az a legkellemesebb barátság, melyet a jellemek hasonlósága köt.

De mind e szolgálatok teljesítésében az a fő szempont, 18
kinek mire van leginkább szüksége s ki mit érhet el nálunk 59
nélkül is, mit nem. Ekképen kötelezettségünk fokozatai nem
fognak külső körülményektől függni, s vannak kötelességek,
mikkel az egyiknek inkább tartozunk, mint a másiknak. Így
pl. gabnagyújtásban inkább segít az ember a szomszédjának,
mint testvérének vagy barátjának; de ha peres ügy forog kér-
désben, szívesebben kél az ember rokonának vagy barátjának,
mint szomszédjának védelmére. Ilyen s efféle szempontokat
kell minden kötelességre nézve fölállítanunk, [szokásra és gya-
korlatra kell szert tennünk,]³⁵ hogy kötelességeinket helyesen
latba vethessük, összeadás és levonás segítségével láthassuk az
eredményt: ebből aztán kiviláglik, kinek mennyivel tartozunk.
De valamint sem orvos, sem hadvezér, sem szónok nem alkot- 60
hat tapasztalás és gyakorlat nélkül dicséretre méltó dolgot,
bármennyire érti is tudománya szabályait: úgy adhatni ugyan
szabályokat a kötelesség teljesítéséről is, mint most magam is
cselekszem, de ez oly fontos dolog, hogy sok tapasztalatot és
nagy gyakorlatot kíván. Ennyi körülbelül elég lesz annak a
módjáról, miként származik az erkölcsi jó, melytől a köteles-
ség is függ, az emberi társaság jogviszonyaiból.

Az erkölcsiség és kötelesség forrásai gyanánt fölállított 61
négy osztály közül természetesen az a legszembevetőbb,
melyhez a nagy, emelkedett s a földi dolgokat lenéző lé-
lek tettei tartoznak. Ezért közkeletű becsmérő mondás a
következő:

«Ifjak, oh mily asszonyi a lelketek :

E szűz szíve férfiéval is felér.»

vagy pedig ez :

«Gyáva lélek, add a fegyvert, izzadás és vér ne'kül.»³⁶

Ellenben ha dicsérni akarunk, nem tudom miért, de a lelki nagyság bátor és kiváló tetteit mintegy telibb szájjal dicsérjük. Ez az oka, hogy Marathon, Salamis, Plateæ, Thermopylæ, Leuctra tág tere a szónokoknak ; ez az oka, hogy a mi Cocle-sünk, hogy a Deciusok, Gnæus és Publius Scipio, Marcus Marcellus és számtalan mások, de főleg maga a római nép lelki nagyságával olyannyira kitűnik.³⁷ Az is tanúsítja a harczi dicsőség szeretetét, hogy az emlékszobrokon rendesen katonai díszet látunk.

19 De ha a veszélyekben és fáradalomban mutatkozó lelki
62 fenség igazságosság nélkül szűkölködik, és nem a közjólétért, hanem személyes érdekekért harcol, bűnössé válik. Nem csak hogy nem erény, hanem minden emberi érzésből kivetkőzött durvaság. Helyes tehát a stoicusoknak a lelkierő fogalmáról alkotott meghatározása, hogy tudniillik a lelkierő a méltányosságért küzdő erény. Ezért senki sem aratott még dicsőséget, a ki csellel és gonosztsággal tett szert a lelkierő hírnevére.
63 Erkölcsei jó nem lehet az, a mi igazságtalan. Kitűnő is Plato e mondása : «Nem csak az igazság utjáról letért tudás érdemli meg inkább a ravaszság, mint a bölcsesség nevezetét, hanem a veszélyekre való elszántság is, ha nem a közjó, hanem önzés a rugója, vakmerőségnek nevezhető inkább, mint bátorságnak.»³⁸ E szerint azt állítom, hogy a bátor és nagylelkű férfiú derék és egyenes is egyszersmind, igazságszerető és minden csalfaság nélkül való. E tulajdonságok az igazságosság leglényegesebb
64 alkatrészei. Baj, hogy e nagy lelki fenség mellett is igen könnyen felburjánzik a nyakasság és a szertelen uralomvágy. Mert mint Platónál a lacedæmoniakról olvassuk, hogy «egész lényük a győzelem vágyától lángol», úgy minél inkább kitűnik

valaki lelki nagyságával, annyival inkább óhajt első, vagy ha lehet, egyedüli lenni.³⁹ De ha az ember mindenkit felül akar mulni, nagyon nehéz megőrizni a méltányosságot, mely az igazság fő kelléke. Ezért van, hogy az ily emberek sem az okosság szavára nem hallgatnak, sem nyilvános és törvényes jognak alá nem vetik magukat, hanem vesztegetéseket és pártoskodásokat folytatnak az államban, hogy minél nagyobb befolyásra telessenek szert s inkább álljanak mások fölött, ha erőszakkal is, mint igazságos úton másokkal egy sorban. De minél nehezebb a méltányosság, annál dicsőbb. Mert nem lehet oly körülmény, hogy az igazság utjáról letérnünk szabad lenne. Tehát nem az igazságtalanság elkövetőjét, hanem meg- 65 gátlóját kell bátornak és nagylelkűnek neveznünk. A való és okos lelki nagyság az erkölcsiséget, melyre természeténél fogva leginkább törekszik, a tettekben látja, nem a hirnévben, s jobban szereti, ha igazán első, mint ha csak látszik annak. A ki a tapasztalatlan sokaság balvéleményétől függ, azt a nagy emberek közé nem sorozhatjuk. Pedig épen a legnagyobb lelkeket csábítja a dicsőség vágya legkönnyebben igaztalan- ságra. Ez a kérdés mindenesetre igen fogas, mert alig akadunk oly emberre, a ki nagy fáradsalmak teljesítése és sok veszedelem kiállása után mintegy tetteinek jutalmául dicsőséget ne kívánna.

Általában a lelkierő és nagyság különösen két dolog- 20 ban válik meg; először a külső dolgok lenezésében, mi azon 66 a meggyőződésen alapszik, hogy az embernek csak erkölcsileg jót és illedelmest szabad csodálnia, kívánnia és óhajtan- nia, és semmiféle ember, semmi szenvedély és semmi sors alatt nem szabad leroskadnia. A másik abban áll, hogy, ha az ember ilyen érzületű, oly tetteket hajtson is végre, a melyek nagyok és kiválóan hasznosak, de egyuttal szerfőlött nehezek, fáradságosak és mind magára az életre, mind az élet sokféle javára nézve veszedelmesek. A kettő közül ez utóbbi foglal 67

magában minden fényt, tekintélyt, sőt minden hasznót is, az előbbi pedig azt az alapot és okot, mely nagy embereket teremt. Mert ebben a gondolkozásmódban rejlik az az erő, mely a lelket fölemeli és megvetteti vele a földi dolgokat. Ez az erő pedig kétféleképp nyilvánul; először abban, hogy jót csak az erkölcsiségben látunk; másodszor abban, hogy minden szenvedélytől mentek vagyunk. Erős és nagy lélekről tesz bizonyosságot, ha valaki a többség szemében remek és dicső dolgokat semmibe sem veszi s változatlanul megállapított elveivel megveti; de az is erős lélekre és nagy állhatatosságra mutat, ha az emberi életben és sorsban nagy számmal és mindenféle változattal előforduló keserőségeket úgy szenved el az ember, hogy természetes állapotától és bölcs méltóságától egy

68 tapodtat sem távozik. Nagy ellenmondás is lenne az, ha oly embert, kit félelem meg nem törhetett, kívánság megtörne; ha azt, a kit a fáradalom meg nem győzhett, a kéj meggyőzné. Óvakodnunk kell tehát mind a két hibától, de kivált a kapzsiságot kell kerülnünk. Mert semmi sem mutat oly kicsinyes szűklelkűségre, mint a kincsvágy; viszont nincs semmi nemesebb és magasztosabb, mint megvetni a pénzt, ha nincs; ha pedig van, jótékonyosságra és bőkezűségre fordítani. Óvakodnunk kell a dicsőségvágytól is, mint fentebb említém; mert ez elragadja a szabadságot, melyre nemes elméjű embernek teljes erejéből törekednie kell. Hatalomra sem kell sóvárogni; sőt néha el sem fogadnunk kell, olykor pedig le is kell tennünk.

69 Egyébiránt legyünk mentek minden szenvedélytől, egyrészt a kívánságtól és a félelemtől, másrészt a bűtől, a kicsapongó örömtől és a haragtól, hogy meglegyen a lélekben az a nyugalom és békeség, melynek állhatatosság és méltóság a következménye.

Vannak és voltak sokan, kik a lelki nyugalomra törekedve a közügyektől visszavonultak s a tétlenség karjaiba menekültek. Ezek közé tartoznak a leghirnevesebb és a legtekintélyesebb bölcselek, valamint néhány szigorú és komoly

gondolkodású ember, kik sem a nép, sem a hatalmasok magatartását nem türhették, s némelyikök a földjén elégedt, házi dolgaiban töltve kedvét. Ezeknek ugyanaz volt a czéljok, 70 mint a királyoknak: hogy semmiben se lássanak szükségét, senkinek se engedelmeskedjenek, éldeljék a szabadságot, mely abban áll, hogy az ember kénye-kedve szerint élhessen.⁴⁰ Így 21 tehát a hatalomra törekvőknek közös a czéljok az említett visszavonulókkal; csak az a különbség, hogy azok e czélt úgy vélik elérhetőnek, ha nagy vagyont szereznek, ezek, ha a maguk kevesével megelégednek. Egyik nézetet sem kell teljesen elvetnünk, de kényelmesebb vagy biztosabb, másokat is kevésbé zavaró vagy terhelő a közügyekkel nem foglalkozók élete; ellenben gyümölcsözőbb az emberi nemre nézve s alkalmasabb a dicsőség- és tekintélyszerzésre azoké, a kik a közügyeknek és nagy tetteknek szentelik magukat. Ezért oly férfiak, kik kiváló szellemmel megáldva, a tudományra adják magukat s a közügyekben részt nem vesznek, talán ép úgy menthetők, mint azok, a kik gyöngé egészségük vagy valamely más fontos gátló ok miatt vonulnak vissza a nyilvános élettől s az állam igazgatásának hatalmát és dicsőségét másoknak engedik. De a ki minden ilyes igaz ok nélkül azt mondja, hogy ő megveti azt, a mit a többség csodál, a hadvezérségeket és állami hivatalokat, az szerintem nemcsak dicséretet nem érdemel, hanem rosszalásra méltó. Az ilyen emberek ítéletét anyiból bajos lenne ugyan hibáztatni, hogy a dicsőséget megvetik és semmire sem becsülik; de úgy látszik, hogy ők a munkától, fáradalomtól, s kivált attól az ócsárlástól és szégyentől remegnek, melylyel a hivatalra pályázás kudarcza és a visszautasítás járhat. Mert vannak olyanok, a kik ellentétes körülmények között nem következetesek: az érzelmi gyönyört a legszigorúbban elítélik, de a fájdalomban gyöngébbek; a dicsőséggel nem törődnek, de a gyalázat súlya alatt megtörnek, s még ezekben sem elég következetesek. De a kit a természet a nyil- 72

vános szereplésre szükséges adományokkal felruházott, az hadadéktalanul keressen hivatalt s vegyen részt a közigazgatásban. Máskülönben nem állhat fönn az állami kormányzat, s nem nyilvánulhat a lelki nagyság. De az államférfiaknál nem kevésbé, mint a bölcselkedőknek, sőt talán még nagyobb mértékben szükségük van lelki nagyságra és a földi dolgok többször említett megvetésére, lelki nyugalomra és gondtalanságra, ha ugyan aggodalomtól mentek, s ha méltóságos és jellemes életet akarnak élni. Ez könnyebb a bölcselőknek, mert szűkebb körű életök kisebb tért enged a sors csapásainak, kevesebb szükségök van, és ha baleset sújtja is őket, nem eshetnek oly nagyot. Ezért nem csoda, ha az államférfiak nagyobb lelki izgalmakat állanak ki, s a siker kétes volta miatt sokkal több a gondjuk, mint a nyugalomban élőknek; annál nagyobb szükségök van lelki nagyságra és gondtalanságra. Különben a ki állami pályára akar lépni, vigyázzon, hogy ne csak e hivatás tisztességes voltát vegye fontolóra, hanem betöltésére való képességét is. S épen e tekintetben kell nagyon óvakodnia, hogy gyávaságból ok nélkül kétségbe ne essék, vagy önzésből szerfölött ne bizakodjék. Minden dologban gondos előkészület szükséges a hozzáfogás előtt.

22 A többség úgy vélekedik, hogy a hadi tettek nagyobb
74 értékűek, mint a belügyek. Ez balvélemény, melyet meg kell
czáfolnom. Hiszen sokan igen gyakran csak dicsőségvágyból
keresték a háborút, s ez épen nagy szellemek és lángelmék tulajdonsága, kivált, ha értenek a had dolgaihoz és vágyanak hadakozni.⁴¹ De ha helyes ítéletet akarunk mondani, akkor azt fogjuk állítani, hogy sok belügy nagyobb és dicsőbb
75 a hadi ügyeknél. Mert ámbár méltán magasztalják Themistoclest, neve a Solonénál is fényesebb; ámbár Salamist a legdicsőbb diadal tanujaként emlegetik, s többre becsülik Solonak az Areopagust alapító bölcs intézkedésénél: mégis ez utóbbi alkotást nem kevésbé jelesnek kell itélnünk, mint

amazit. Az csak egyszer használt, ez mindig hasznára lesz az államnak. Ez a tanács az, mely az athenæiek törvényeit, az ősök intézményeit fentartja. Aztán Themistocles nem hivatkozhatik arra, hogy az Areopagust bármely tetteivel támogatta volna; Solon pedig méltán elmondhatja, hogy Themistoclest támogatta, mert az a háború a Solon-alkotta tanács beleegyezésével folyt.⁴² Ugyanezt mondhatni Pausaniasról és Lysander 76
ról is.⁴³ Noha az ő hadi tetteiknek tulajdonítják Lacedæmon uralmának terjedését, korántsem hasonlíthatók azok össze Lycurgus törvényeivel és államszerkezetével. Sőt épen e törvényeknek köszönhető, hogy fegyelmezett és bátor seregeik voltak. Én legalább ifjonti eszemmel sem hittem volt soha, hogy Marcus Scaurus — Gaius Mariusnál s politikai pályám idejében sem, hogy Q. Catulus — Gnæus Pompeiusnál hátrább állana.⁴⁴ Mert keveset érnek a fegyverek odakünn, ha nincs bölcsesség idehaza. Africanus, a ki mint ember és mint hadvezér egyaránt kitűnt, nem használt többet hazájának Numantia feldulásával, mint ugyanakkor a tisztséget nem viselő Publius Nasica Tiberius Gracchus megölésével.⁴⁵ Igaz, hogy ez a tett tulajdonkép nem tartozik a békés állami kormányzat keretébe s a harci ügyekbe csap át, mert erőszakos kéz műve; de még ez is állami bölcsesség eredménye volt, minden katonai beavatkozás nélkül. Nagyon is helyes tehát az a mondás, melyet, 77
mint hallom, rosszakarató és irigy emberek úgy szeretnek megtámadni:

„Tóga a fegyvernél, dícséret szebb a babérnál.”⁴⁶

Mert hogy egyéb példákról hallgassak, nemde a mi államigazgatásunk idejében meghátrált a fegyver a tóga előtt? Soha sem forgott nagyobb veszélyben az állam, de soha sem is volt csendesebb béke. Az én intézkedéseim és gondosságom következtében maguktól kihullottak és földre estek a fegyverek a vakmerő polgárok kezéből. Történt-e valaha háborúban ily nagy tett? van-e diadalmenet, mely ezzel mérkőzhetnék? Neked bátran 78

eldicsekedhetem vele, Marcus fiam; hisz neked dicsőségem örökösének és tetteim utánzójának kell lenned. Legalább a hadi érdemekkel tetézt Gnaeus Pompeius sok ember füle hallatára juttatta nekem ezt a dicséretet, midőn kijelentette, hogy hiába vivta volna ki harmadik diadalát, ha a hazának tett szolgálataim következtében meg nem marad az a hely, a hol diadalát megülhesse. Az otthon véghez vitt bátor tettek tehát nem alábbvalók a hadi tetteknel; sőt azok még több munkába és buzgólkodásba kerülnek, mint ezek.

23 Általában az az erkölcsi méltóság, melyet a nemes és
79 nagyra született elmében keresünk, a lelki erők műve, nem a testieké. Ámde azért a testet is edzeni kell és úgy szoktatni, hogy munkásságában és a fáradalmak kiállásában az ész határzatának engedelmeskedjék. Az az erkölcsi jó, mely fejtegetésünk tárgya, kizárólag szellemi tevékenységen és gondolkodáson alapszik, s e tekintetben azok, a kik béke idején igazgatják az államot, épen oly hasznot hajtanak neki, mint azok, a kik háborút vivják. Ezért azok tanácsára már gyakran kerültek el, vagy fejeztek be háborút, néha meg indítottak is, mint pl. a harmadik pun háborút Marcus Cato tanácsára, kinek tekinté-
80 lye még halála után is nyomatékos volt.⁴⁷ Viszályok alkalmával tehát kívánatos, hogy inkább az ész okai döntsenek, mint a fegyverek. De legyünk rajta, hogy ezt a hasznosság elvéből s ne harcztól féltünkben tegyük. Ha pedig háborút indítunk, mütassuk meg, hogy egyedüli célunk a béke.

A lelkierőnek és állhatatosságnak az a lényege, hogy válságos időkben meg ne zavarodjunk és nagy zajt ütve ki ne jöjjünk a kerékvágásból, mint mondani szokás,⁴⁸ hanem bá-
81 tor szívet és megfontolást tanusítva, józanok maradjunk. Ez a bátorság tulajdonsága; de nagy szellemnek az is feladata, hogy előre képzelje el a jövőt s jóeleve határozza meg a lehetséges jó és rossz következményeket; tudja, mihez fogjon, ha valami történik, s ne juttassa odáig a dolgot, hogy egykor azt kelljen

mondania: «ezt nem gondoltam volna.» Ezek a nemes és nagyra született elme vívmányai, mely okosságában és belátásában bizik. Hebehurgyán háborúskodni és az ellenséggel összeesapni, durva állatiasság, de ha a körülmények kényszerítő hatalma kívánja, sikra kell szállanunk s a halált feljebb kell tartanunk a szolgaság gyalázatánál.

Városok felforgatása és kifosztása alkalmával főképp arra 24
kell ügyelnünk, hogy oktalanság és kegyetlenség elő ne fordulhasson. Nagy embernek izgalmas időkben kötelessége büntetni a vétkeket, kimélni a sokaságot, a joghoz és az erényhez a haza bármily sorsában ragaszkodni. Valamint fentebbi megjegyzésem szerint vannak oly emberek, kik a hadi tetteket az állam belügyeinél többre becsülik, úgy sok olyanra is akadhatni, ki a veszedelmes és szenvedélyes határozatokat nagyobbaknak és fényesebbeknek vallja, mint a nyugalmasan megfontoltakat. Természetesen nem szabad annyira kerülnünk a 83
veszedelmet, hogy gyáváknak és félénkeknek mutatkozzunk, de attól is kötelességünk óvakodni, hogy ok nélkül ne rohanjunk a veszélybe, mert ez a legnagyobb balgatagság lenne. Kövessük veszélyes körülmények közt az orvosok példáját. Ezek kisebb betegségekben enyhe szerekekkel gyógyítják az embert, de nagyobb betegségekben veszedelmes és kétes gyógyításhoz kénytelenek folyamodni. Békés tengeren vihart óhajtani eszelősség; másnak a viharán minden úton-módon könnyíteni bölcsesség, kivált ha a szerencses fejleményből több a haszon, mint az ügy el-nem-döntése okozta kár. Egyébiránt valamely állami ügy vagy a vállalkozóra vagy az államra nézve lehet veszélyes. Így némelyeknek életük, másoknak dicsőségük és népszerűségük forog kockán. A magunk jóllétét könnyebben kockáztathatjuk, mint a haza javát s inkább kockára tehetjük a becsületet és a dicsőséget, mint a többi javakat.⁴⁹

Akad sok olyan ember is, ki nem csak vagyonát, hanem 84
életét is kész föláldozni a haza oltárán, de dicsőségén a leg-

kisebb csorbát sem tűri, még akkor sem, ha a haza kívánja. Így pl. Callieratidas, ki a peloponnesusi háborúban a lacedaemoniak vezére volt és sok dicső tettet vitt végbe, utóljára mindent elrontott avval, hogy nem fogadta meg azoknak a tanácsát, kik azt javasolták neki, hogy vonja vissza hajóhadát az Arginusæ szigetektől és meg ne ütközzék az athenaiekkal. Azt felelte nekik, hogy a lacedaemoniak más hajóhadat szerezhetnek, ha ezt elveszítik, de rá nézve gyalázat lenne a futás.⁵⁰ Különben ezt a csapást még elbirhatták a lacedaemoniak; az volt a romláshozó, mikor Cleombrotus a gyalázástól félve vak-tában ütközött meg Epaminondassal s ezzel a lacedaemoniak hatalmát tönkre tette.⁵¹ Mennyivel nemesebben cselekedett Quintus Maximus! ⁵² róla mondja Ennius:

«Egy ember menté meg ügyünk' a késlekedéssel:

Nem tartá a világ nyelvét feljebb a közüdvnél.

Most hire nőttön nő, s mindennap öregbül a fénye.»

Az ilyen hibákat a belkormányzat terén is kerülni kell. Mert vannak, a kik megszólástól félve a leghelyesebb nézetet sem merik nyilvánítani.

25 Általában azok, kik az államnak akarják szentelni életü-
85 ket, Plato két szabályára ügyeljenek. Először úgy viseljenek gondot a polgárok javára, hogy saját érdekük elhanyagolásával is minden cselekvényüket arra irányozzák; másodszor az egész álladalomról gondoskodjanak, ne csak egy részére vigyázzanak, a többiről megfeledkezve.⁵³ Mint a gyámságot, úgy az állam igazgatását is azoknak a javára kell intézni, kik ránk vannak bízva, nem pedig a magunkéra, kik meg vagyunk bízva. A ki a polgároknak csak egy részéről gondoskodik s más részével nem törődik, az roppant veszedelmet zudít az államra, t. i. szakadást és meghasonlást. Így történik, hogy némelyek a nép, mások az előkelők, s csak édes-kevesen az egész polgárság bá-
86 ráitai. Ezért voltak oly nagy viszályok az athenaieknél, a mi államunkban pedig nem csak lázongások, hanem vészhozó

polgárháborúk is. Ezeket a higgadt és derék polgár, ki az államban az első helyre méltó, kerüli és utálja, szívvél-lélekkel az államnak szenteli magát, s vagyon és hatalom után nem járva, úgy fogja pártját az egésznek, hogy mindenkiről gondoskodik. Koholt vádakkal sem gyűlöltet vagy szólat megvalakit, hanem mindenkor az igazsághoz és a becsülethez ragaszkodik, még pedig úgy, hogy ezeknek megtarthatásáért a legnagyobb kárvallásra, sőt a halálra is inkább kész, mintsem az említett elvektől eltérjen.

Általában nagy nyomorúság a nagyravagyás és a rang- 87
vadászat. Igen helyesen mondja erre nézve ugyancsak Plato: «Ha egyik férfi azon verseng a másikkal, melyikük jusson az állam kormányára, ez olyan, mintha a hajósok a kormányrudon kapnának össze.» Az ő szabálya az is, hogy csak a fegyveresen támadókat nézzük ellenségnek, ne azokat, kik bár saját belátásuk szerint, de szintén az állam boldogítására törekednek.⁵⁴ Így Publius Africanus és Quintus Metellus között minden izetlenség nélkül fennállhatott a véleménykülönbség.⁵⁵

Azokra se hallgassunk, kik azt tartják, hogy nagyon 88
kell haragudni ellenfeleinkre s ezt a lelkes és bátor férfiú egyik jellemvonásának tartják. Mert nincs dicséretesebb, nagy és jeles férfiúhoz méltóbb dolog az béküleenységnél és a kegyelmességnél. Szabad nép közt pedig, a hol jogegyenlőség uralkodik, még nyájasságot és bizonyos zártszívűséget is kell tanusítanunk, hogy mikor alkalmatlan látogatások vagy orczátlan kéregetések felbosszantanak, ne áruljuk el rossz kedvünket, hisz úgy sem érünk vele semmit, csak meggyűlöltetjük magunkat.⁵⁶ De ez a szelídség és kegyelmesség csak oly föltétel alatt helyeselhető, hogy az állam érdekében szigorúsággal párosítsuk, mert e nélkül lehetetlenné válik az állam kormányzása. A büntetés és fenytetés mindig ment legyen a megbecstelenítéstől, s ne a büntetőnek vagy

89 megrovónak, hanem az államnak javára történjék.⁵⁷ Óvakodjunk, hogy a büntetés nagyobb ne legyen a vétségénél s ne történjék meg az, hogy hasonló esetben az egyik megbűnhődjék, a másikat kérdőre se vonjuk. De főkép a haragtól kell őrizkednünk a büntetésben. Mert a ki haraggal fog a büntetéshez, nem maradhat meg a fölötte sok és a fölötte kevés közt vivő középúton, melyet a peripateticusok méltán helyeselnek, csak ne dicsérnék a haragosságot s ne mondanák a természet hasznos adományának. Ellenkezőleg ezt minden cselekedetünkben meg kell vetnünk, s kívánatos volna, hogy az állam előjárói a törvényekhez legyenek hasonlatosak, melyek nem haragból, hanem méltányosság szerint szabnak büntetést.

26 Akármily szerencsések vagyunk, akármily jól van dol-
90 gunk, kerüljük a kevélységet, fitymálkodást és gögöt. Jó vagy balsorsot mérséklet nélkül viselni egyaránt állhatatlanság; ellenben dicső az egykedvűség egész életünkben, mindig változatlan arcz és változatlan homlok, mint Socratesről és Gaius Læliusról olvassuk.⁵⁸ Philippust, a macedonok királyát nagy tettekben és dicsőségben a fia felülmulta, de nyájasság és emberség dolgában ő áll fia felett. Így ő mindig nagy maradt, fia gyakran undoknak tűnik fel. Helyes tehát az a szabály, mely arra int, hogy minél feljebb valók vagyunk, annál leereszkedőbb módon viseljük magunkat. Panætius említi tanítványának és barátjának, Africanusnak azt a több ízben tett nyilatkozatát, hogy valamint gyakori harczy tusákban neki vadult, szilajkodó lovakat a lovászmesterre szokás bizni megszelidítés végett: úgy a jó szerencsében fékevesztett s elbizakodott embereket mintegy az okosság és tudomány pályakörébe kell vinni, hogy a földi dolgok gyarló
91 voltát és a szerencse forgandóságát átláthassák.⁵⁹ És minél szerencsésebbek vagyunk, annál inkább hallgatnunk kell barátaink tanácsára, s még nagyobb értéket kell nekik tulajdoní-

tanunk, mint azelőtt. Egyúttal vigyázzunk, meg ne nyissuk
fülünket a hizelkedőknek, és ne hagyjuk, hogy nekünk bók-
koljanak, mert könnyen elámíthatnak. Azt találjuk hinni,
csakugyan méltók vagyunk a dicséretre, s ebből számtalan
hiba származik, midőn a képzelődő és felfuvalkodott em-
ber csúfos gúny tárgyává s a legnagyobb tévedések martalé-
kává leszen.

De erről elég! Hogy a mondottakat összefoglaljuk, ítél- 92
letünknek így kell hangzania: a legnagyobb és leglelkesebb
tetteket mindenesetre államvezetők hajthatják végre, mert a
közigazgatás tág tért nyit nekik s a legtöbb embert érdeklí-
de a közügyekkel nem törődő életben is volt és van sok
lelkes férfiú, ki saját ügyeinek körére szorítkozva is fontos
kutatásokat, kísérleteket tett, vagy középhelyet foglalva el a
bölcsekedők és az államférfiak között, gazdaságában telt
gyönyörűségre; de azért nem törte magát, hogy ezt minden
úton-módon gyarapítsa, s használatától nem zárta el vé-
reit, hanem szükség esetében barátjait és hazáját is részelteté
benne. Az ily vagyon először is jogos szerzemény legyen, ne
gyalázatos és utálatos nyereség; továbbá értelem, szorgalom
és takarékoság által gyarapodjék; végre mentől több ember-
nek, csak hogy érdemesnek hajtson hasznót s ne is kicsapon-
gásra és fényűzésre, hanem bőkezűségre és jótékonyásra
szolgáljon. A ki e szabályokat megtartja, az nemes, méltósá-
gos és lelkes életet élhet, s őszinteség, becsületesség és em-
berszeretet fogja vezérelni.⁶⁰

Most az erkölcsi jónak még egy hátralevő részéről kell 27
szólanom, mely a tartózkodást s az életnek mintegy diszére 93
váló önuralmat és mérséklést, általában a szenvedélyek le-
csillapodását s mindennek helyes mértékét foglalja magá-
ban.⁶¹ Ide tartozik az, a mit latinul decorumnak (illendőség)
mondhatni; görögül πρέπον-nak mondják. Ez lényegére nézve
elválaszthatatlan az erkölcsi jótól. Mert a mi illendő, az er- 94

kölcsileg is jó, a mi pedig erkölcsileg jó, az illendő is. De hogy mi a különbség az illendőség meg az erkölcsi jó között, azt könnyebb elgondolni, mint megmagyarázni. Mert akármi-
ben áll is az illendőség, csak akkor nyilvánul, ha erkölcsi jó az alapja. Ezért az illendőség az erkölcsi jónak nem csak most tárgyalandó részében, hanem a három főtebbiben is nyilvánul. Mert eszünket és beszédünket okosan használni, a mit tenni akarunk, megfontolva tenni, az igazat mindenben meglátni és pártolni illendő; ellenben a csalódás, tévedés, botlás, lépre-menés ép oly illetlen, mint az őrzöngés és eszelősség. Minden igazságos cselekedet illendő, ellenben minden igazságtalanság ép oly illetlen, a mily erkölcstelen. Így vagyunk a lelkierővel is. Férfias és nemes cselekedet méltó és illő is a férfihoz, az ellenkező ép oly illetlen, a mily erkölcstelen. A mit tehát én illendőségnek nevezek, az kapcsolatos az erkölcsi jóval, még pedig oly szorosan kapcsolatos, hogy felismerésére nem szükséges valami mélyreható gondolkodás, mert nagyon is szembeszökő. Mert ez az illendőség biztosan megállapítható, minden erényben észrevehető s inkább gondolatban, mint valósággal választható el az erénytől. Valamint a testi kellem és szépség el nem különíthető az egészségtől, úgy ez az illendőség, a melyről szólunk, teljesen összeforrt az erénynyel, s csak képzeletben választható el tőle. Az illendőség meghatározása kétféle. T. i. vagy az általános illendőséget értjük rajta, mely az erkölcsiség minden nyilvánulásában megvan, vagy az ennek alárendelt illendőséget, mely az erkölcsiség egyes részeire vonatkozik. Az elsőt körülbelől így szokás meghatározni: «illendő az, a mi az ember fenségével öszhangzik, annyiban, a mennyiben az emberi természet a többi élő lényekétől elüt.» Az általánosnak alárendelt részt pedig így határozzák meg: «illendő az, a mi természetünkkel annyiban egyezik, a mennyiben mérséklet és önuralom bizonyos nemes külső alakkal tűnik

föl benne.» Hogy ezt értik rajta, az abból az illendőségből 28
is látható, melyre a költők törekednek, miről másutt szokás 97
terjedelmesen szólni.⁶² De a költőkről azt mondjuk, hogy
ők akkor ügyelnek az illendőségre, ha személyeik jellemük-
kel öszhangzóan cselekszenek és beszélnek. Így pl. ha Aeacus
vagy Minos ezt mondaná:

«Gyülöljenek, csak féljenek,»

vagy:

«Gyermeki sirja az apjok maga,»⁶³

illetlennek látszanék, mert hallottuk felőlők, hogy igazságo-
sak voltak. Ellenben ha Atreus mondja ezt, megtapsolják,
mert beszéde hű a jelleméhez.⁶⁴ A költők azonban a szerep-
ből ítélhetik meg, kihez mi illik; nekünk pedig a természet
maga szabta ki szerepünket, mely a többi teremtmények fölé
emelkedő nagy kiváltságunkon alapszik. Ezért a költők a 98
jellemek sokféleségénél fogva a hibásakra is tekintettel lesz-
nek, hogy mi való és illő hozzájuk; minekünk ellenben az
állhatatosság, a mérséklet, az önuralom és a szemérem sze-
repét adta a természet, s ugyanő oktat bennünket arra,
hogy magunkviselésében figyelmetlenek ne legyünk ember-
társaink iránt.⁶⁵ Ebből látható, mily nagy terjedelmű az az
illendőség is, a mely az erkölcsiséggel általában kapcsolatos,
s az is, mely az erénynek csak egy fájában nyilvánul.⁶⁶ Vala-
mint a testi szépség a tagok helyes öszhangjával hat a
szemre, s épen azzal gyönyörködtet, hogy minden rész kelle-
mes arányba olvad benne: úgy az életben nyilvánuló illen-
dőség a minden szóban és tettben való renddel, állhatatosság-
gal és mérséklettel nyeri meg felebarátaink tetszését. Bizo- 99
nyos tisztelettel kell tehát lennünk az emberek iránt, nem
csak a színe-javá, hanem a többi iránt is. Mert a világ itele-
tével nem törődés nem csak elbizakodás, hanem igazán
könnyelműség jele. Ámbár van különbség az emberekre való
tekintetben az igazságosság meg a szemérem között. Az igaz-

ságosság feladata az, hogy az embereket meg ne sértsük; a szeméremé, hogy senkit meg ne botránkoztatassunk, s leginkább ebben nyilvánul az illendőség lényege. E fejtegetés után, azt hiszem, érteni fogjuk az illendőségnek nevezett erény mivoltát.

100 Az ebből származó kötelesség útja először a természetel való megegyezésre és a természet megőrzésére indít bennünket. Ha ennek a kalauzolása után indulunk, sohasem fogunk eltévelyedni, sőt természetszerű éles elmére és éles látásra, az emberi természethez illő társasági érzésre, erős és bátor lélekre fogunk szert tenni. De az illendőség fő jelentősége az erkölcsi jónak most tárgyalt részében nyilvánul. Tetszők a testnek természetszerű mozdulatai, de még nagyobb tetszést érdemel a lélek működése, ha szintén természetes.

101 A lélek lényege és természete kétféleképp nyilatkozik. Először a vágyakodásban, melynek görög neve *ὀρμή*; ez ide s tova ragadja az embert. Másodszor az észben, mely arra tanít és azt fejt ki, mit kell tennünk, mit kerülnünk. Az ész uralomra, a vágyakodás engedelmességre van rendelve.⁶⁷

29 Minden cselekvény ment legyen a meggondolatlanságtól és a figyelmetlenségtől; semmit sem szabad cselekedni, a minék nem tud elfogadható okát adni az ember. Körülbelől nem is
102 más a kötelesség meghatározása. Vivjük ki, hogy a vágyak engedelmeskedjenek az észnek; se meg ne előzzék, se restségből vagy gyávaságból mögötte ne maradjanak; legyenek nyugodtak és szenvedélytelenek. Ebből fakad minden állhatatosság és minden mérséklet. A messze csapongó vágyak, melyeket féktelen sovargásukban vagy irtózásukban az ész nem korlátoz, kétségkívül célt és mértéket tévesztenek. Mert elhagyják és elvetik az engedelmességet, nem hallgatnak az ész szavára, jóllehet a természet törvénye ez alá rendelte őket. Miattok a lélek rendje is megzavarodik, a testé is.

Csak nézzük meg egy haragvónak az arczát, vagy oly valakiét, kit kéjvágy vagy félelem izgat, vagy a ki szertelen érzékiségben csapong: arcza, szava, mozdulata, állása egészen más. Ebből látható, — mert ideje a kötelesség fogalmára visszatérnünk, — hogy minden vágyunkat korlátozni és csillapítani kell, figyelmünket és gondoskodásunkat pedig fel kell ébresztenünk, hogy egy tettünk se legyen elhamarkodott, vakvéletlen, megfontolatlan és figyelmetlen.

A természet nem játékra és tréfára, hanem inkább komolyságra, fontosabb és nagyobb foglalkozásokra alkotott bennünket. Játsszani, tréfálni mindenesetre szabad, de csak úgy, mint az alvás és a szórakozások is csak akkor engedhetők meg, ha fontos és komoly dolgainknak eleget tettünk. De a tréfa se legyen zabolátlan és illetlen, hanem nemes és kellemes. A gyermekeknek sem engedünk a játékban korlátlan szabadságot, csak olyat, mely az erkölcsiség-szabta cselekvényektől el nem üt. Így magából a tréfából is a nemes jellem sugarának kell kicsillámlania. Általában kétféle tréfát 104 ismerek; az egyikféle nemtelen, arczátlan, gyalázatos és ocsmány, a másikféle izléses, finom, elmés, kellemes. Ebben nem csak a mi Plautusunk és a régibb atticai vigjáték, hanem a socratesi bölcselők művei is gazdagok. Ezenkívül sok embernek fenmaradtak az elmés mondásai, pl. az öreg Catonak ἀποφθέγματα (ötletek) című gyűjteményében.⁶⁸ Könnyű tehát a nemes tréfát a nemtelentől megválasztani. Amaz, ha annak idején történik, pl. mikor a lélek üdülést keres, nagy emberhez is méltó; ez szabad emberhez általában méltatlan, mihelyt ocsmány gondolat trágár szavakkal van kifejezve benne. A játékban is mértéket kell tartani, hogy szeretlenkedve mindent el ne pazaroljunk és a mulatság hevében valami illetlenségre ne vetemedjünk. Egyébiránt a mi Marsmezőnk és a vadászat elég alkalmat ad tisztességes időtöltésre.⁶⁹

30 A kötelesség mindennemű vizsgálatában fontos annak
 105 folytonos szem előtt tartása, mennyire felülmúlja az emberi
 természet a házi és a többi oktalan állatokat. Ezeknek csak
 a kék iránt van érzékük s minden erejükből annak esnek; az
 emberi elmét tanulás és gondolkodás táplálja, mindig kutat
 vagy tesz valamit s látva, hallva gyönyörködik. Még ha va-
 laki nagyon hajlik is az érzékiségre, feltéve, hogy nem merő-
 ben állatias kékjavadász (hisz vannak, kik csak névleg embe-
 rek, nem igazán), de ha csak némileg is magasabbra tör,
 szégyenből is titkolja és takarja kékjágyát, bármennyire
 106 rabja különben. Látható, hogy az érzéki kék nem igen illik
 az emberi méltóságához, hogy meg kell vetni és meg kell
 utálni; az pedig, a kinek szemében még van a kéknek va-
 lami becse, gondosan tartson mértéket éldeletében. Testünk-
 nek ruházása és ápolása az egészség és erő fentartására, ne
 a kéjre irányuljon. Valóban, ha fontolóra vesszük, mily je-
 lesség és méltóság van az emberi természetben, át fogjuk
 látni, mily gyalázatos a kékben úszó, elkényeztetett, elpuhult
 életmód, ellenben mily tisztességes dolog takarékosan, mér-
 tékletesen, szigorúan s józanul élni.

107 Azt is tudnunk kell, hogy a természet úgyszólván két
 szerepet ruházott reánk. Az egyik mindenkivel közös, a
 mennyiben mindnyájan részesei vagyunk az észnek és azok-
 nak a jeles tulajdonságoknak, melyekkel az állatokat fölül-
 muljuk. Ebből ered minden erkölcsiség, illendőség, s benne
 kereshető a kötelesség kifejtésének helyes módszere. A másik
 egyéni adomány. Ugyanis valamint a testek nagyon külön-
 bözhetnek egymástól, — látjuk, hogy némelyeket gyorsasá-
 guk futásra, másokat erejük viaskodásra képesít; hogy egyik
 alakban méltóság, a másokban kellem nyilvánul; — úgy a
 lelkek is ép oly nagy, sőt még nagyobb változatosságot tűn-
 108 tetnek fel. Lucius Crassusban és Lucius Philippusban sok
 volt az elmesség; még több és inkább szándékos Gaius Cæ-

sarban, a Lucius fiában.⁷⁰ Ugyanakkor-tájban élt Marcus Scaurus és az ifju Marcus Drusus; mind a ketten rendkívüli szigorúsággal tüntették ki magukat. Gaius Læliusban sok volt a vidámság, barátja Scipio nagyon kedveltette magát, de azért komor volt az élete.⁷¹ A görögök közül Socratesről tudjuk, hogy kedves, elmés és vidám társalkodó s a beszédbeli szelid gúny mestere volt. Ezért εἴρων-nak hívták a görögök.⁷² Ellenben Pythagoras és Pericles épen nem voltak vidám lelkűek s mégis a legnagyobb tekintélyre jutottak.⁷³ A punok közül Hannibal, a mi vezéreink közül Quintus Maximus értett tervei titkolásához, a hallgatáshoz, a tettetéshez, a cselvetéshez s az ellenség szándékának megelőzéséhez. E tekintetben a görögök mindenek között Themistoclesnek meg a pheræi Jasonnak adják az elsőséget.⁷⁴ Különösen ravasz és furfangos volt a Solon tette. Örjögőnek tette magát, csak hogy életét biztosítsa s egy kevéssel több hasznot hajtson hazájának.⁷⁵ Mások nagyban különböznek ezek-
109
től. Őszinték, nyíltszívűek, rejtekben, lesvetésben soha sem működnének, az igazságnak hivei, a csalásnak ellenségei. Viszont vannak mások, a kik mindent elszenvednek, akárkinek készek szolgálni, csak céljokat érhessék. Ilyen volt Sulla és Marcus Crassus.⁷⁶ Úgy tudjuk, hogy e nemben a lacedæmoni Lysander volt a legfortélyosabb és legsimább; ellentéte volt neki Callicratidas, ki mindjárt Lysander után volt a hajóhad vezére. Van olyan ember is, a ki bármily hatalmas is, beszélgetés közben úgy tudja magát viselni, mintha egészen közönséges ember volna. Ilyennek ismertük Catulust, atyát és fiut egyaránt; ilyenek Quintus Mucius Manciat.⁷⁷ Korosabb emberektől hallottam, hogy ugyan ez a tulajdonság volt meg Publius Scipio Nasicában; ellenben atyja, az, a ki Tiberius Gracchus veszélyes törekvéseit megtorolta, nagyon hideg társalkodó volt; [ugyanezt tudjuk Xenocratesről, a legkomolyabb bölcselőről] s épen ez által lett

nagygyá és híressé.⁷⁸ Számtalan más természet- és jellembeli különbségek vannak ezeken kívül, a nélkül, hogy megrovást érdemelnének.

31 Maradjon kiki mentől hivebb a saját jelleméhez, csak
 110 hibás ne legyen e jellem, egyéni lehet: akkor könnyebben megőrizheti azt az illendőséget, melyet fejtegetünk. Azon kell lennünk, hogy a természet általános törvényeivel harcra ne keljünk, de midőn figyelünk rájuk, egyszersmind a saját egyéni természetünket is kövessük, úgy, hogy ha vannak is magasztosabb és jobb dolgok, törekvéseinket mégis csak a magunk természetének mértékével mérjük. Hiába is ütünk pártot a természet ellen s hiába járunk elérhetetlen után. Ebből még világosabban kitűnik az illendőség lényege; mert semmi sem illik, a mit, mint mondani szokás, Minerva ellenére cselekszünk, azaz, a mi természetünkkel éles ellentét-
 111 ben van. Általában ha van valami illendő, valóban semmi sem lehet illendőbb az egész életben és az egyes cselekvényekben nyilvánuló egyenletességnél. De ezt nem sajátíthatjuk el, ha a mások természetét utánozzuk s a magunkét elhagyjuk. Valamint anyanyelvünkön úgy kell beszélnünk, hogy görög szavak belekeverésével, mint némelyek teszik, megérdemlett nevetség tárgyává ne tegyük magunkat: úgy cselekvényeinkbe s egész életünk módjába sem szabad ösz-
 112 hangtalan elemeket kevernünk. Ennek a természeti különbségnek oly nagy a jelentősége, hogy bizonyos esetben az egyik ember kénytelen megölni magát, a másiknak hasonló körülmények közt nem szabad. Mert vajjon más helyzetben volt-e Marcus Cato, mint a többiek, kik Afrikában Césarnak meghódoltak? S mégis ezeknek talán hibául lehetett volna felróni, ha megölik magukat, mert életük szelídebb, jellemük engedékenyebb vala. Catónak ellenben, kinek a természet hihetetlen lelkierőt adott, melyet ő folytonos állhatatosságával még inkább fokozott, ki föltételéhez és elhatározásá-

hoz mindig hű maradt, helyesebb volt meghalnia, mint a kényúrral szembe nézni.⁷⁹ Mennyit szenvedett Ulixes abban 113 a hosszas bolyongásában, mikor asszonyoknak is szolgált, ha t. i. Circét és Calypsót asszonyoknak mondhatni, s azon is iparkodott, hogy minden szavában mindenki iránt nyájas és szeretetreméltó legyen! Házában pedig még a szolgák és szolgáltók bántalmait is eltűrte, csak hogy valahára sovargása tárgyát elérhesse. Ajax ellenben, a mily jelleműnek rajzolja, inkább ezer halált szenvedett volna, mint sem ilyeneket eltűrjön.⁸⁰ E vizsgálódások annak megfontolására indítanak bennünket, hogy melyikünkben micsoda egyéni sajátság lakik. Ezt kormányozzuk, de ne tegyünk próbát, hogyan illenék hozzánk valami idegenszerű, mert mindenkihez az illik legjobban, a mi leginkább sajátja. Ismerje tehát 114 kiki a maga tehetségét és legyen erényeinek is, hibáinak is szigorú bírója, mert különben azt találják hinni, hogy a színészek okosabbak nálunk. Ezek ugyanis nem a legjobb, hanem a nekik legalkalmasabb szindarabot választják; a hangjukban bizók az Epigonokat és Medust, az ügyes tagjáratatók Melanippát és Clytæmnestrát. Rupilius, emlékszem, mindig Antiopát játszotta, Aesopus csak ritkán Ajaxot.⁸¹ A színész tehát a színpadon megítélhet ilyet, s a bölcse ember az életben nem? Abban a foglalkozásban gyakoroljuk magunkat leginkább, a melyre leginkább rátermettünk. Ha pedig valamikor a szükség olyan foglalkozásra kényszerít bennünket, a mely hajlamunknak meg nem felel, minden gondunkat, gondolatunkat és buzgalmunkat arra kell fordítanunk, hogy ha nem is nagy tisztességgel, legalább mentől kevésbé tisztességtelenül teljesíthessük, s nem is annyira nekünk osztályrészül nem jutott jelességek kifejtésére, mint inkább hibáink kerülésére törekedjünk.

A fönnebb említett két szerephez egy harmadik is járul, 32 melyet valami véletlenség vagy körülmény ruház reánk, sőt 115

még egy negyedik is, melyet saját ítéletünk szerint magunk vállalunk magunkra. Mert királyi trón és fővezérség, nemes származás és méltóságok, gazdagság és hatalom s ezek ellentétei mind a véletlenségtől függenek és a körülmények szerint alakulnak. Hogy magunk mily szerepet játszszunk, az saját akaratunkon áll. Így némelyek a bölcsesetre, mások a polgári jogra, mások az ékesszólásra adják magukat, sőt érények dolgában is egyik ebben, másik abban óhajt kitűnni.

- 116 A kinek az atya vagy ősei valamiben dicsőséget arattak, az rendesen szintén abban a szakban vágyik dicsőségre jutni, mint pl. Quintus Mucius, a Publius fia, a polgári jog terén, Paulus fia, Africanus a hadi ügyekben.⁸² Némelyek az atyáiktól örökölt dicsőséget saját egyéni dicsőségükkel is gyarapítják, mint pl. ugyanez az Africanus ékesszólással tetézte hadi hírnevét. Hasonlókép cselekedett Timotheus, a Conon fia, ki harszi dicsőség dolgában sem állott atyjának mögötte, s ezt az érdemét még a tudományosságnak és szellemességnek dicsőségével is tetézte.⁸³ Megesik olykor az is, hogy némelyek nem utánozzák őseiket, hanem külön életpályát tűznek ki maguknak. E törekvés rend szerint azoknak a sajátja, kik alacsony származásuk mellett is nagy czélt tűz-
- 117 nek maguk elé. Az illendőség kérdésénél lelkünkben és gondolkodásunkban mind e pontokat össze kell foglalnunk.

- Mindenek előtt azt kell meghatároznunk, mik és milyeknek legyünk s mily életmódot válaszszunk. Ennek a megfontolása a legeslegbajosabb. Az ifjukor elején, midőn az ítélő képesség még nagyon fejletlen, kiki oly életmódot tűz ki magának, a melyhez leginkább vonzódik. Így azután egy bizonyos életmódra és életpályára határozza el magát, mi-
- 118 előtt annak a jóságát helyesen megítélhetné. Herculesről, az igaz, Xenophon tudósítása szerint, azt beszéli Prodicus, hogy ifjúvá serdültekor, tehát abban az időben, a melyet jövő életpályánk megválasztására rendelt a természet, magános-

ságba vonult, s midőn ott ültében két ösvényt látott maga előtt, az éldelet és az erény ösvényét, sokáig töprenkedett, melyikre lesz jobb lépnie. Ez egy Herculesen, «Jupiter nagy sarjadékan» talán megeshetett, de rajtunk nem igen fog megenni.⁸⁴ Mi azokat utánozzuk, a kik nekünk megtetszettek; ösztönszerűleg azoknak a foglalkozásaira és életelveire hajlunk. Legtöbbsnyire szüleink szokását és életmódját követjük, minthogy az ő szabályaik vannak belénk oltva. Másokat a nagy sokaság véleménye kormányoz; arra vágyunk leginkább, a mi a többség szemében a legszebb. Némelyek mégis, talán jó szerencséből, talán velük született jószáguk következtében, szülei nevelés nélkül is helyes életösvényen haladnak.

De ritka-fajta ember az olyan, ki vagy kiváló szellemi **33** nagysággal, vagy kitűnő képzettséggel és tanultsággal, vagy **119** épen mind a két tulajdonsággal fölruházva még rá is ért annak a meghányás-vetésére, milyen életpályára lenne legjobb lépnie. Az ilyen tanakodásban kiki a saját egyéni természetére alapítsa elhatározását. Mert ha fentebbi megjegyzésünk szerint minden cselekedetben az egyén természeti sajátságai szerint határozzuk meg az illendőséget: még nagyobb gondot kell fordítanunk az egész élet megszabására, hogy egész életünk folytán következetesek lehessünk és semmiféle kötelességben ne botorkázzunk. Minthogy ennek a vizs- **120** gálatában a természeti hajlam a fő jelentőségű, s hozzá legközelebb a szerencse áll, ennél fogva az életmód megválasztásakor mindenesetre mind a kettőre ügyelnünk kell, de mégis inkább a természeti hajlamra, mert ez sokkal erősebb és állandóbb, úgyhogy néha maga a szerencse is csak gyöngye halandó gyanánt küzd a halhatatlan természettel. A ki tehát egész élete tervét saját hajlama szerint tűzte ki magának, feltéve, hogy az a hajlam nem hibás, állhatatosan ragaszkodjék hozzá, — hisz főleg ezen alapszik az illendő-

ség, — ha csak azt nem veszi észre, hogy tévedett életmódja megválasztásában. Ha ez csakugyan megesik, mert könnyen megeshetik, változtatnunk kell életünk módján és tervén. Ha a viszonyok kedvezők, könnyebben és kényelmesebben eszközölhetjük ezt a változtatást; ellenkező esetben lassanként és fokról-fokra vigyük véghez. Például nem tetsző és kellemtelen baráti viszonyokat böles emberek szerint ajánlatosabb lassanként bontani meg, mint egyszerre félbeszakítani. De ha változtattunk életünk módján, teljes erőnkől törekedjünk megmutatni a világnak, hogy az helyes indító-okból történt.

121 Azt mondtam ugyan az imént, hogy őseinket kell utánoznunk, de ez alól van kivétel. Először az, hogy ne hibáikat utánazzuk; aztán megesik, hogy valamelyik tulajdonságuk utánzását a természet nem engedi, így pl. az idősb Africanus fia, ki a Paulus fiát örökbe fogadta, gyöngéledő egészsége miatt nem üthetett annyira vitéz atyjára, mint ez ütött a magáéra; megesik tehát, hogy valaki nem képes ügyet védeni, ékesszólásával a népet lebilincselni, harczokat vivni: de annyit mégis kötelessége teljesíteni, a mennyi módjában van, t. i. legyen igazságos, szavának álló, adakozó, szerény, mértékletes, hogy a meg nem levő jelességek hijja mentől kevésbbé legyen észrevehető.⁸⁵ A legjobb örökség, melyet a szülők gyermekeikre hagyhatnak, mely minden örökölt kincsnél becsesebb, érdemeik és tetteik dicsősége: ennek bemocskolása istentelen kegyeletlenség.

34 Minthogy azonban különböző életkorokhoz nem ille-
122 nek ugyanazok a kötelességek, mások valók az ifjakhoz, mások az öregekhez: erről a különbségről is szólanom kell valamit. Az ifjunak tehát kötelessége az idősbeket tisztelni, kiválasztani közülök a legjobbakat és legpróbáltabbakat, hogy ezeknek a tanácsára és tekintélyére támaszkodhassék; mert a zsenge kor tapasztalatlanságát az öregebbek bölcseségének kell támogatnia és igazgatnia. Legfőkép az érzéki

gyönyöröktől kell óvni e kort s lelki és testi munkában és türelemben edzeni, hogy háborúban is, állami szolgálatban is serényen buzgólkodhassék. Még ha üdülni és mulatni akarnak is a fiatalok, óvakodjanak a mértékletlenségtől, tartsák szem előtt a szemérmet; ez könnyebbé válik, ha ily alkalmakkor az idősebbeket is szívesen látják maguk között.⁸⁶ Ellenben az öregeknek testi fáradalmaikat kevesbíte- 123 niök, lelki gyakorlataikat még gyarapítaniok szükséges. Igyekezzenek, hogy tanácsaikkal és okosságukkal barátaikat is, az ifjúságot is, de kivált az államot mentől jobban támogassák. Semmitől se óvakodjék jobban az öregkor, mint hogy a lomhaságnak és tétlenségnek ereszsze magát. A tobzódás minden korban szégyenletes, de legundokabb az öregkorban. Ha pedig az érzéki kicsapongás is hozzájárul, akkor kétszeres a baj, mert míg az öregkor egyrészt magára hárit gyalázatot, másrészt az ifjak mértékletlenségét teszi szemérmetlenebbé.

Nem lesz itt helyén kívül még a hatóságok, a magánsze- 124 mélyek [polgárok] és idegenek kötelességeiről szólni. A hatóság tiszte annak az átlátásán alapszik, hogy ő az állam képviselője s ő köteles annak a méltóságát és becsületét megőrizni, a törvényeket megtartani, a jogot megszabni s megemlékezni arról, hogy mind ez az ő lelkiismeretére van bízva. A magánszemély méltányosságban és jogegyenlőségben éljen polgártársaival, le ne alázza magát, el ne aljasodjék, de ne is pöffeszkedjék; békés, nemes érzést ápoljon magában a hazáiránt. Az ilyet ismerjük és hívjuk jó polgárnak. Az idegen- 125 nek és a letelepedettnek az a kötelessége, hogy csak a saját ügyét végezze, a másokéval ne törődjék, különösen idegen államban másnak a dolgaiba ne ártsa magát.⁸⁷ Körülbelül ezekre a kötelességekre akadunk, ha azt keressük, hogy a különböző személyekhez, viszonyokhoz és életkorokhoz mi illik és mi alkalmas. De semmisem annyira illendő, mint a

következetesség minden cselekedetünkben és elhatározásunkban.

35 Ez az illendőség minden tettben, szóban, sőt a test
 126 minden mozdulatában és állásában nyilvánul s három alkatrésze van : a szépség, a rend és a cselekvéshez illendő dísz ; szavakkal bajosan kifejezhető fogalmak, de elég, ha eszünkkel felfogjuk. Ezen a három fogalmon alapszik az a törekvésünk, hogy azoknak a tetszését, a kikkel és a kik között élünk, megnyerjük. Szóljunk tehát rövideden ezekről is. Először is, úgy látszik, maga a természet nagy gonddal alkotta testünket, hogy arcunkat és külső alakunk tetszetes részét szem elé helyezte ; azokat a testrészeket pedig, melyek csak természeti szükségégeinkre vannak rendelve, s szemre idomtalanok és illetlenek lennének, eltakarta és elrejtette.
 127 A természet e gondos elrendezését utánozta az emberi szemérmesség. A mit a természet elrejtett, azt minden ép elméjű ember eltakarja szem elől, s maguknak a természeti szükségeknek is mentől nagyobb titokban iparkodik eleget tenni ; azokat a testrészeket, melyek e szükségek teljesítésére valók, s e részek működését nem nevezi saját nevükön, és a mi nem szégyen, ha titokban történik, azt kimondani ocsmányság. Így tehát az ily dolgok nyilvános végzése s a rólok való
 128 ocsmány beszéd egyaránt szemérmetlenség. Nem is kell hallgatni a cynicusokra s némely csaknem cynicus stoicusra, a kik megrónak és kinevetnek, hogy magukban véve nem rút dolgoknak igaz néven nevezését szégyenletesnek hiszszük, holott valóban rút dolgokat saját nevükön nevezünk.⁸⁸ Rablás, csalás, házasságtörés igazán rút dolgok, de a nevük nem trágár ; gyermekek nemzése tényleg tisztességes, a megnevezése trágárság. Ilyeneket s még több effélet beszélnek ezek a szemérem ellen. Mi csak kövessük a természetet és kerüljünk mindent, a mi szemünket, fülünket sérti. Állásunk, járásunk, ülésünk, asztalnál fekvésünk, arcunk, szemünk, kezünk

mozgása, minden illedelmes legyen. E tekintetben leginkább 129 két hibától kell őrizkednünk, hogy magunkviselte asszonyos és elpuhult, továbbá hogy nyers és parasztos ne legyen. Nem is szabad engednünk, hogy csak a színészek meg a szónokok alkalmazkodjanak e szabályhoz, mi pedig elhanyagoljuk. Legalább a szinpadí szokás régi szabály szerint oly nagy illedelmet követel, hogy bőrkötény nélkül senki sem lép a szinpadra; mert attól tartanak, hogy ha véletlenül a test valamely része megmeztelenülne, illetlen látvány származnék belőle. A mi szokásunk szerint felserdült fiúk nem fürödnek atyjukkal, a vők nem ipjokkal együtt. Meg kell tehát az effajta szemérmert tartani, kivált mikor maga a természet a tanítónk és vezérünk benne.

A szépségnek két neme van, az egyik a kellem, a má- 36 sik a méltóság. A kellem asszonyi, a méltóság férfiuí tulaj- 130 donság. A férfi tehát távol tartson arczától minden hozzá nem méltó piperét, és hasonló hibát magaviseletében és mozdulataiban is kerüljön. A vívóiskolában eltanult mozdulatok gyakran bosszantók, s némely színészi taglejtés igazán izetlen; mindkettőben a mesterkéletlen egyszerűség érdemel dicséretet.⁸⁹ A méltóság kifejezését a jó szín adja meg az arcznak, a jó szint pedig a testgyakorlat.⁹⁰ Ezenkívül tisztaságra kell törekednünk; de ez ne legyen visszatetsző s finnyás, csak kerülje a pórias, durva gondatlanságot. Ép ily gonddal kell lennünk ruházatunkra is. Ebben is, mint a legtöbb dologban, a középút a legjobb. Ügyeljünk arra is, hogy járásunk- 131 ban valami elpuhult lassusághoz ne szokjunk, mert különben ünnepi menetben körülhordozott állványokhoz leszünk hasonlók;⁹¹ ha pedig sietni szoktunk, óvakodjunk a szertelen gyorsaságtól, mely lélekzetünket meg-megakasztja, arcz-kifejezésünket megváltoztatja, vonásainkat eltorzítja: megannyi biztos jel, hogy a lelki nyugalom hiányzik. De még sokkal inkább kell azon lennünk, hogy a lélek mozgalmái

ne térjenek el a természettől. Ezt akkor érzük el, ha óvakodunk a szenvedélyektől és a csüggetetagségtől, s ha figyelmünket az illendőség megtartására függesztjük. A lelki mozgalmak különben kétfélék, s vagy a gondolkodáshoz, vagy a vágyódáshoz tartoznak. A gondolkodás főleg az igazság nyomo-
 132 zásával foglalkozik, a vágyódás cselekvésre ösztönzi az embert. Igyekezzünk tehát, hogy gondolkodásunkat mentől jobb tárgyakra irányozzuk, vágyainkat pedig az ész uralmának vessük alája.

37 Nagy hatása van a beszédnek is, még pedig kétféle: az egyik az emelkedett, a másik a társalkodó beszéd sajátja. Az emelkedett beszédnek törvényszéki tárgyalásokban, népgyűlésekben s a tanácsban van helye; a társalkodó beszéd társas körökbe, tudományos fejtegetésekre, barátságos társaságokba való, s a lakomákon is helyén van.⁹² Az emelkedett beszédre szabályokat alkottak az ékesszólás tanítói, a társalkodó beszédre nem, noha talán jól tették volna. Igaz, hogy ha volnának tanulni kívánók, tanító könnyen akadna, de ezt senki sem akarja tanulni, az ékesszólás tanítóitól pedig csak úgy hemzseg a föld. Ámbár igaz, hogy a kifejezésre és a gondolatokra vonatkozó szabályok a társalkodó beszédre is
 133 érvényesek. A szó kiejtésére a hang való, a hangnál pedig két dologra kell ügyelnünk, a tisztaságra meg a kedvességre; mind a két tulajdonság természeti adomány ugyan, de az egyiket gyakorlat, a másikat a tisztán és szelíden beszélők utánzása fokozhatja. Semmi sem volt a Catulusokban, a miből igen finom tudományos izlésre lehetett volna következtetni; ámbár volt tudományuk, de az másoknak is lehet. Csakhogy ők abban a hirben állottak, hogy legjobban beszélnek latinul. Szavuk kedves volt, a hangzókat nagyon meg nem nyomták, de el sem nyelték, úgymint beszédjük nem volt érthetetlen, nem czifra; hangjuk nem volt erőltetett, nem egyhangú, de nem is éneklő.⁹³ Gazdagabb volt a

Lucius Crassus szónoklata s nem kevésbbé kellemes, de ezért a Catulusok szép beszédjének nem csökkent a hire.⁹⁴ Elmésség és tréfa dolgában Caesar, az idősb Catulus testvére annyira fölülmulta mindnyájokat, hogy a törvényszéki szónoklat terén másoknak emelkedett beszédeit rendes köznapi beszédjével legyőzte. Mind ezeknek utána kell tehát járnunk, ha minden dologban az illendőséget keressük. A társalkodó ¹³⁴ beszéd e szerint, melyben kivált a socraticusok tűnnek ki, legyen simán folyó, egy cseppet se bizongó, kedves eleven-ségű.⁹⁵ De azért ne vessen meg másfajta kifejezéseket, mintha birodalmában egyedül akarna uralkodni, hanem egyéb dolgok példája szerint a társalkodó beszéd is törekedjék a változatosságra. Először a beszéd tárgyát kell néznünk: ha az komoly, akkor komoly hangon, ha tréfás, akkor vidám kedvvel beszéljünk. Nagyon kell őrizkedni attól, hogy beszédünk jellemhibát ne tüntessen fel. Ez leginkább akkor szokott történni, mikor valaki távollevő személyeket lerántás czéljából, tréfásan vagy komolyan, szántszándékkal rágal-maz és gyaláz. E beszélgetések tárgyai egyébiránt rendszerint ¹³⁵ családi és állami ügyek, vagy a művészet és a tudomány. A szólónak igyekeznie kell, hogy, ha beszéde másra csapott volna át, tárgyára visszatérjen, de mindig a jelenlevőket vegye tekintetbe; mert nem gyönyörködünk mindannyian ugyanazon tárgyakban, vagy legalább nem akármely időben s nem egyenlő mértékben. Azt is észre kell venni, meddig mulattató a beszéd, s a mint nem fogtunk hozzá ok nélkül, úgy idején is kell befejeznünk.

De valamint általában igen helyes életszabály az, hogy ³⁸ a szenvedélyeket, vagyis az észnek nem engedelmeskedő ¹³⁶ szertelen lelki izgalmakat kerüljük: úgy a beszédnek is mentnek kell lenni az efféle izgalmaktól. Ne tűnjék fel benne harag vagy szenvedélyes vágy, kedvetlenség, lomhaság vagy más efféle; főleg pedig azon kell lennünk, hogy azok iránt,

a kikkel társalkodunk, tiszteletet és szeretetet tanusítsunk. Néha azonban korholásra is van szükség. Ilyenkor talán erősebb hangon s nyomatékosabb, élesebb kifejezésekkel szólhatunk, sőt tethetjük magunkat, mintha igazán haragudnánk. De valamint az égetéshez meg a metszéshez, úgy az effajta korholáshoz is csak ritkán és ne szívesen folyamodjunk, hanem csak kénytelenségből, ha nincs más orvosszerünk; ám a harag távol legyen tőlünk, mert ebben semmi 137 sem történhetik helyesen, semmi kellő megfontolással. Jobbára komolysággal párosult szelid megfeddéssel is beérhetjük, hogy a kellő szigorúság is meglegyen, de a gyalázásnak is útját álljuk. Sőt azt is éreztetnünk kell a megdorgált egyénnel, hogy ha keserűség van a dorgálásban, az csak az ő érdekében történt. De még legnagyobb ellenfeleinkkel folytatott viszálykodásunkban is illendő higgadtságunk megőrzése, a harag elfojtása, akármily méltatlan vádakát kell is hallanunk. Mert a mit ingerülten teszünk, abban nem lehet következetesség, az nem nyerheti meg a jelenlevők helyeslését. Az öndicséret is csunya dolog, kivált ha alaptalan, s a hallgatók gúnyos kaczaja közt a hetvenkedő harczfit utánozza.

39 Minthogy minden viszonyt tárgyalok, legalább tárgyalni 138 szeretnék, arról is véleményt kell nyilvánítanom, milyen legyen egy előkelő, tekintélyes férfin háza. Fő czélja a hasznavehetőség, ehhez alkalmazkodjék az épület terve, de a kényelemre s a szépségre is legyen tekintet. Tudjuk, hogy Gnæus Octaviusnak, ki családjának első consula volt, dicsőségére vált, hogy egy remek és gyönyörű palotát épített a Palatiumon.⁹⁶ Seregestül tódultak látására s a közvélemény szerint e palota szerezte meg urának a consulságot, a ma-sült rangot. Ezt a házat Scaurus lerontatta és telkén toldalékot építtetett a maga házához.⁹⁷ De míg az először vitte be házába a consulságot, ez, kiváló híres ember fia létere nem csak bukást, hanem gyalázatot és szerencsétlensé-

get is vitt a sokszorososan megnagyobbított házba. A ház 139
igenis emelje méltóságunkat, de ne várjuk ezt egészen magá-
tól a háztól; ne a ház szerezzon tiszteletet a gazdájának,
hanem a gazda a házának. És valamint egyéb dolgokban
nem csak magunkra, hanem másokra is tekintettel kell len-
nünk, úgy neves ember házában, melybe sok vendéget kell
befogadni és egy sereg mindenféle embert be kell bocsátani,
a tágasságról is gondoskodni kell. Különben az olyas tágas
ház, a melyben magánosság honol, gyakran szégyenére vá-
lik a gazdájának, kivált ha azelőtt, mikor más gazdája volt,
sokan látogatták. Bizony szomorú, ha az mondják a mellette
elmenők:

«Oh te régi ház, mily más urad van,
Mint régente volt!»

Pedig ezt a mi korunkban sok házról elmondhatni.⁹⁸ Attól 140
is jó őrizkedni, kivált ha az ember maga épít, hogy költeke-
zés és pompázás dolgában mértéken túl ne csapongjon; e
tekintetben sokat árt a rossz példa. Mert különösen ez irány-
ban szokta a világ az előkelőket utánozni. Így pl. ki utá-
noztá még a kitűnő Lucius Lucullus jelességeit? de há-
nyan nyaralóinak fényét!⁹⁹ Pedig éppen ebben van leginkább
helyén a mértékletesség, ebben kell a középútra szorítkoz-
nunk. S éppen ezt a középútat kell követnünk minden élet-
szükségben és életrendben. De erről elég.

Minden cselekvés megkezdésekor három pontra kell 141
ügyelnünk: először, hogy a vágy az észnek engedelmesked-
jék, mert kötelességeink teljesíthetésére ez a legcélszerűbb;
másodszor vegyük fontolóra a véghez viendő dolog nagysá-
gát, hogy se több, se kevesebb gondot és fáradságot ne for-
dítsunk reá, mint a dolog természete kívánja; harmadszor,
hogy a tisztességes külsőhöz és méltósághoz tartozó dolgok-
ban mértékletességre törekedjünk. Az a legjobb mérték, ha
a fönnébb tárgyalt illedelmet megtartjuk és rajta túl nem

lépünk. De e három pont közül legfontosabb az, hogy vágyainkat az észnek rendeljük alá.

40 Most a cselekvények rendjéről és az alkalmas idő meg-
 142 választásáról kell szólanom. Ezt az a tudomány foglalja magá-
 ban, melyet görögül *εὐταξία*-nak hívnak, nem abban az érte-
 lemben, a mely szerint mi *modestia*-nak (szertartásnak) for-
 dítjuk, mert ebben a szóban a *modus* van meg, hanem az az
εὐταξία, melyen a *rend* föntartását értjük.¹⁰⁰ De szertartás-
 nak is fordíthatjuk, mert ennek a fogalmát így határozzák
 meg a stoicusok: «a szertartás tetteink és szavaink kellő el-
 helyezésének a tudománya.» E szerint úgy látszik, hogy rend
 és elhelyezés egy jelentésű, mert a rendet is a dolgok illő és
 alkalmas helyen való összerakásának magyarázzák. A cse-
 lekvés helyének pedig az alkalmas időt mondják; a cselek-
 vésre alkalmas idő görögül *εὐκαιρία*, latinul *occasio* (alkalom).
 E szerint a *modestia*, melylyel az említett görög szót fordít-
 143 tásának a tudománya. De ez a meghatározás az okosságra is
 ráillik, melyről kezdetben szóltam;¹⁰¹ itt azonban csak a
 szertartásról, a mérséklésről, az önuralomról és ezekhez ha-
 sonló erényekről akarok értekezni. Ennélfogva az okosság
 tulajdonságai a maguk helyén voltak tárgyalva; mert azok-
 nak az erényeknek a tulajdonságairól kell szólanom, me-
 lyekről már régen beszélék, s melyek a szemérmességre, meg
 144 embertársaink tetszésére vonatkoznak. Cselekedeteinkben
 tehát oly rendet kell teremtenünk, hogy, mint egy arányosan
 kidolgozott szónoklatban, úgy az életben is minden egybeillő
 és öszhangzó legyen. Illetlenség és visszasság komoly do-
 logba lakomához illő tréfákat, vagy trágár beszédet ke-
 verni. Pericles, mikor vezértársával, a költő Sophoclessel kö-
 zös hivatalos ügyben összejött, s véletlenül egy szép gyer-
 mek haladván el mellettök, Sophocles fölkiáltott: «Nézd
 Pericles, e szép fiut!» — nagyon helyesen felelte neki:

«Sophoclesem! hadvezérnek ne csak a keze, hanem a szeme is tartózkodó legyen.» Ha Sophocles azt bajvivók vizsgálatakor mondja, minden méltó megrovástól ment marad.¹⁰² Ily nagy fontosságú a hely meg az idő. Ha pl. valaki, peres ügyet akarván vinni, út- vagy sétaközben nagyon elgondolkozik rajta, vagy más elmélkedésbe merül, nem érdemel megrovást, de ha vendégségben viseli így magát, műveletlen embernek nézik, a miért az időt nem tudja jobban megválasztani. A művelt magaviselettől nagyon is elütő dol- 115
gok, pl. ha valaki a forumon dalol, vagy valami nagy félszegséget követ el, könnyen szembe tűnnek, különös intést és szabályokat nem kívánnak; a kicsinyeknek látszó hibáktól kell szorgosabban őrizkedni, melyeket sokan észre sem vesznek. Mint a húros vagy fuvó-hangszeren a legkisebb hamis hangot is észreveszi a műértő: úgy az életben is észre kell venni s kerülni a dissonantiát, sőt annyival nagyobb mértékben, a mennyivel a cselekvények öszhangzata fontosabb és szebb a hangokénál. Valamint tehát a hangszeren a zene- 41
értő fül a legcsekélyebb hibát is észreveszi, úgy mi is, ha 146
hibáinkat éles és gondos szemügyre akarjuk venni, gyakran kicsiségekből is fontos eredményeket következtethetünk. A szem pillantásából, a homlok redős vagy redőtlen voltából, a szomorúságból, a vigságból, a nevetésből, a beszédből, a hallgatásból, a hang emelkedéséből vagy leszállásából s más hasonló jelenségekből könnyű szerrel megítélhetjük, mi helyes amaz eredmények közül, mi nincs öszhangban a kötelességgel és a természettel. E tekintetben nem helytelen másokon itélni meg a minemiségüket, hogy elkerülhessük a mi rajtok illetlen. Mert különös, de úgy van, hogy másokon könnyebben észreveszszük a hibát, mint magunkon. Ennélfogva a tanulók hibáinak javítására az a legjobb mód, ha a tanító e hibákat célzatosan utánozza.

Nem célíránytelen, ha kétes esetekben, mikor nem 147

tudjuk, melyiket válasszunk, tudós vagy tapasztalt emberek tanácsához folyamodunk, s megkérdezzük őket, mint vélekednek a kötelesség egyik-másik fájáról. Mert az emberek többsége rendesen arra hajlik, a mire maga a természetes emberségtudás vezeti.¹⁰³ Ilyenkor nem csak arra kell ügyelnünk, ki mit mond, hanem arra is, ki mit gondol, sőt arra is, miért gondolja ezt vagy azt. Mint a képirók, képfaragók, sőt a költők is közszemlére szeretik tenni műveiket, hogy azon, a mit a többség gáncsol, javíthassanak, s ezért maguk is keresik, másokkal is kerestetik bennök a hibákat: úgy kell nekünk is sokat a mások ítélete szerint tennünk vagy nem tennünk, változtatnunk, javítanunk.

148 A szokás-szentesítette és polgári intézkedéseken alapuló cselekvényeket szükségtelen szabályoznunk, mert ezek maguk is szabályok. Nem is szabad arra a nézetre tévelyednünk, hogy azért, mert egy Socrates vagy Aristippus valamely tette vagy szava polgártársaik közszokásával ellenkező lehetett, ez nekünk is meg van engedve.¹⁰⁴ Ők nagy és dicső jelességeikkel tettek szert e kiváltságra. A cynicusok rendszere meg épen elvetést érdemel; mert ellenkezik a szemérmességgel, pedig e
149 nélkül erény és erkölcs el sem képzelhető. Ellenben, a kik nemes és nagy tetteikkel kipróbálttá tették az életüket, a kik jó hazafiak s az állam iránt érdemeik voltak s vannak, azokat ép. úgy kell becsülnünk és tisztelnünk, mint a rangon és hatalmon levőket. Böven juttassunk tiszteletet az öreg kornak is, engedjünk elsőséget hatósági személyeknek, más-más bánásmódban részesítsünk polgárt és idegent, sőt idegennel is máskép bánjunk, ha állami, s máskép, ha magán ügyben érkezett. Szóval, hogy minden viszonyt külön ne kelljen említenem, kötelességünk az összes emberiség közös kapcsolatát és egyesületét tisztelni, oltalmazni és fentartani.

42 A mesterségekre és keresetekre nézve, hogy melyek ne-
150 mesek, melyek aljasok, körülbelől ilyen nézetek vannak el-

terjedve. Először is kárhoztatni valók azok a keresetmódok, melyek gyűlöletet támasztanak az emberekben, mint pl. a vámszedőké meg az uzsorásoké.¹⁰⁵ Nemtelen és aljas továbbá mindazon napszámos keresete, kinek csak a dolgát, nem a művét fizetik meg; mert az ilyen ember bére zsold, melyért ő rabszolgává alacsonyítja magát. Alacsony keresetmód a szatócsoké is, kik nagykereskedőktől portékát vesznek, hogy mindjárt eladják; mert semmit sem nyerhetnek, ha csak nagyokat nem hazudnak, pedig nincs rútabb a hazugságnál. A kézmívesek is mind alacsony keresettel foglalkoznak, mert műhelyben hiába keresünk műveltséget. Legkevesebb helyeselhettek azok a mesterségek, melyek az érzéki gyönyörködés szolgálatában állanak:

«Halárusok, mészárosok, szakácsok, hentesek, halászok»

mint Terentius mondja.¹⁰⁶ Bátran hozzájuk sorozhatjuk a kenőcsárusokat, a tánczosokat s a koczkajátékosok egész seregét. Azok a mesterségek ellenben, a melyekhez több ismeret szükséges, vagy a melyek nem jelentéktelen hasznot hajtanak, minő az orvosi tudomány, a műépítés, a nemes tudományok tanítása, ezek tisztességesek azokra nézve, a kiknek a rangjához illenek. A kiskereskedés alacsony foglalkozás, ellenben a nagykereskedés, mely mindenünnen szállít árukat, s bennök sok embert hű-hó nélkül részesít, nem épen kárhoztatni való; sőt azt hiszem, hogy a kereskedő méltán tarthat számot a dicséretre, ha nyereségével eltelve vagy inkább megelégedve, mint előbb gyakran a siktengerről a révbe, úgy most a révből falusi jószágaira vonul.¹⁰⁷ De a keresetforrások közt nincs jobb, nincs szaporább, nincs kellemesebb, nincs szabad emberhez méltóbb a földmívelésnél. Erről idősebb Catómban eleget beszéltem, merítsd tehát onnan az e tárgyhoz tartozókat.¹⁰⁸

Azt hiszem, eléggé kifejtettem, mikép származnak a 43

152 kötelességek az erkölcsiség említett alkatrészeiből. De maguk közt az erkölcsös cselekvények közt is gyakran támad versengés és összehasonlítás, hogy két erkölcsös cselekvény közül melyik érdemel elsőséget. Ez a pont Panætiusnak kikerülte a figyelmét. Minthogy ugyanis minden erkölcsőség négy forrásból fakad, a megismerésből, a közösség érzetéből, a nemeslelkűségből és a mérsékletből: a kötelesség megválasztásakor ezeket gyakran szükséges egymással egybevetni.

153 Én úgy vélekedem, hogy a közösség érzetéből eredő kötelességek természetszerűbbek, mint a megismerésből származók. Ezt az állítást következőleg lehet bebizonyítani.¹⁰⁹ Ha oly élet jutna osztályrészül a bölcsnek, hogy minden életszükségletnek teljes bővében minden tudásra méltó dolog közvetlen szemlélésére és vizsgálására kényelmesen ráérne, mégis, ha oly magánosság környezné, hogy embert nem láthatna, inkább az élettől is megválnék. Aztán az összes erényeknek a bölcsesség a koronájuk, melyet görögül σοφία-nak hívnak. Az okosságon ugyanis, melyet görögül φρόνησις-nek mondanak, egyebet értünk, t. i. az elérni és kerülni való dolgok ismeretét. Az a bölcsesség tehát, melyet az erények koronájának neveztem, az isteni és emberi dolgok tudása, mely az istenek és az emberek közösségén és kölcsönös viszonyán alapszik. Ha tehát ez a legnagyobb erény, a mint hogy az is, akkor szükségképen a közösség érzetéből származó kötelesség a legfontosabb.¹¹⁰ Hiszen a természet ismerete és szemlélete mintegy csonka és befejezetlen, ha cselekvény nem kíséri. Ez a cselekvény pedig leginkább embertársaink érdekeinek megvédésében nyilvánul, tehát az emberi társadalom a célja. Ezért többre kell becsülni, mint a megismerést. Ezt a legderekabb férfiak tette és

154 ítélete bizonyítja. Vagy van-e oly szenvedélyes természet-vizsgáló és kutató, hogy, ha a tudásra legméltóbb tárgyak

kezelése és szemlélete közben hazája válságos állapotáról értesülne, s ő elháríthatná vagy tehetne róla, mindent ott ne hagyna és el ne vetne, még ha azt hinné is, hogy ő a csillagokat megszámlálhatja, vagy a világ nagyságát mérheti? S hasonlóképp cselekednék atyjának, vagy barátjának ügyében vagy veszedelmében. Ebből kitetszik, hogy az igazság kötelességeit elébe kell tenni a tudomány törekvéseinek és kötelességeinek, mert azoknak a közjő a czéljok, melynél nem lehet szentebb földadata az embernek. Még oly férfiak sem vonultak vissza embertársaik javának és érdekének előmozdításától, kik minden törekvésüket és egész életüket a természet kutatására szentelték. Először is tanításukkal sok embert jobbá s az állam hasznosabb polgárává tettek. Pl. a thebæi Epaminondast Lysis, Pythagoras hive, a syracusæi Diont Plato és sokakat mások képeztek.¹¹¹ Én magam is mindent, a mit az államért tettem, ha csakugyan tettem valamit, tanítóimnak köszönhetek, kiknek tanítása a szükséges ismeretekkel ellátott és az állam ügyeiben való részvételre képesített. És nem csak életükben személyes tanításukkal képezik és oktatják a tanulni vágyókat, hanem haláluk után is irott emlékeikkel. Nem is került ki figyelmeztetőket egy pont sem, mely a törvényszerzésre, az erkölcs-tudományra s az államszerkezetre vonatkozik; elmondhatni rólok, hogy zajtalan életüket a mi zajos életünk javára szentelték.¹¹² Ime tehát épen a tudósok és a bölcssek érvényesítik értelmességöket és okosságukat főleg az emberek javára s ugyanez okból az ékes, de egyszersmind okos szólás különb, mint az ékesszólás nélkül való bármily éles gondolkodás; mert a gondolkodás saját magára szorítkozik, az ékesszólás ellenben azokra is kiterjed, a kikkel közös kapcsolatban élünk. Valamint a méhrajok nem sejtkezésítés végett élnek társaságban, hanem azért képeznek sejtet, mert a természet ösztönzi társulásra: úgy, vagy még nagyobb mértékben

tanusítanak ügyességet az emberek cselekvésben és gondolkodásban, mint természetüknél fogva társas lények. Ha tehát az az erény, mely az emberek oltalmazásában, vagyis az emberiség társaságának főtartásában áll, nem fog kezét a tudománnyal, akkor a tudomány egyoldalú és száraz lesz s épen így a lelki nagyság, ha nincs benne érzék az emberiség közössége és egyesülése iránt, vadság és durvaság színét ölti magára. Ebből következik, hogy az emberi társulás és közösség iránti érzék fölülmulja a tudásra való törekvést. Nem is való némelyeknek az az állítása, hogy az emberek csak életszükségből kötöttek egymással közös társaságot, mert mások segítsége nélkül természeti szükségüket meg nem szerezhethék; és ha valami varázsvessző — mint mondják — az élet és műveltség minden követelményét teljesítené, akkor a tehetségesebbek minden ügyöket félretennék s egészen a tudományba és ismeretbe mélyednének. Nem igaz. Mert kerülné a magánosságot és társat keresne tanulmányához, aztán tanítani, tanulni, hallani, beszélni óhajtana. Tehát minden kötelességet, mely az emberek egyesítésére és a társadalom fentartására alkalmas, többre kell becsülni annál, mely csak a megismerésen és a tudományon alapszik.

45 Lehetne talán még azt kérdezni, vajjon e természethez
159 legillőbb közösségi kötelességet a mérsékletnél és a szertartásnál is mindig többre kell-e becsülni? Az én nézetem szerint nem. Mert vannak oly undok és bűnös cselekedetek, miket a bölcs hazája megmentése kedvéért sem követne el. Ilyet igen sokat összegyűjtött Posidonius, de némelyik oly utálatos, oly ocsmány, hogy a kimondása is undorító. Ilyeneket nem fogunk elkövetni hazánk javáért sem, és a haza sem fogja kívánni, hogy érte ilyet elköveessenek. E kérdést tehát annyival könnyebb eldönteni, mert nem is lehetségesek oly körülmények, hogy az állam érdekében ilyesmit kel-
160 lenie a bölcsnek elkövetnie. Bebizonyítottunk vehetjük tehát,

hogy a kötelességek megválasztásában a kötelességek azon faját illeti az elsőség, mely az ember társasági ösztönéből ered. Továbbá a megfontolt cselekvény megismerést és belátást föltételez. Ebből következik, hogy a megfontolt cselekvény értékesebb az okos gondolkodásnál.¹¹³ Ennyi elég e tárgyról. Megvilágítottam a kérdést, hogy a kötelességek vizsgálásában ne legyen nehéz átlátni, melyik kötelesség előbbre való. De magában a társas viszonyban is vannak kötelesség-fokozatok, melyek szerint megítélhetni, melyik kötelességet illeti az elsőség. Első kötelességünk a halhatatlan istenekre vonatkozik, a második hazánkra, a harmadik szüleinkre, és így tovább fokenként a többire. E rövid fejte- 161 getésből láthatni, hogy az emberek nem csak azon szoktak kételkedni, erkölcsös-e, erkölcstelen-e valamely cselekvény, hanem azon is, hogy két erkölcsös cselekvény közül melyiknek nagyobb az erkölcsi értéke. E pont, mint említém, kikerülte Panætius figyelmét. De térjünk át immár fejtegetésünk többi részére.

MARCUS TULLIUS CICERÓNÁK

A KÖTELESSÉGEKRŐL MARCUS FIÁNAK SZÓLÓ

MÁSODIK KÖNYVE.

1 Azt hiszem, Marcus fiam, az előbbi könyvben eléggé
1 kifejtettem, mikép származnak a kötelességek az erkölcsi-
ségből s általában az erény mivoltából. Most az olyan-
fajta kötelességek tárgyalásán van a sor, melyek az élet föl-
szerelésére s az emberi szükségek megszerzésének eszkö-
zeire, úgymint a hatalomra meg a vagyonra vonatkoznak.
Említettem, hogy ebben majd az a kérdés, mi hasznos, mi
káros, majd az, hogy több hasznos dolog közül melyik haszno-
sabb, vagy melyik a leghasznosabb.¹ Mielőtt e tárgyokról
szólanék, előbb munkám tervéről és bölcséleti álláspontom-
2 ról szólok egy pár szót. Mert ámbár az én műveim többek-
ben nemcsak olvasásra, hanem írásra is kedvet keltettek,
néha mégis tartok tőle, hogy némely jó ember gyűlöli a
bölcsélet nevét s csodálja, hogy annyi munkát és időt tudok
rá szentelni. Hiszen míg oly férfiak kormányozták az államot,
kikre maga bizta volt magát, minden gondomat és gondola-
tomat arra irányoztam. De mikor minden egy ember hatalma
alá került, tanácsadásnak, tekintélynek helye sehol sem volt;
midőn még a haza védelmében velem küzdő derék bajtársai-
mat is elvesztettem: nem adtam magamat búbánatnak,
mely, ha ellene nem szegülök, fölemészt, de viszont érzéki
gyönyöröknek sem, mik művelt emberhez nem illenek.”

Vajha megmaradhatott volna az állam abban a helyzetben, 3
a melybe ismét belejutott volt, s ne került volna oly emberek
kezébe, kik viszonyainak nem annyira változtatására, mint
inkább felforgatására vágyakoztak!³ Akkor először is az állam
főnnállása idejében folytatott szokásom szerint több fáradsá-
got fordítanék a nyilvános működésre, mint az irodalmi
munkálkodásra; másodszor nem efféle fejtegetést foglalnék
írásba, hanem nyilvános beszédeimet, mint gyakran tettem is.
De minthogy az állam, melyre minden gondomat, gondola-
tomat és fáradságomat szoktam volt szentelni, egészen meg-
szűnt lenni, természetes, hogy ama törvényszéki és tanács-
beli beszédeknek is el kellett némulniok. És minthogy szel- 4
lemem tétlenül nem vesztegelhetett, kora ifjúságom óta a
bölcseletet tanulván, azt hívé, hogy boszuságomat úgy
fogom legtisztesebben elfojthatni, ha visszatérek a bölcse-
lethez. Ifjúkoromban szellemi képzés czéljából sok időt szen-
teltem reá; később, midőn hivatalos szolgálataimat meg-
kezdtém s egészen a közügyeknek éltem, csak annyi idő ma-
radt a bölcseletre, a mennyi barátaimnak meg az államnak
szentelt időmből telt. Ezt pedig egészen olvasással töltém,
nem értem rá az írásra. Úgy látom tehát, hogy nagy bajaim- 2
nak közepette is elértem azt az egy jót, hogy legalább oly 5
tárgyakat foglalhattam írásba, mik földieim előtt még nem
voltak kellőleg ismeretesek, noha nagyon is megérdemelték
volna a megismerést. Mert istenemre, van-e a bölcseségnél
valami kívánatosabb, jelesebb, embernek jobb, emberhez
méltóbb? Azt, a ki erre törekszik, philosophusnak hívják,
s nem is egyéb a philosophia, ha fordítani akarjuk, mint a
bölcsesség szeretete. A bölcsesség pedig a régi bölcselek meg-
határozása szerint az isteni és emberi dolgoknak s ezek alap-
okainak a tudománya. A ki ezt a tanulmányt is becsmérli,
valóban fel nem foghatom, mit fog az dicséretre méltónak
tartani. Ha szellemi mulatságot vagy gondjainktól megpihe- 6

nést keresünk, van-e olyan mulatság, mely fölérne azoknak a tanulmányával, kik mindig oly valamit nyomoznak, a mi a jó és boldog életre irányul és rá hatással van? Állhatatosság és erény szempontjából pedig: vagy ez a tudomány az, melylyel ezeket elérhetni, vagy épenséggel nincs olyan tudomány. Ha azt állítaná valaki, hogy a legfontosabb tárgyakra nincs tudomány, holott a legjelentéktelenebbekre is van, csekély megfontoló tehetségről és a legjelentősebb dolgokban való hibás felfogásról tenne bizonytságot. Aztán, ha csakugyan van az erénynek bizonyos tana, hol fogjuk azt keresni, ha ettől a tudománytól eltérünk? De ezt a bölcseletre való buzdítás alkalmával szokás pontosabban tárgyalni, mit én egy más művemben teljesítettem.⁴ Jelenleg csak arról kell nyilatkoznom, miért adtam magamat épen e tanulmányra, miután az állami tisztviseléstől a sors megfosztott.

- 7 De azt a kérdést vetik ellenünk, még pedig tudós és művelt férfiak: vajjon kellő következetesség-e szerintünk, hogy noha a biztos megismerést lehetetlennek mondjuk, mégis különféle kérdésekről véleményt nyilvánítunk, s most is a kötelesség szabályait fejtegetjük.⁵ Szeretném, ha ezek az emberek jól ismernék a mi álláspontunkat! Mert mi nem valljuk azt a nézetet, mely szerint lelkünk bizonytalanul tétováz, s nincsenek elvei, mik után indulhatna.⁶ Hiszen micsoda gondolkozásmód, vagy inkább micsoda élet lenne az, ha nemcsak a kutatásra, hanem az életre szolgáló ok-szerűséget is elvetnők? Mi csak abban különbözünk más bölcselőktől, hogy míg ők némely dolgokat bizonyosaknak, másokat bizonytalanoknak mondanak, addig mi némelyeket
- 8 valószínűeknek, másokat valószínűtleneknek mondunk. Mi gátolhatna tehát abban, hogy kövessem, a mit valószínűnek látok, elyessem a vele ellentétet, s kerülve az állításban való elbizakodottságot, ment legyek a meggondolatlanságtól, mely a bölcseséggel homlokegyenest ellenkezik? Azonban a mi

iskolánk mindent kétségbe von, mert ez a valószínűség épen akkor tűnhetik ki, ha a két fél okai egymással tusakodnak. De azt hiszem, hogy ezt a tárgyat elég tüzetesen kifejtém *academiai fejtegetéseimben*.⁷ A mi téged illet, Ciceróm, noha te a legrégibb és leghiresebb bölcséleti rendszerrel foglalkozol, még pedig Cratippus vezetése alatt, ki szakasztott mása dicső iskolátok alapítóinak: mégsem akartam, hogy a tieitekkel rokon elveink ismeretlenek maradjanak előtted. De most hadd kövessük tovább feladatunk fonalát.

Öt szempontot állítottam fel a kötelesség tárgyalására. ³
 Ketteje az illendőségre meg az erkölcsiségre vonatkozik, más ⁹
 ketteje az élet külső javaira, úgymint a gazdaságra, hatalomra, tehetőségre; ötödike a választás eldöntésére oly esetekben, midőn az említett pontok látszólag versengésbe jutnak egymással. Az erkölcsiségről szóló rész be van fejezve; óhajtom, hogy mentől tüzetesebben megismerkedjél vele. Az a tárgy, melyről most szándékozom szólni, egy azzal, melyet *hasznosnak* hívnak. E szóra nézve a közbeszéd megtévedve eltért a helyes ösvénytől s lassanként oda jutott, hogy az erkölcsiséget elválasztván a hasznosságtól, azt állította, hogy van olyan erkölcsös dolog, a mi nem hasznos, és olyan hasznos dolog, a mi nem erkölcsös. Ily felfogásnál semmi sem lehetett vészhozóbb az emberi életre nézve. Igaz ¹⁰
 ugyan, hogy a legnagyobb tekintélyű bölcselek elméletileg elválasztják egymástól e három összefüggő fogalmat, de az erkölcsi komolyság és tisztesség csorbája nélkül.⁸ [Úgy vélekednek, hogy a mi igazságos, az hasznos is, s szintúgy a mi erkölcsileg jó, az igazságos is egyúttal; ebből az következik, hogy mindaz, a mi erkölcsileg jó, hasznos is egyszersmind.] A kik ezt tisztán át nem látják, gyakran furfangos és ravasz embereket csodálnak s bölcseségnek veszik a fondorkodást. Ragadjuk ki őket tévedésükből s térítsük balvéleményüket arra a meggyőződésre és annak az átlátására, hogy csak er-

kölsős eltökéléssel és igazságos cselekedetekkel, nem pedig csalással és fondorkodással érhetik el czéljokat.

- 11 Az emberi élet fentartásának eszközei részint élettelen dolgok, mint: arany, ezüst, a föld termése s más effélék, részint élő lények, melyeknek megvan a maguk ösztöne és hajlandósága. Ezeknek ismét egy részük oktalan, más részük okos. Oktalanok a lovak, szarvasmarhák, egyéb házi állatok, [méhek], melyeknek dolga némi hasznót hajt az emberi élet
- 12 szükségére nézve. Az okos lényeket két osztályra osztják, az istenekére meg az emberekére. Az istenek kegyét jámbor és feddhetetlen étellel szerezzük meg; közvetetlen az istenek
- 13 után az ember lehet legnagyobb hasznára az embernek. Ép így osztják fel az ártalmas és káros dolgokat is. De minthogy azt hiszszük, hogy az istenek nem árthatnak, ők kivételt tesznek, s az a hiedelem, hogy ember árthat leginkább az embernek. Azok a dolgok, a melyeket életteleneknek mondotunk, nagyjórészt emberi munka eredményei, s ezek nem volnának, ha az emberi kéz mestersége hozzájuk nem járult volna, s nem is vehetnők hasznukat emberi segítség nélkül. Mert a gyógyítás, a hajózás, a földmivelés, a gabona és a gyümölcs betakarítása és eltartása emberi fáradozás nélkül lehetetlen volna. Továbbá bőségben levő czikkeinknek kivitele s a szükségeseeknek behozatala bizony lehetetlenné
- 14 válnék, ha emberek nem járnának el ez ügyekben. Hasonlóképen a használatunkra szükséges köveket sem fejtenék ki a földből, «sem vasat, érczet, aranyat és ezüstöt» nem ásnának
- 4 ki mély rejtekükből az emberi kéz munkája nélkül.⁹ Hát a szigorú hidegtől óvó s a terhes forróságot enyhítő hajlékokat vajjon honnan kaphatott volna kezdetben az emberi nem, vagy később hogy állíthatta volna helyre, mikor erőszakos vihar, földrengés vagy elkorhadás következtében összedőltek, ha az együttélés meg nem tanította volna, hogy ily balesetekben az emberektől kell kérni segítséget? Gondoljunk még a

vízvezetékekre, a folyók szabályozására, a szántóföldek öntözésére, a hullámokat feltartó gátakra, a mesterséges kikötőkre: hol volnának ezek emberi munkásság nélkül? Ezekből és sok más esetből nyilvánvaló, hogy az élettelen dolgokból merített minden nyereséget és hasznót csak az emberi kéz munkája szerzi meg számunkra. Végre ugyan miféle jó hasznát vehetnők az állatoknak, ha az emberek nem volnának segítségünkre? Kétségtől azok is emberek voltak, a kik legelőször kitalálták, melyik állatnak micsoda hasznát lehet venni; s most sem tudnók őket emberi munkásság nélkül legeltetni, szelidíteni, fölnevelni s annak idején kellő hasznukat venni. Emberek ölik meg a kártékonyakat, ők fogják meg a hasznunkra válhatókat. Miért soroljam fel a sok mesterséget, mely nélkül az élet egyáltalában nem állhatna fenn? Hol lenne segítség a beteg, gyönyörűség az egészséges számára, hol élelem és ruházat, ha annyi mesterség nem állana rendelkezésünkre? Ezek nemesítő hatásánál fogva különbözik annyira az emberi élet az állatok életmódjától. Városok pedig sehogysem épülhettek, be nem népesülhettek volna az emberek társas egyesülése nélkül. Ennek a következtetése lett a törvények és szokások megalapítása, a jog egyenletes kiszabása s a szabályos életrend. Ezekből fakadt a lelkek szelidülése s a szemérmesség, ezeknek az eredménye volt, hogy biztosabbá vált az élet, s adás-vevés, a birtokok és javak cseréje minden szükségünket kielégítette. 15

Kelleténél tovább időzöm e pontnál. Mert ugyan ki 5 ne látná át magától, a mit Panætius hosszadalmasan fejteget, hogy mások részvevő munkája nélkül egy hadvezér, egy államférfi sem vihetett volna véghez nagy és üdvös tetteket? Ő Themistoclest, Periclest, Cyrust, Agesilaust és Nagy Sándort említi s azt mondja, hogy mások segedelme nélkül nem hajthattak volna végre oly nagy tetteket.¹⁰ De hisz' ehhez nem fér kétség, fölösleges volt állítását tanukkal támogatnia. 16

De valamint egyrészt nagy hasznát vesszük, ha más emberekkel szövetkezünk és egyetértünk, úgy viszont nincs oly kárhozatos romlás, mit ember emberre ne zudíthatna. Dicæarchus, egy nagy és ékesszóló peripateticus, irt egy könyvet «az emberek pusztulásáról». ¹¹ Összegyűjti e pusztulás okait, minők az árvíz, dögvész, szárazság, némely állatoknak hirtelen elszaporodása, minek rohamossága, — mint ő példákkal igazolja, — egész néptörzseket elpusztított. ¹² Aztán összehasonlítva kimutatja, mennyivel több ember veszett el emberek erőszaka, azaz háborúk és forradalmak, mint minden egyéb nyomorúság következtében.

- 17 Mivel tehát ember az embernek kétségkívül ép úgy hajthatja a legnagyobb hasznót, mint okozhatja a legnagyobb kárt: azt állítom az erény feladatának, hogy nyerje meg az emberek szívét, és kötelezze le őket a maga javára. Míg tehát az élettelen dolgokból s az állatokkal való hasznos bánásból életünkre háramló hasznót fáradságos mesterségeknek köszönjük, addig embertársainkban jóllétünk gyarapítására czélzó szives hajlandóságot a derék férfiú bölcseségével és erényével ébreszthetünk. Az erény t. i. egész terjedelmében körülbelül három ponton sarkallik. ¹³ Az első abban áll, hogy lássuk át minden dologban, mi az igaz és valódi, melyikből mi következik, melyik honnan ered, mi az oka; a második abban áll, hogy fékezzük a nyugalunkat háborító indulatokat, miket a görögök *πάθη*-nak neveznek, s vágyainkat, miket azok *ὀρμαί*-nak mondanak, rendeljük alája eszünknek; a harmadik abban áll, hogy azokkal, a kikkel együtt élünk, tapintatosan és okosan bánjunk, hogy természetes szükségünket az ő részvevő munkásságukkal tetéztet teljességben megszerezhessük magunknak, s ha valami kellemetlenség ér bennünket, ugyancsak az ő segítségükkel háríthassuk el azt magunkról, állhassunk boszút azokon, a kik nekünk ártani iparkodtak, s oly büntetéssel torolhas-

suk meg őket, a minőt a méltányosság meg az emberség helyben hagy.¹⁴

Mily eszközökkel tehetünk szert arra a képességre, 6
 hogy embertársaink vonzalmát megnyerhessük és megtart- 19
 hassuk, arról mindjárt alább fogok szólani; de előbb még
 egyébről kell egy pár szót tennem. Ki ne tudná, mily nagy a
 szerencse hatalma jó és rossz dolgunkra egyaránt? Ha ked-
 vezőn fú a szele nekünk, elérünk az óhajtott célhoz; ha
 szembe fú, hajótörést szenvedünk. A szerencsétől magától
 csak a ritkább balesetek függnék, először is az élettelen tár-
 gyaktól származók, minők: szélvész, vihar, hajótörés, ház-
 szakadás, tűzvész; aztán az állatoktól származók, mint: rugás,
 marás, megrohanás. Ezek tehát, mint mondtam, a ritkábbak. 20
 Ellenben egész seregek romlása, mint csak nem régiben
 háromé, és máskor is igen gyakran sokaké; hadvezérek bu-
 kása, mint kevéssel ezelőtt egy páratlan nagy férfiué; továbbá
 a sokaság irigykedése, s miatta gyakran nagyérdemű polgá-
 rok számkivetése, elítélése és futása; és viszont jószerencse,
 méltóságok, hadvezérségek, győzelmek: noha ezek is mind a
 szerencsétől függnék, mégis sem az előbbieik, sem az utób-
 biak nem következhetnek be az emberek segítsége és közre-
 munkálása nélkül.¹⁵ Ennek előrebecsátása után arról kell
 tehát szólanom, mi módon nyerhetjük meg és serkentethetjük
 embertársaink hajlandóságát javunkat előmozdító tevékeny-
 ségre. Ha tárgyalásom kelleténél hosszabbra találna nyulni,
 a haszon nagyságát kell vele szemben latra vetni, s akkor
 talán még nagyon is rövidnek fog tetszeni.

Mindazt, a mivel az ember embertársa boldogulásához, 21
 vagy tekintélye növeléséhez hozzá járul, vagy jóakaratból
 teszi, ha az illető bármily okból kedves előtte; vagy tiszteletből,
 ha érdemeit csodálja s értők a legfényesebb szerencsére tartja
 méltónak; vagy mert bizalommal van iránta s hiszi, hogy
 javáról gondoskodni fog; vagy mert hatalmától fél, vagy

mert ellenkezőleg valami jót vár tőle, mint pl. ha a fejedelmek, vagy népszerűséget hajhászó emberek ajándékokat ígérnek; vagy végtére, mert pénz és bér kecsegteti. Ez utolsó indító-ok a legszennyesebb, s egyaránt bepiszkolja azokat, a kik érte lekötik magokat, s azokat, kik ily eszközhöz folya-
 22 modni nem áttallanak. Mert rossz jel, ha pénzzel igyekeznek elérni azt, a mit erénnyel kellett volna kieszközölni. Mint-hogy azonban néha nem lehetünk el e segédeszköz nélkül, majd megmondom, mi módon kell vele élnünk, ha előbb az erénnyel rokonabb tárgyáról, szóltam. Ép így annak is több oka lehet, hogy az emberek mások uralma és hatalma alá vetik magukat. Ugyanis vagy jóakarát és nagy jótettekért való hála vezérli őket, vagy az illetőnek kiváló méltósága, vagy a tetteükből várható haszon reménye, vagy a félelem, hogy erőszakkal találják őket engedelmességre birni, vagy az ajándékok reménye és csábító ígéretek, vagy végre, mint államunkban gyakran van alkalmunk látni, a kialakult bér.¹⁶

7 De egy eszköz sem alkalmasabb a hatalom megóvására
 23 és megtartására a szeretet-gerjesztésnél, és egy sem céljatevéseztettebb a megfélemlítésnél. Jól mondja Ennius:

«Félelemből gyűlölet lesz s vágy, hogy vesszen a gyűlölt.»¹⁷

Hogy pedig sokak gyűlöletének semmi hatalom nem képes ellenállani, ha előbb nem tudtuk volna, megtanulhattuk a minap.¹⁸ S valóban, mily vészhozó az emberek gyűlölete, azt nem csak e kényúr bukása bizonyítja, kit a fegyveres erővel elnyomott állam eltűrt s halála után még inkább engedelmeskedik neki, hanem a többi kényurak hasonló vége is, kik közül alig került ki csak egyetlenegy is az ilyen végromlás.¹⁹ A félelem rossz öre a tartós birtoklásnak, ellenben a
 24 jóakarát hűséges öre akár mindvégiglen. A kényurak, kik erővel leigázott alattvalókon uralkodnak, lehet, hogy kénytelenek kényszereszközökhöz nyulni, mint az urak szolgálk irányá-

ban, ha nincs más mód őket féken tartani; de a ki szabad államban mások megfélemlítésére törekszik, annál esztelenebb ember nem is képzelhető. Legyen bár valakinek hatalma következtében földre tiporva a törvény, legyen bár megfélemlítve a szabadságérzet, időnként mégis jelentkeznek ezek vagy néma ítéletnyilvánítás vagy a választásoknál való titkos szavazások alkalmával.²⁰ Az újra éledő szabadság marása mérgeesebb, mint a háborítatlané. Azt az eszközt ragadjuk meg tehát, mely a legszélesebb alkalmazásnak örvend, s nemcsak biztonságot, hanem tekintélyt és hatalmat is leginkább képes szerezni: legyen távol tőlünk a félelem, s maradjon velünk a szeretet. Így magán és állami ügyekben egyaránt legkönnyebben fogunk czélt érhetni. Hiszen a kik másokat meg akarnak félemlíteni, azoknak szükségképen szintén félniök kell azoktól, a kik tőlök félnek. Vajjon mily kinzó félelem gyötörhette amaz idősb Dionysius, a ki a borbély beretvájától rettegve, izzó szénnel maga perzselgette a szakállát?²¹ Vajjon mily lelki állapotban élhetett a pheræi Alexander, kiről azt olvassuk a történelemben, hogy nejét Thebét végtelelenül szerette, s mégis valahányszor vacsora után neje hálószobájába akart menni, egy külföldit, még pedig, a mint írják, egy thraciai jelekkel pettyegtetett embert kivont karddal léptetett maga előtt, s néhány testőrt előre küldött, hogy kutassák ki a női szekrényeket s vizsgálják meg, nem lappang-e fegyver a ruhák közt.²² Szerencsétlen! hivebbnek tartá a megbélyegzett külföldit a saját feleségénél. S nem is csalódott hitében, mert csakugyan a neje volt az, ki őt házasságtöréssel gyanúsítva megölte. Valóban nincs is oly hatalmas uralom, mely a félelem súlya alatt tartós lehetne. Példa rá Phalaris, ki kegyetlenségéről minden másnál híresebb. Ezt nem orozva ölték meg, mint a most említett Alexandert, s nem is kevesen, mint a mi kényurunkat, hanem úgy, hogy az egész agrigentumi népség reá rohant.²³ Hát a

25

26

macedoniaiak nem elhagyták-e Demetriust, s nem mindannyian Pyrrhushoz álltak-e?²⁴ Micsoda? hát a lacedaemoniaktól, midőn uralmok igazságtalanná vált, egyszerre nem szinte minden szövetségesük elpártolt-e, s nem voltak-e tétlen szemlélői Leuctra melletti vereségüknek?²⁵

- 8 Ily tárgynál jobb' szeretek külföldi, mint hazai példákra hivatkozni. Mindamellett míg a római nép uralma jótéteményeken, nem jogtalankodáson alapult, addig vagy szövetségeinkért vagy uralmunkért víttunk harczokat; a háborúk kimenetele vagy szelid volt, vagy csak a szükséghez képest szigorú; királyoknak, népeknek és nemzeteknek révpartja és menedéke volt a senatus; tisztviselőink, hadvezéreink legfőbb dicsőségüket abban keresték, hogy provinciáinknak, szövetségeseinknek méltányosan és hűségesen pártjukat fogták.²⁶ Így tehát ez a viszony nem annyira viláгурalomnak, mint helyesebben a világ fölött való kegyuraságnak volt nevezhető. E szokást és rendszert lassanként már a Sulla győzelme előtt abba hagyogattuk, az után pedig teljesen elvesztettük. Vége volt annak, hogy a szövetségesek irányában valamit méltatlannak ítéljenek, mikor a polgárok ellen is oly annyira járta a kegyetlenség. Az ő példájából láthatni, mily becsstelen győzelem követheti a becsületes ügyet is.²⁷ Midőn a piacon nyilvános árverésen derék és vagyonos férfiaknak, végre *polgártársainak* javait áruba bocsátotta, oly arczátlanságra vetemedett, hogy azt mondta: zsákmányát adja el. Utána következett egy másik, ki istentelen ügyben, még gyalázatosabb győzelem után, nem egyes polgárok vagyonát kobozta el, hanem foglalásával egész tartományokat és országokat döntött hasonló szerencsétlenségbe.²⁸ Így meg kellett érünk, hogy miután a külföldi népeket tönkre sanyargattuk, bizonyosságul, hogy uralmunk oda van, Massilia képét diadalmenetben hurezolták körül; meg kellett érünk, hogy oly város fölött ültek diadalt, mely nél-
- 27
- 28

kül hadvezéreink az Alpeseken túl egy háborújokban sem vityák ki a diadalt.²⁹ Még számos, a szövetségesek ellen elkövetett gonosztettet említhetnék, ha ez az egy nem volna a legundokabb a nap alatt. Méltán bűnhődünk tehát. Mert ha nem nézzük el büntetlenül sokak gazságait, soha sem juthatott volna egyes ember ily korlátlan hatalomra, kinek vagyónából ugyan kevés embernek, de féktelen vágyaiból annál több gonosznak jutott örökség. Valóban nem is fog magva 29
veszni a polgári háborúnak mindaddig, míg elvetemült emberek reménykedve gondolnak az árverésnek ama véres lándzsájára, melyet Publius Sulla rokonának dictatorsága idejében forgatott az, a ki harminczhat évvel utóbb még gonoszabb lándzsától sem riadt vissza.³⁰ A másik pedig, a ki ama dictatorság alatt íródeák volt, emez alatt városi kincstartó lett.³¹ Látni való ebből, hogy a hol ily jutalmak vannak kifizetve, ott soha sem fogunk ki a polgárháborúból. Így tehát a városnak már csak falai állanak helyükön, s még ezeknek is a legszörnyűbb gazságtól kell remegniök; az államot azonban teljesen elvesztettük. És ennyi csapás, — hogy tárgyamhoz visszatérjek, — azért sujtott bennünket, mert inkább törekszünk arra, hogy féljenek tőlünk, mint arra, hogy szeressenek és becsüljenek. Ha ez igazságtalan uralma miatt a római népen is megeshetett, mit várhatnak egyesek?

Világos levén tehát, hogy a jóakarát ereje nagy, a félelemé gyarló, itt az ideje, hogy azokról az eszközökről szójak, melyekkel óhajtásunk tárgyát, a becsülésen és bizalmon épülő szeretetet legkönnyebben megszerezhetjük. De 30
nem egyenlő mértékben szorulunk rá mindannyian. Kinek-kinek életterve szerint szabható meg, sokak szeretetére van-e szüksége, vagy kevesekével is beérheti. Tehát mindenek előtt okvetetlenül az legyen a legeltökéltebb szándékunk, hogy bennünket szerető és tulajdonságainkat nagyrabecsülő hű barátokkal szövetkezzünk. Mindenesetre ez az egyetlen

tárgy, melyre nézve fő- és alsóbbrendű ember közt nincs nagy különbség, mert mindkettőnek majdnem egyaránt el-
 31 kerülhetetlenül szükséges. Tiszteletre, dicsőségre, polgártársai jóakarátára talán nem szorul rá mindenikünk egyaránt, de a kinek ezekből is kijut, annak ezek is meglehetősen segítségére vannak sok dologban, kivált barátságok kötésében.

9 De a barátságról egy másik művemben értekeztem, mely Lælius címet visel. Szóljunk most a *dicsőségről*, bár erről a tárgyról is irtam két könyvet; érintsük azonban itt is, mert nagy segítségünkre van fontosabb ügyek teljesítésében.³² Tehát a fő és tökéletes dicsőség három föltételtől függ: hogy az emberek szeressenek bennünket, hogy bizalommal legyenek irántunk, hogy bizonyos csodálattal tekintve reánk tisztas állásra tartsanak méltóknak. Ezt, hogy egyszerűen és röviden fejezzem ki magamat, körülbelül ép oly módon nyerhetni meg a sokaságtól, mint az egyesektől. De van annak még egy másik módja is, hogy a sokasághoz férközzünk
 32 s mindenki szívébe behizelegjük magunkat. De lássuk először a fentebb említett három föltételre nézve a jóakarát megnyerésének szabályait. E jóakaratra leginkább jótéteményekkel tehetünk szert; aztán a pusztá jó szándék is ébreszthet jóakaratot abban az esetben is, ha erőnktől nem telnék, nagyon fölkelte a sokaság hajlandóságát, ha az a vélemény van rólunk elterjedve, hogy bőkezűek, jótékonyak, igazságosak, becsületesek vagyunk, s mindazok az erények megvannak bennünk, melyek a szelíd és nyájas jellemet alkotják. Az, a mit mi erkölcsösnek és illedelmesnek nevezünk, magában is megnyeri tetszésünket, s lényegével és szépségével mindenkinek szívéhez szól; ennélfogva maga a természet készít bennünket azoknak szeretésére, kikben ez erények meglétét sejdítjük. Ezek a szeretet legfontosabb okai; lehet kívülök még néhány más, de kisebb jelentőségű.

33 Mások bizalmát két tulajdonsággal szerezhethetjük meg,

ha igazságossággal párosult okosság hírében állunk. Először azokban bizunk, kikről azt tartjuk, hogy belátásuk nagyobb a mienknél, s a kikről felteszszük, hogy előre látván a jövőbe, a cselekvés és válság pillanatában az ügyet szerencsésen el tudják intézni s a körülmények szerint tudnak határozni. Ez a világ véleménye szerint az igazi és hasznos okosság. Aztán az igazságos és hű, azaz derék emberekben bizunk, mert fölteszszük, hogy a csalásnak és igazságtalanságnak gyanujától is tiszták. Hiszszük is, hogy életünket, vagyონunkat, gyermekeinket a legjogosabban rájuk bízhatjuk. A biza- 34 lomgerjesztésnek e két eszköze közül az igazságosság a hat- hatásabbik; igen, mert ez okosság nélkül is elég tekintélyes, ellenben az okosság, ha igazságossággal nem párosul, képtelen bizalmat kelteni. Minél furfangosabb és ravaszabb az ember, annál gyűlöletesebb és gyanusabb, ha becsületességében nem bízunk. A belátással párosult igazságosságnak végtelen hatalma van a bizalomgerjesztésre; igazságosság okosság nélkül is sokat tehet, okosság igazságosság nélkül semmit sem.

Senki se csodálkozzék azon, hogy — ámbár valameny- 10 nyi bölcselő egyetért abban a tételben, s magam is gyakran 35 fejtegettem, hogy a kiben egy erény megvan, abban mind megvan, — most különválasztom őket, mintha lehetne az ember igazságos, ha nem okos is egyúttal.³³ Mert nagy külön-
ség van a közt, mikor alapos bölcséleti fejtegetésben az igazságot elvontan vizsgáljuk, s a közt, mikor egész előadá-
sunkat a közönséges felfogáshoz alkalmazzuk. Én tehát most úgy beszélek, mint a nép, t. i. az egyik embert vitéznek, a másikat deréknek, a harmadikat okosnak mondom. Köz-
keletű népies szólásokkal kell élnünk, ha népies felfogásról beszélünk. Panætius is így tett. De térjünk vissza tárgyunkra. Tehát a dicsőség elnyerésének három kelléke közül az volt a 36 harmadik, hogy a világ *csodálattal* tekintve reánk, tisztos

állásra tartson méltóknak bennünket. A világ általában mindjárt hajlandó a csodálatra, ha valami nagy és rendkívüli dolgot tapasztal, kiváltképen ha egyes emberekben vesz észre nem sejtett jó tulajdonságokat. Oly férfiakra tekintenek tehát tisztelettel, azokat dicsőítik leginkább, a kikben, azt hiszik, valami kitünő és ritka tulajdonságokat fedeztek föl; azokat pedig, a kikben semmi derékséget, semmi szellemet, semmi tetterőt nem gyanítanak, lenézik és megvetik. De nem vetik meg mindazokat, a kikről rossz véleménynyel vannak. A kit gonosznak, istentelennek, csalárdnak, jogtalan tette képesnek tartanak, azt még korántsem vetik meg, csak rossz véleménynyel vannak felőle. Azokat vetik meg, mint mondám, kik a példabeszéd szavai szerint «se maguknak, se másnak», kikben semmi munkásság, semmi szorgalom, semmi gondosság. Csodálattal pedig azoknak adóznak, a kikről azt tartják, hogy erény dolgában másokat felülmulnak, s nemcsak minden becstelenségtől, hanem mindazon hibáktól is mentek, melyeknek mások nem egykönnyen tudnak ellenállani.

Az érzéki kéj, e magát igen-igen kellető kedves a többség lelkét eltántorítja az erénytől, aztán midőn a fájdalomak szövétnekei mutatkoznak, igen sokan szerfőlött meg rémülnek. Élet és halál, gazdagság és szegénység roppant hatással van mindenkire. A ki nagy és fenkölt lélekkel mindakétféle dolgot lenézi, s a kit valami szeme előtt lebegő dicső, nemes tárgy teljesen magához vonz és magával ragad, ki ne csodálná abban az erény ragyogó szépségét? Tehát a léleknek ez a lenéző magaviselete nagy csodálatot kelt, de kiváltkép az igazságosság erénye, mely egymaga megszerzi számunkra a «derék ember» nevet, tűnik fel csodálatra méltó tulajdonságnak a világ előtt, s nem is ok nélkül. Mert senki sem lehet igazságos, a ki a haláltól, a fájdalomtól, a számkivetéstől, az inségtől remeg, vagy az, a ki ezek ellentéteit többre becsüli a méltányosságnál. Nagyon csodálják azt,

a kire a pénz nincs hatással. Azt a férfit, a ki ezt tettel bizonyítja, úgy tekintik, mint a ki kiállotta a tűzpróbát. Így tehát a dicsőségre nézve felállított három föltételt mind az igazságosság teszi teljessé; a jóakaratot avval a tulajdonságával, hogy mentől több embernek óhajt hasznára lenni, a bizalmat szintén evvel, a csodálatot avval, hogy megveti és kicsinyli azokat a dolgokat, melyek a nagy többséget égő vágygyal eltöltve ragadják magukkal.

Szerény véleményem szerint minden életmódban és 39
életrendben szükségünk van az emberek támogatására, s különösen arra, hogy legyenek jó embereink, kikkel bizalmasan társalkodhassunk. De ezt nehéz elérni, ha csak derék embereknek nem tanusítjuk magunkat. Ennélfogva még a magánosan és falun élő embernek is nagy szüksége van az igazságosság hírnevére annnyival inkább, mert ha ez nincs meg, igazságtalanoknak fogják őket tartani, semmi oltalom nem környezi őket, és sok bántalmat kell majd elviselniök. Adás-vevésnél, bérlésnél, bérbeadásnál, szóval szerződés- 40
kötésnél is szükséges az igazságosság az ügy intézésére. Oly nagy ez erény hatalma, hogy legalább valamicske része nélkül még azok sem lehetnek el, kik gonoszságból és bűnből élnek. Hiszen a ki rablótársától lop vagy rabol valamit, annak még a rablóbandában sem lesz többé helye; az ügynevezett kalózvezért pedig megölnék vagy elhagynák a társai, ha egyenlően nem osztaná fel a zsákmányt. Sőt mint mondják, törvényeik is vannak a rablóknak, miknek engedelmeskednek, miket szem előtt tartanak. Theopompus beszéli, hogy az illyriai rabló Bardulis nagy hatalomra tett szert a zsákmányok egyenlő felosztásával, még sokkal nagyobbra a lusitaniai Viriathus, ki előtt a mi seregeink és hadvezéreink is meghátráltak.³⁴ Csak a Bölcs mellékneven emlegetett Gaius Laelius praetor tudta őt megpuhítani, megalázni s szarvát úgy letörni, hogy utódjai már könnyű szerrel elbánhattak vele.

Ha tehát oly nagy az igazságosság hatása, hogy még a rablók hatalmát is erősíti és öregbíti, mekkora lehet a hatása 12 törvények és bíróságok között, rendezett államban? Én azt 41 hiszem, hogy nemcsak a medusoknál, mint Herodotus beszéli, hanem a mi őseinknél is azért választottak jellemes férfiakat királyoknak, hogy az igazságosság gyümölcseit eldelhessék.³⁵ A gyámoltalan sokaság a hatalmasok nyomása alatt görnyedezve, egy-egy kiváló erényű emberhez folyamodott. Ez a kisebbeket oltalmazta a jogtalanság ellen, s jogegyenlőséget alapítva, a legfőbbeket a legsőbbrendűekkel együtt közös jog korlátai között tartotta. A törvények alkotásának ugyanaz volt az indító-oka, a mi a királyválasztásnak. Mindig jogegyenlőség volt a cél: hisz jogról másként szó sem lehet. Ha ezt egy igazságos és derék embertől megnyerték, meg voltak elégedve; ha ez nem sikerült, törvényeket gondoltak ki, mik egy ugyanazon nyelven szóljanak mindnyájokkal. Kiviláglik ebből, hogy azokat volt szokás uralkodásra választani, kiknek igazságszeretetről sokat tartott a nép. Ha az is hozzájárult, hogy okosaknak tartották őket, akkor semmi sem volt, a mit az ő vezetésük alatt kivihetőnek ne hittek volna az emberek. Szükség tehát minden módon gyakorolni és fentartani az igazságot, először önmagáért, — hisz különben nem is volna igazság, — másodszor a tisztelet és dicsőség gyarapítása végett.

De valamint a pénznek nemcsak szerzéséről, hanem kamatoztatásáról is kell gondoskodni, hogy ne csak a folyó szükségleteket, hanem a tisztességkívánta költségeket is lehessen fődözni belőle: úgy a dicsőséget is helyes módszerrel 43 kell keresni és kamatoztatni. Egyébiránt helyesen mondá Socrates, hogy az a dicsőséghez vivő legközelebbi és mintegy legtakarékosabb út, ha azon van az ember, hogy igazán az legyen, a minek látszani szeretne.³⁶ Nagyon téved az, a ki azt hiszi, hogy tettetéssel, hivságos képmutatással, hazug beszéd-

del, sőt hazug arczczal is állandó dicsőséget szerezhethet. A való dicsőség gyökereket ver és sarjadékokat hajt; minden, a mi mesterkélt, gyorsan lehull, mint a virág; nem lehet tartós hatása annak, a mi csak tettetés. Arra is, erre is igen sok a tanubizonyság, de rövidség okáért csak egy családra hivatkozunk. Tiberius Gracchust, a Publius fiát, addig fogják magasztalni, míg a római nép története él az emlékezetben; fiai ellenben életükben sem nyerték meg a jóérzelműek helyeslését, s haláluk után is csak azok sorába valók, kiket jogosan öltek meg.³⁷ A ki tehát való dicsőséget akar nyerni, teljesítse az igazságosság kötelességeit. Ezeknek mibenlétéről a fentebbi könyvben szóltam.

Arra nézve, hogy mentül könnyebben elismerjék való becsünket, igaz, nincs hathatósabb eszköz annál, hogy valóban az legyünk, a minek kívánjuk, hogy tartsanak; mégis czélszerű lesz egynéhány szabályt ide iktatni. Ha valakinek már zsenge kora óta alkalma van a hirnevességre, s ez alkalmat vagy atyjának köszönheti — azt hiszem, Ciceróm, neked ez jutott osztályrészül — vagy pedig valamely szerencsés véletlenségnek: akkor mindenkinek a szeme rá van szegezve, mindenki kutatja, mit művel, hogy él, és mintha a legfényesebb világosságban forogna, semmi szava, semmi tette nem titok. A kik pedig gyöngé korukban alacsony és homályos származásuk miatt ismeretlenek a világ előtt, azok, mihelyt felserdülnek, nagy czélt tűzzenek magok elé s ernyedetlen buzgalommal haladjanak feléje. Ezt annál bátrabban tehetik, mivel az ő korukban az embernek még nincsenek irigyei, csak jóakarói.

Fiatál ember hadi tetteivel szerezhethi meg a dicsőségre a legszebb ajánló-levelet. E téren sokan kitüntették magukat őseink közül, mert majdnem folytonosan háborúskodtak. A te ifjuságod azon háboru idejére esett, melynek egyik harczos felében tömérdek volt a gonoszság, másikában kevés a szerencse. S mégis e háborúban, midőn Pompeius a lovas-

ság [egyik] szárnyának vezérletét rád bizta, nagy dicséretet nyertél mind ettől a kitűnő férfiútól, mind a seregtől ügyes lovaglásod, dárdavetésed és mindennemű hadi sanyarúság elbirása miatt.³⁸ Bizony ez a te dicsőséged az állammal együtt egyszerre oda lett. De én e helyütt nem rólad, hanem általában az ifjúságról szándékoztam szólni. Térjünk tehát e tárgy

46 további fejtegetésére. A szellem művei minden tekintetben fontosabbak a test műveinél; e szerint a szellemmel és elmével végrehajtott dolgok nagyobb hálára kötelezik az embereket, mint a testi erő munkái. Mindenekelőtt ajánló reánk nézve a szerénység, aztán a szüleink iránti kegyelet s a mieink iránti jóakarát. De legkönnyebben és legkedvezőbben úgy ismertetik meg magukat a fiatal emberek, ha az állam javát intéző tekintélyes és böles férfiakhoz csatlakoznak. Ha ezekkel gyakran társalkodnak, azt a hiedelmet ébresztik a népben, hogy egykor ők is olyanok lesznek, mint

47 magukválasztotta példaképeik. Az ifju Publius Rutiliusnak a Publius Mucius háza volt az ajánlás, melynek révén a szeplőtlen jellem és jogtudósság hírére szert tett. Lucius Crassusról nem is szólok, mert ifju korában sem máshonnan kellett kölcsön vennie a dicsőséget, hanem maga szerezte meg azt magának híres és dicső vádbeszédjével a legnagyobb mértékben; és abban a korban, melyben már a pusztá gyakorlás is dicséretes, mint Demosthenesről tudjuk, Lucius Crassus megmutatta, hogy már a forumon is remekelni tud, mikor még az erre való otthoni készülés is dicséretére vált volna.³⁹

14 A szólás két neme, t. i. a társalkodó meg a szónoki

48 beszéd közül kétségkívül a szónoki beszéd a hathatósabbik eszköz a dicsőség elérésére — hiszen ez az, a mit ékesszólásnak mondunk —; s mégis a hihetetlenséggel határos, mily nagy ereje van a barátságos és nyájas társalkodó beszédnek is a szívek megnyerésére. Még megvan Philippusnak Nagy Sándorhoz, Antipaternek Cassanderhez, Antigonusnak

fiához, Philippushoz irt néhány levele.⁴⁰ Tudjuk a történelemből, hogy mind a hárman igen okos emberek voltak. E leveleikben azt a tanácsot adják nekik, hogy jóakaró beszéddel édesgessék magukhoz a nép szives jóindulatát, és nyájas megszólításokkal vonzzák magukhoz a katonaságot. A nép előtt tartott ékesszóló beszéd pedig gyakran az egész gyülekezetet elragadja. Nagy bámulatot kelt, a ki nagy szóbőséggel és bölcseséggel szónokol. Hallgatói azt tartják róla, hogy esze is több van, mint másnak. Ha pedig a szónoklat ereje szerénységgel párosul, a legnagyobb bámulatot kelti, kivált ha fiatal a szónok. Az ékesszólást kívánó ügyeknek több faja 49 van, és hazánk ifjai hol a törvényszék, hol a nép, hol a tanács előtt tartott beszédeikkel arattak dicsőséget; mégis különösen a törvényszéki beszéd alkalmas a bámulatkeltésre. Ez kétféle: vagy vádoló, vagy védő. A védőbeszéd több dicséretet szokott nyerni, de a vádbeszéd is igen gyakran tetszést arat. Crassusról az imént szólottam. Hasonlókép cselekedett ifju korában Marcus Antonius. A Publius Sulpicius ékesszólását is az a vádbeszédje tette híressé, mikor a pártos és veszélyes Gaius Norbanust törvényszék elé idéztette.⁴¹ De ezt 50 nem kell gyakran tennünk, s akkor is az állam érdekében, mint az említettek; vagy igazságos megtorlás végett, mint a két Lucullus; vagy ügyvédés czéljából, mint én tettem a siciiliaiakért, Julius pedig Albucius ellen a sardiniaiakért. Lucius Fufius is Manius Aquilius bevádolásával tüntette ki tevékenységét.⁴² Egyszer tehát, vagy legalább nem gyakran! De ha valakit gyakrabban rákényszerítenek a körülmények, tegye meg s teljesítse honfiui kötelességét, mert nem lehet rosszalni a haza elleneinek gyakoribb megfenyítését sem. Csak mértéket tartsunk benne. Kemény, sőt csaknem embertelen szívet tanusít az, a ki sokak életét nem áttolja veszélyeztetni. Ez magára az illetőre nézve is veszedelmes lehet, de meg a jó hírét is beszennyezi a könnyen ráragadható

«vádaskodó» nevezet. Ez történt az előkelő származású Marcus Brutussal, a kitünő jogtudós fiával.⁴³ A kötelességnek azt a szabályát is szigorúan meg kell tartanunk, hogy ártatlant főbenjáró pörbe sohase fogjunk, mert ez gonosztett nélkül semmi szín alatt nem történhetik. Képzeltetni-e nagyobb embertelenséget, mint a természettől az emberek javára és megmentésére adományozott ékesszólást a derék emberek vesztére és romlására fordítani? De bár egyrészt ezt kerülnünk kell, viszont nem lelkiismeretlenség néha a vétkest is védelmezni, ha nem épen istentelen gonosz ember. Ezt szereti a nép, megengedi a szokás, elsziveli az emberség is. A bíró tiszte minden ügyben a való szemmeltartása; a védőé, hogy a valószínűt is védje, ha nem épen való is. E nézetet nem mertem volna kifejezni, kivált bölcséleti kérdés fejtegetésében, ha a legkomolyabb stoicus, Panætius is így nem vélekednék. Dicsőségre és közkedveltségre főleg védőbeszédekkel tehetünk szert, még pedig annál nagyobb mértékben, ha esetleg annak kelünk védelmére, a kit valamely befolyásos ember hatalma zaklat és szorongat. Én gyakran cselekedtem így, s már ifjonta védelmére keltem Sextus Roscius Amerinusnak, a mindenható Lucius Sulla hatalma ellenére is avval a beszéddel, mely, mint tudod, írásban is megjelent.⁴⁴

15 Előadván azon kötelességeket, melyeknek teljesítése az
52 ifjakat dicsőségre segíti, most a jótékonyságról meg a bőkezűségről kell szólanom.⁴⁵ Ez kétféle; t. i. vagy személyes szolgálattal vagy pénzzel segítünk a szűkölködőn. Ez utóbbi könnyebb, kivált tehetős embernek, de amaz díszesebb és fényesebb, derék s tekintélyes férfihoz méltóbb. Igaz, hogy mind a kettőben megvan a szivességtétel nemes szándéka, de az egyiknek csak erszényünk, a másiknak erényünk a forrása. A vagyonunkból való adakozás magát a jótékonyság kútfejét is kimeríti, úgy, hogy a jótékonyságot a jótékonyság akasztja meg, mert minél többekkel éreztetted, annál keve-

sebbekkel fogod éreztethetni. Ellenben a kik személyes szolgálattal, az az derekas tevékenységgel gyakorolnak jótékony-53
ságot és bőkezűséget, azokat először is annál többen gyámo-
litják jótékonyaságukban, minél többeknek voltak hasznukra;
aztán a jóltevést megszokva, készebbek és úgyszólván gya-
korlottabbak lesznek abban, hogy jótéteményeikkel sokakat
hálára kötelezzenek. Nagyon helyesen tesz Philippus egyik
levelében szemrehányásokat Sándor fiának, hogy adakozá-
sokkal igyekszik megnyerni a macedoniaiak jóindulatát.
«Ej, — úgymond, — miféle gondolat csábított arra a re-
ményre, hogy azoktól, a kiket pénzzel megvesztegetté, hűsé-
get várhatsz? Vagy talán oly reményt akarsz kelteni a mace-
doniaiakban, hogy nem királyuk, hanem szolgájuk és sáfárjuk
leszel?» Jól mondja, hogy «szolgájuk és sáfárjuk», mert
ilyesmi bemocskol egy királyt; de még jobban, hogy az ada-
kozást megvesztegetésnek nevezi, mert az adomány lealázza
az elfogadót és mindinkább hajlandóvá teszi, hogy számítson
is reá. Ő a fiának írta ezt, de szabálya mindenkinek szól.54
Semmi kétség tehát, hogy az olyan jótékonyaság, mely szemé-
lyes szolgálattól és tevékenységből áll, tisztességesebb is,
messzebbre is hat, s több embernek is lehet hasznára. Néha
azonban helyén van az adakozás is, s az effajta jótékonyasá-
got sem kell elvetni, sőt arra méltó embereket, ha szükségét
látnak, részeltetnünk kell vagyonunkból, csak hogy okkal-
móddal; bizony mert meggondolatlan adakozással már sokan
elfecsérlették vagyonukat. Képzeltető-e nagyobb balgatag-
ság, mint ha azon van valaki, hogy kedves foglalkozását
sokáig ne folytathassa? Aztán a sok adakozásnak ragadozás
is lehet a következése, mert ha az ember szegénynyé ada-
kozza magát, idegen vagyonhoz kénytelen nyulni. Így aztán
noha épen jóakaratszerzés volt jótékonyaságuk célja, kevésbbé
azok szeretetét nyerik meg, a kiknek adtak, mint azok gyü-
löletét, a kiktől elvettek. Ne zárják el vagyonunkat annyira,55

hogy a jótékonyság meg ne nyithassa, de oly tárva-nyitva se tartsuk, hogy mindenki hozzáférhessen. Tartsunk mértéket s szabjuk vagyonosságunk arányához. Szóval tartsuk eszünkben a nálunk igen kelendő és már példabeszéddé vált mondást: «Az adakozásnak nincs feneke.»⁴⁶ Hogy is lehetne szó mértékről, ha nemcsak azok, a kik ajándékozásunkat megszokták, hanem mások is ugyanazt várják tőlünk?

- 16 Az ajándékozni szeretők általában kétfélék: ki pazarló, ki bőkezű. Pazarló az, a ki pénzét lakomákra, hússzotogatásokra, bajvívásokra, színjátékok és állatviadatok rendezésére, tehát oly dolgokra fecsérli, mik nagyon mulékony vagy éppen
- 56 semmi emléket nem hagynak hátra; bőkezű pedig az, a ki pénzével foglyokat vált ki a kalóztól, vagy barátja adósságát magára vállalja, leányát kiházásítani segíti, őt magát vagyonszerzésben vagy vagyongyarapításban gyámolítja. Ezért csodálom, hogy Theophrastus a gazdagságról szóló, különben igen jeles művében hogy tévedhetett oly fonák gondolatra, hogy a népmulatságok nagyszerű pompáját nem győzi magasztalni, s az efféle költekezésre való képességet hiszi a gazdagság gyönyörűségének. Szerintem a bőkezűségnek az a gyönyörűsége, melyről egy-két példát említettem, sokkal nagyobb és biztosabb. Mennyivel tisztesebben és helyesebben ró meg bennünket Aristoteles, hogy a sokaság mulattatására szánt pazarlások nekünk fel sem tűnnek.⁴⁷ «Ha egy ostromlott város lakosai — úgymond — egy minát kénytelenek adni egy meszely vizért, akkor ez először hihetetlennek tűnik fel előttünk s mindenki bámul rajta, csak ha elgondoljuk a dolgot, akkor találunk mentséget a kényszerűségben; ellenben ama töméntelen pazarláson és határtalan költekezésen nem igen ütközünk meg, pedig ez szükségét nem enyhít, méltóságunkat nem öregbíti, s maga a sokaság mulatsága is csak rövid, parányi ideig tart, mert csak a leghitványja kap rajta, s ha eltelnek az élvezettel, még az emléke is elvész.»

Azt is helyesen következteti, hogy «ilyesmi csak gyermekek, 57
 gyöngé asszonyok, szolgák és szolgalelkű szabadok előtt lehet
 kedves, de higgadt és a cselekvényeket biztos elvek szerint
 latoló férfinak semmi szín alatt sem tetszhetik.» Sajnosan
 tapasztalom, hogy a mi államunkban még a régi jó időkben
 megrögzött szokássá vált, hogy az ædilisektől, akármily derék
 emberek is, nagy fényűzést várnak. Publius Crassus, ki nem-
 csak névre, hanem valósággal is gazdag volt, ædilisi tisztében
 pompás ünnepeket rendezett. Kevéssel utóbb Lucius Crassus
 Quintus Muciussal, a világ legmértékletesebb emberével
 együtt ædilisségük alatt páratlan fényt fejtettek ki. Aztán
 Gaius Claudius, az Appius fia, később többen, a Lucillusok,
 Hortensius, Silanus. De minden elődjén túltett Publius
 Lentulus az én consulságom idejében. Őt Scaurus utánozta.
 De a legfényesebbek voltak a mi Pompeiusunknak második
 consulsága alatt rendezett ünnepségei.⁴⁸ Hogy minderről
 mi a véleményem, már tudhatod. Azonban kerülni kell a 17
 fősვნყსég gyanuját. A gazdag Mamercust, a miért ædilis 58
 lenni nem akart, a consulságtól is visszautasították.⁴⁹ Ha te-
 hát a nép követeli, és a jóra való emberek, ha nem kívánják is,
 de helyeslik, akkor meg kell tennünk, csakhogy vagyonunk
 arányában, mint magam tettem, valamint akkor is, ha a nép
 megajándékozásával valami nagy és hasznos czélt érhetünk
 el. Így pl. Orestesnek nem rég nagy tiszteletet szerzett a tized
 czímen úton-útfélen adott lakoma.⁵⁰ Marcus Seiusnak sem
 róttá fel bűnül senki, hogy egy nagy drágaság idején egy
 as-on adta a népnek a gabna vékáját. E pazarlás nem volt
 szerfelett nagy s nem volt illetlen egy ædilishez, s őt nagy és
 megrögzött gyűlölettől szabadította meg.⁵¹ De a legnagyobb
 tiszteletére vált nem rég a mi Milónknak, hogy az állam ér-
 dekében, mely életemmel volt szoros kapcsolatban, zsoldos
 gladiatorokat fogadott, és velők Publius Clodius örült terveit
 meghíusította.⁵² Az adakozást ennél fogva vagy a szükség,

- 59 vagy a haszon ajánlhatja. De ilyenkor is a középút a legjobb szabály. A kiváló szellemű és hirneves Lucius Philippus, a Quintus fia avval szeretett dicsekedni, hogy minden ajándékozás nélkül jutott a legfényesebbeknek tartott tisztségekre. Ugyanezt mondták magukról Cotta és Curio.⁵³ Evvel némikép én is dicsekedhetem, ha elgondolom, hogy a legfényesebb tisztségeket mind egyhangúlag s épen a törvényszabta évben nyertem el, a mi a most említettek közül egynek sem sikerült,
- 60 s ædilisségem is valóban kevés költségbe került.⁵⁴ Az olyan áldozatok is inkább helyeselhetők, melyeket kőfalak, hajógyárak, kikötők, vízvezetékek s a közjót öregbítő művek létesítéséért teszünk. Igaz, hogy kellemesebb az olyan ajándék, melyet mintegy kész pénzben nyomunk valakinek a kezébe, de amazok az utókort kötelezik nagyobb hálára. A színházakat, oszlopcsarnokokat, új templomokat Pompeius iránti tekintetből némi tartózkodással gáncsolom, de a legtudósabb férfiak nem helyeslik az ilyes költekezést, mint maga Panætius sem, kit e könyvekben jórészt követek, a nélkül, hogy fordítanám; meg Demetrius Phalereus sem, úgyhogy Periclest, Görögország e nagy fiát is gáncsolja, hogy annyi pénzt pocsekolt azokra a dicső propylæumokra.⁵⁵ De ezt az egész kérdést pontosan tárgyalják az államról írt könyveim.⁵⁶ Az efféle adakozások tehát általában hibásak, bizonyos körülmények között azonban szükségesek, de akkor is vagyonunkhoz legyenek szabva s a helyes középútról le ne térjenek.
- 18 Ama másíkfajta adakozásban, mely a bőkezűségből fa-
- 61 kad, különböző viszonyok között nem kell egyazon indulattal lennünk. Egészen más annak az esete, ki a nyomorúság terhe alatt görnyedez, s más azé, ki csak javítani ohajtja sor-
- 62 sát, de helyzete egyáltalában nem nyomasztó. Szerencsétlenekkel szemben szebbeknek kell lennünk a jótékonyásra, kivéve, ha talán megérdemlik szerencsétlenségüket. De azok irányában se legyünk a világért se fukarok, kik nem azért

folyamodnak hozzánk segítségért, hogy a csapások alatt össze ne roskadjanak, hanem hogy nagyobb polczra juthassanak; csakhogy az alkalmas személyeket szigorú megfontolással kell megválogatnunk. Jeles az Ennius mondása:

«Fonák jótétemény — rossztétemény szerintem.»

De ha derék és háladatos emberrel teszünk jót, az nem csak 63
tőle hoz kamatot, hanem másoktól is. A bőkezűség, ha nem meggondolatlan, nagy hálára számíthat s annál buzgóbb magasztalókra tesz szert, mert egy-egy nagy ember jósága mindenkinek közös menedéke szokott lenni. Azon kell tehát lennünk, hogy mentül több embert részelteessünk oly jótéteményekben, melyeknek emlékezete firól-fírá száll s nem engedi, hogy hálátlanok legyenek. A hálátlant mindenki gyűlöli, mert azt tartja róla, hogy a bőkezűség elriasztásával rajta is sérelmet ejt, s ezért az inségesek közös ellenségét látja benne. Az államra nézve is üdvös az olyan jótett, ha foglyokat váltunk ki rabságukból, inségeseket gyámolítunk. Ez a mi rendünkbeli férfiak rendes szokása volt, mint Crassus beszédéből bőségesen kiviláglik.⁵⁷ A jótékony-
ságnak ezt az alakját sokkal többre becsülöm a nép bőkezű megajándékozgatásánál. Az komoly és nagy férfiakhoz illő, ez azoknak való, kik a népnek hizelegve mintegy érzékeit akar-
ják csiklandozni az ingatag sokaságnak. Valamint az adásban 64
bőkezűeknek kell lennünk, úgy a követelésben ne legyünk szívtelenek; minden egyezkedés, adás-vevés, bérlet és bérbeadás alkalmával, szomszédsági és határviszonyokban méltányosak és engedékenyek; jogainkból gyakran engedjünk valamit, a pörlekedéstől, míg javunkat nem kockáztatjuk, sőt talán javunk kockáztatásával is őrizkedjünk. Jogainkból néha valamicskét engednünk nemcsak nemes cselekedet, hanem olykor üdvös is. Vagyonunkra azonban nagyon ügyeljünk, mert ezt pusztulásra juttatni véték, csakhogy ke-

kerülni kell a fukarság és fös vénység gyanuját. Pénzünket akkor élvezzük leginkább, ha vagyonunk feláldozása nélkül is bőkezűek tudunk lenni. A vendégszeretetet is méltán magasztalja Theophrastus. Bizony én is úgy gondolkodom, hogy igen szép dolog az, ha előkelő emberek háza előkelő vendégek előtt nyitva van; sőt az államnak is díszére válik, ha idegenek nem kénytelenek városunkban az efféle adakozásnak hiányát érezni. Azok pedig, kik tisztességes úton-módon akarnak hatalomra jutni, rendkívül nagy hasznát veszik, ha vendégeik révén a külföldi népek előtt is befolyásnak és tekintélynek örvendenek. Theophrastus írja, hogy Cimon a laciaiak, mint községebeliek iránt Athenæben is oly vendégszerető volt, hogy úgy intézkedett s gazdatisztjeinek meghagyta, hogy ha laciai fordul meg a jószágán, bőven ellássák mindennel.⁵⁸

19 A személyes szolgálatban, nem ajándékozásban
65 nyilvánuló jótettek hol az egész államra, hol a polgárok személyére irányulnak. Jogi ügyekben mást támogatni, tanácsal segíteni s effajta ismeretekkel mentül többeknek hasznára lenni oly cselekedet, mi rendkívül öregbíti befolyásunkat s az irántunk való hálát. Eleinknek sok dicső szokásához tartozik az is, hogy kitűnően megalkotott polgári jogunk ismeretét és magyarázatát mindig kiváló tiszteletben tarták. E jog a korunkbeli zavargások előtt az előkelők birtokában volt.⁵⁹

Most a tisztségek és minden fokú méltóságok eltüntével e tudomány fénye is kialudt. Ez annál nagyobb gyalázat, mert ép a mi időnkben egy oly férfiú életében történt, ki tudomány dolgában minden vele egyenlő rangú elődjét kétségkívül felülmulta volna.⁶⁰

66 Az ilyen szolgálattétel tehát sok ember kegyét megnyeri s igen alkalmas az embereknek jótékonyssággal való lekötelezésére. E tudományyal rokon, de még fontosabb, lekötelezőbb és fényesebb a szónoki tehetség. Akár a hallgatók bámulatát, akár a szűkölködők reményét, akár a pártul fogottak háláját tekintjük, van-e az ékes-

szólásuál jelesebb? Ezért adták öseink ennek az elsőséget a béke dolgai között. Ékesszóló, munkaszerető férfiúnak, ki atyáink szokása szerint sok embernek ügyét készséggel és dijtalanul elvállalja, bőségesen van módja a jótettekben és pártfogásokban. Tárgyam alkalomszerűsége arra ösztönöz, 67 hogy az ékesszólás félbeszakadását, hogy ne mondjam, bukását itt is megsirassam, de tartok annak a látszatától, hogy a magam sorsáról panaszkodom. De hiszen mindenikünk látja, mily szónokaink hunytak el, mily kevesektől várhatunk valamit, mennyivel kevesebbekben van tehe'ség, mennyi a vakmerő tolakodó. Nem lehet mindenki jogtudós vagy szónok, csak vajmi kevés ember, de szolgálatával azért mindenki hasznára lehet embertársának, érdekében jótetre buzdíthat másokat, ajánlhatja a bíráknak és tisztviselőknak, örködhetik a vagyona felett, a jogtudósoktól vagy ügyvédektől tanácsot kérhet számára. Ilyen cselekedetekkel nagy hálaára kötelezhetni az embereket s az ily tevékenység igen tág tért nyit az illetőnek. Fölösleges az a figyelmeztetés, mert magától 68 értetődik, hogy míg az egyiken segít az ember, őrizkedjék a másiknak megsértésétől; mert gyakran olyanokat bánt meg az ember, kiknek megbántása kötelessége ellen vagy kárára van. Ha ez szándéktalanul történik, akkor hanyagság, ha készakarva, akkor oktalanság. Ha akaratlanul sértettünk meg valakit, a mennyire csak lehet, ki kell magunkat mentenünk előtte, hogy miért kellett úgy cselekednünk, s miért nem tehattunk másképen; aztán egyéb szolgálatokkal és szivességekkel jóvá kell tennünk a sértést.

Ha másokon segítünk, vagy jellemükre vagy szerencsés- 20
jükre vagyunk tekintettel. Könnyű azt mondani s váltig hir- 69
detik is az emberek, hogy a jótétemények osztogatásában ne a szerencsére, hanem a jellemre ügyeljünk. Szép mondás. De hol van olyan ember, ki ha szolgálatot kell tennie, egy tehetős és hatalmas férfiú kegyét a legderekab, de szűköl-

ködő ember ügyének elébe nem teszi? A kitől biztosabban és hamarább remélhetünk viszonzást, az iránt rendesen készségesebbek vagyunk. De pontosabban át kell látnunk a dolog mivoltát. A szükölködő, ha derék ember, kétségkívül hálás érzéssel van eltelve, ha tettel nem tanusíthatja is a háláját. Helyes mondás, akárki mondta: «a kinél kölcsőnpénz van, az nem adta meg a tartozását, a ki megadta, annál nincs kölcsön; de a hála akkor is él szivünkben, ha már hálát adtunk, s ha él szivünkben, az már hálaadás.»⁶¹ De a ki gazdagnak, tekintélyesnek és szerencsefiának hiszi magát, az nem is vágyik arra, hogy mások jótettekkel lekötelezzék, sőt abban a hiszemben van, hogy ő tesz jót azzal, a kitől bármily nagy jótéteményt elfogad. Az ilyen embernek még az ajándék is gyanus, hogy avval csak viszonzást kívánnak, várnak tőle; hát ha még azt mondják róla, hogy oltalmat keresett, vagy cliensnek nevezik, az neki halála. Ellenben a szegény ember, a ki minden iránta tanusított jótetről hiszi, hogy csak a reá és nem vagyoni helyzetére való tekintetből történt, nemcsak az iránt igyekszik hálás érzést tanusítani, a ki jót tett vele, hanem azok iránt is, a kiktől jót vár, mert hiszen sokakra rászorul. Ha pedig esetleg valami viszontszolgálatot tesz, nem magasztalja, inkább még csekélyli. Az is figyelmet érdemel, hogy, ha gazdag és hatalmas embert védelmezel, egyedül tőle, legfelebb még gyermekeitől várhatsz hálát; de ha egy derék és szerény inséges embert védelmezel, minden jóra való szegény ember, a milyen sok van a nép közt, úgy néz reád, mint oltalmazójára. Ennélfogva vélekedésem szerint helyesebb a jótéteményt derék embereknek adni ki kamatra, mint gazdagoknak. Általában azon kell lennünk, hogy mindenféle embernek eleget tegyünk, de ha vitás kérdés merül föl, okvetetlenül a Themistocles tanácsát kell megfogadnunk. Valaki azt kérdezte tőle, vajjon egy derék szegényhez, vagy egy kevésbé becsült gazdaghoz adja-e a leá-

nyát. Ő így válaszolt: «Megvallom, jobb szeretek férfit pénz nélkül, mint pénzt férfi nélkül.» De a gazdagság bámulása megvesztegette, megmételtyezte erkölcsünket. Mi közünk ahhoz, ha másnak sok a vagyona? Birtokosának talán hasznára van, de még annak sem mindig. Tegyük fel, hogy hasznára van: többet fog költhetni, az bizonyos, de erkölcsösebbé válik-e azért? Ha derék ember is egyszersmind, gazdagságát ne tekintsük ugyan a segítség akadályának, de indító-okának se. Ne a szerint határozzunk, milyen gazdag, hanem hogy milyen ember? A jótékonyosság és szolgálattétel fő szabálya: soha se küzdj igazságos ügy ellen, soha igazságtalan mellett. Az állandó hirnév és becslés talpköve az igazságosság; e nélkül semmi sem érdemel dicséretet.

Eddig az egyes emberekre vonatkozó jótéteményekről 21
szólottam; most a mindenkire és az államra vonatkozókról 72
kell értekezni. Ezeknek egy részük olyan, hogy az összes polgárságot érdekli, más részük meg az egyesekre vonatkozik s ezért sokkal hálásabb is. Általában, ha lehetséges, mind a kettőre kell törekednünk s az általános jóllétén kívül az egyéniről is kell gondoskodnunk, de csak oly föltétel alatt, hogy e gondoskodás az államnak is hasznára váljék, vagy legalább kárára ne legyen. A Gaius Gracchus gabnaosztogatása oly nagy volt, hogy kimerítette a kincstárt; a Marcus Antoniusé mérsékelt volt, az államra nézve is elviselhető, a népnek is szükséges, tehát a polgárookra is, az államra is üdvös.⁶² Kiváltképp arra ügyeljen az állami tisztviselő, hogy a maga vagyonát kiki megtarthassa, s hogy a magánpolgárok javait az állami hatalom meg ne csorbítsa. Veszedelemes volt Philippus tribunusnak az a beszéde, melyben földtörvényt indítványozó t.⁶³ Igaz, hogy javaslata elvetését nem vette zokon, s ebbeli magatartásában nagy mérsékletet tanúsított, de beszédében sok népszerűség-vadászó nyilatkozatot tett, s rosszakaratúlag ezt mondta:

«nincsen az államban kétezzer vagyonos ember.» Veszedelemes egy állítás, melynek vagyonegyenlőség volt a célja. Képzeltetni-e ennél nagyobb szerencsétlenséget? Hiszen épen azért alapítottak az emberek községeket és államokat, hogy a magántulajdont biztosítsák. A természet gyülekeztette ugyan őket össze, de mégis vagyonuk biztosítása végett kereszték fel a városhalaknak oltalmát. Igyekezzünk továbbá annak is idejekorán elejét venni, hogy adót ne legyünk kénytelenek róni a polgárookra, a mi őseinknél a kincstár szegény-volta s a folytonos háborúk következtében gyakran megesett. De ha ily adózás szükségessé válnék valamely államban, — inkább mondom «valamely», mintsem baljóslatúlág a *mienket* említsem, s most különben sem a mi államunkról szólok, hanem az államtól általában, — akkor mindenkivel meg kell értetni, hogy engedniök kell a kényszerűségnek, ha boldogulni akarnak. Az állam minden tisztviselőjének arról is kell gondoskodnia, hogy az élet szükségéire minden dús készletben legyen. Mint szoktuk és mint kell ezt eszközölnünk, arról nem szükséges itt értekezni, hiszen tudvalevő; épen csak érinteni akartam e pontot.

Minden nyilvános ügy- és hivatalviselésben az a fő dolog, hogy a kapzsiságnak legkisebb gyanuja se férhessen hozzánk. «Vajha arra az időre tartott volna fenn a sors, — mondá a samniumi Gaius Pontius — és vajha akkor születtem volna, midőn a rómaiak már elfogadják az ajándékot! Nem hagytam volna őket tovább uralkodni.»⁶⁴ Bizony sok emberöltőig kellett volna várakoznia, mert nem oly rég vett hatalmat államunkon e kór. Örülök, hogy Pontius inkább akkor-tájban élt, ha csakugyan annyi erő volt benne. Még nincs száztíz éve, hogy Lucius Piso törvényt szerzett a zsarolás ellen; azelőtt nem volt ilyen törvény.⁶⁵ De azután annyi törvény keletkezett, minél újabb, annál keményebb; annyi lett a vádlott, annyi az elítélt, a törvénytörő vizsgálatoktól

való félelem támasztotta itáliai háboru oly nagy volt, a törvények és bíróságok eltörlésével olyannyira zsarolják és fosztogatják szövetségeseinket, hogy most már csak a mások gyöngesége, nem a magunk ereje tart fenn bennünket.⁶⁶

Panætius dicséri Africanust önzetlenségéért.⁶⁷ Érdeme 22
szerint dicséri. De voltak benne még más szebb tulajdonsá- 76
gok is. Az önzetlenség dicsérete nemcsak reá illik, hanem
arra a korra is. Paulus a macedoniaiak tömérdek kincsét
mind hatalmába kerítve, annyi pénzt szállított a kincstárba,
hogy ez egy hadvezér zsákmánya véget vetett a vagyonadó-
nak; de a saját házába semmit sem vitt nevének örök emlé-
kén kívül.⁶⁸ Africanus az atyja nyomába lépett: Karthago
feldulása után semmivel sem volt gazdagabb. Aztán az ő
censor-társa, Lucius Mummius, vajjon dúsabb lett-e, mikor
a legdúsabb várost földig lerontotta? Inkább akarta Italiát
ékesíteni, mint a saját házát. De szerintem a fölékesített
Italiánál is ékeesebb volt az ő háza.⁶⁹ Hogy e kitérés után 77
kiindulásom pontjára visszatérjek, nincs undokabb vétek,
mint a kapzsiság, kivált a nagyokban és az állam igazgatói-
ban. Az állammal nyerekedni nemcsak gyalázat, hanem isten-
telen gonoszság is. A pythiai Apollo ama jóslata, hogy
«Spartát a kapzsiságon kívül semmi sem döntheti meg», úgy
látszik, hogy nemcsak a lacedaemoniaknak volt jövendölve,
hanem minden hatalmas népnek.⁷⁰ Az állam élén állók sem-
mivel sem nyerhetik meg úgy a sokaság jóindulatát, mint
avval, ha önzetlenek s ha jól gazdálkodnak.

A ki azonban népszerű akar lenni, s e végre lép fel 78
merész földtörvény-javaslatokkal, hogy aztán a gazdákat ki-
űzzék földjükről, vagy a ki azt javasolja, hogy az adósoknak
el kell engedni a tartozásukat, az megrendíti az állam alap-
jait: először az egyetértést, mely nem állhat fenn, ha az
egyiktől elveszszük a pénzt, hogy a másiknak oda adjuk;
másodsor a méltányosságot, mely teljesen megszűnik, ha a

saját birtokában mindenki meg nem maradhat. Mint fönnebb említém, az állam és a város épen azon a föltételen alapszik, hogy minden vagyonát békésen és aggodalom nélkül meg-
79 őrizhesse. S hiába dönti az ily ember veszedelembé az államot, az óhajtott népszerűséget még sem nyerheti el. A kitől elragadja a vagyonát, az ellensége; a kinek oda adta, az úgy tesz, mintha nem is vágyott volna rá; s különösen az adós titkolja örömét, ha tartozását elengedték, hogy a fizetni nem-tudás színében ne tűnjék fel. Ellenben az, a ki sérelmet szenvedett, nem feledi s fájdalmát nyíltan kimutatja. Ha számra többen vannak is a gonosz úton gazdagítottak, mint az igazságtalanul kifosztottak, azért azok még nem hatalmasabbak ezeknél. Az ilyen viszonyokat az illetőknek nem száma, hanem tekintélye szerint kell megítélni. De van-e abban méltányosság, hogy a kinek azelőtt semmi telke nem volt, oly földet kapjon, mely sok év, vagy talán sok emberöltő óta
23 a másé, a kinek pedig volt földje, az elveszítse.⁷¹ Ilynemű
80 igazságtalanság miatt számkivetették a lacedæmoniak Lysander ephorust, ezért ölték meg Agis királyt, a mi azelőtt soha sem történt náluk, s azóta keletkeztek azok a nagy viszályok, melyek következtében hol kényurak álltak elő, hol a nemese-
ket üzték el, úgyhogy a legremekebbül alkotott állam össze-
omlott.⁷² S nemcsak maga bukott meg, hanem Görögország többi részét is tönkre juttatta ama ragadós nyavalya következtében, mely a lacedæmoniaiktól eredt s harapódzott tovább. Hát a mi Gracchusainkat, a nagy Tiberius Gracchus fiait, Africanus unokáit, nemde a földtörvény miatti viszályok
81 buktatták meg? Ellenben méltán dicsérik a sicyoni Aratust.⁷³ Hazáját ötven évig birták kényurak; ő Argosból Sicyonnak indult, a városba lopódzott és elfoglalta. Ezután Nicocles kényúron váratlanul erőt vett, a város hatszáz leggazdagabb számkivetett polgárát visszahívta, megjelenésével az államot felszabadította. De nagy nehézséget tapasztalt a javak és

birtokok rendezésében. Egyrészt nagy méltatlanságnak hitte, hogy az ő visszahívottjai, kiknek javai mások kezébe jutottak volt, szükségét szenvedjenek; de másrészt azt sem igen tartá méltányosnak, hogy egy ötven éves birtokviszonyt megmá-
sítson, mert hiszen oly hosszú időköz alatt öröklés, vétel vagy hozomány útján sokan szerezhettek jogszerű birtokot. Úgy vélekedett tehát, hogy ezeket sem szabad megfosztani, de azoknak is kárpótlást kell adni, a kiké volt a birtok. Lát- 82
ván, hogy ez ügy elintézése végett pénzre van szüksége, azt mondta, hogy Alexandriába készül, s meghagyta, hogy vis-
zatértéig maradjon az ügy eldöntetlenül. Ekkor a nagy férfiu a vele vendégviszonyban álló Ptolemæushoz, Alexandria második királyához sietett, elbeszélte neki hazája felszabadí-
tására célzó tervét, előterjeszté a tényállást s könnyű szer-
rel nagy pénzbeli segítséget szerzett a dúsgazdag király-
tól.⁷⁴ Evvel Sicyonba megtérvén, tizenöt előkelő férfit hívott tanácsba s megvizsgálta velök azoknak az ügyét is, kik idegen jószágot birtak, azokét is, kik a maguk jószágát el-
vesztették, s megbecsültetvén a birtokokat, sikerült néme-
lyeket rábeszélnie, hogy fogadjanak el inkább pénzt s mond-
janak le birtokaikról, másokat pedig meg is győzött arról, hogy nagyobb lesz a hasznuk, ha pénzben kapják meg el-
vesztett jószáguk értékét, mint ha magát a jószágot nyerik vissza. Így történt, hogy az egyetértés helyreállván, mind-
nyájan békével távoztak. Mily nagy ember! megérdemelte 83
volna, hogy a mi hazánk fia legyen. Ez a méltányos bánás-
mód polgárokkal szemben, nem pedig, mint már kétszer kel-
lett megérnünk, lándzsát ütni a forumon s a polgárok javait kótyavetyére hányni. Ama görög ellenben mindenkiről igye-
kezett gondoskodni, s teljesíté a bölcs és derék férfiu köteles-
ségét. Épen abban áll a derék polgár fő gondja és bölcsesége, hogy polgártársai javait szét ne bomlasztssa, hanem méltá-
nyosságával mindeneket összetartson. «Lakjanak ingyen a

máséban!»⁷⁵ Hogy-hogy? — én vettem, én építettem a házat, én tartom fenn, én költök rá, és ellenemre is te akarsz hasznát venni az én birtokomnak? Mi lenne ez egyéb, mint a másét elvenni s az idegen vagyont másnak adni?

- 84 Hát új adóssági könyveknek lehet-e más czéljok, mint az, hogy az én pénzemen végy telket, s az a tied legyen, én
24 pedig ne kapjam meg a pénzemet? Elejét kell tehát venni, hogy ne keletkezzék oly adóssági teher, melyet az állam könnyen megsínylene. Ezt többféle módon lehet meggátolni. De ha már megvan az adósság, nem szabad olyan eszközhez folyamodni, hogy a gazdagok elveszítsék a magukét, az adósok nyerjék a másét. Nincs az államnak a hitelnél erősebb köteleke, de ez nem állhat fenn, ha a kölcsönt megadni nem vagyunk kénytelenek. Soha sem történtek nagyobb izgatások az adósság-fizetés ellen, mint az én consulságom idejében. Fegyvert fogva és táborba szállva kísérelték meg ezt mindennemű és rendű emberek; de én oly ellenállást fejtettem ki, hogy államunkról egészen elhárult veszedelem. Soha sem volt nagyobb az adósság, mégsem volt a törlesztés soha pontosabb és könnyebb; mert a család reménye meggyőződés, beállott a fizetés kényszerűsége.⁷⁶ Azonban a most győztes, akkor vesztes férfit valósította ugyan terveit, de nem akkor, mikor az ő érdeke kívánta volna, hanem mikor már semmi szüksége nem volt rá.⁷⁷ Olyannyira hajlott a bűnre, hogy magában a bűnben is gyönyörűsége telt, ha
85 nem volt is oka rá. Az ilyen adakozástól, hogy az egyiknek odaadjuk, a mit a másiktól elvettünk, tartózkodni fognak az állam gondviselői s különösen azon lesznek, hogy jog és törvény előtti egyenlőség következtében mindenki megtarthassa a magáét, a szegényeket gyöngeségük miatt el ne nyomják, a gazdagoknak vagyonuk megőrzésében vagy visszaszerzésében ne legyen akadály az irigység, azonkívül békében, háborúban, minden tőlük telhető módon gyarapítani fogják az

állam hatalmát, területét és jövedelmeit. Így cselekesznek a nagy férfiak, ez volt őseink eljárása; a ki e kötelességeket teljesíti, az állam fő-fő javán kívül magának is nagy kedveltséget és dicsőséget szerez.

A tyrusi stoicus Antipater, a ki nem rég halt el Athenæben, úgy vélekedik, hogy a hasznosság e szabályaiból Panætius kifeledett két pontot: az egészségnek meg a vagyonnak ápolását.⁷⁸ De e pontokat nézetem szerint azért hagyta ki a nagy bölcselő, mert könnyűeknek ítélte; annyi bizonyos, hogy a hasznosság rovatába valók. Egészségünket oly módon tarthatjuk fenn, ha testünket kiismerjük és ügyelünk rá, mi szokott neki használni vagy ártani; ha táplálkozásunkban és életünk módjában testünk védelme czéljából [az érzéki kéjeket kerülve] mértékletesek vagyunk; végre ha ügyes és az ily dolgokhoz értő orvosunk van. Vagyont tisztességes úton-módon kell szereznünk; fentartását szorgalom és takarékoság, növelését szintén ezek eszközlik. E tárgyat Xenophon, a Socrates tanítványa igen jelesen fejtegette Oeconomicus című könyvében, melyet én, mikor körülbelül a tekorodban voltam, görögből latinra fordítottam.⁷⁹ De általában e tárgyról, a pénz megszerzéséről és befektetéséről — szeretném, ha hozzá tehetném: «helyes hasznavételéről» — ügyesebben értekeznek bizonyos derék férfiak, kik a középső Janusnál szoktak ülni, mint bármely iskolának bármelyik bölcselője. De azért evvel is meg kell ismerkednünk, mert a hasznosság rovatába tartozik, melyről e könyv szól.⁸⁰

De a hasznos dolgokat is gyakran szükséges egymással összehasonlitanunk, és ez a negyedik pont, melynek említését Panætius elmulasztá. Gyakran szokás egybevetni a test javait a szerencse javaival [s ezeket amazokkal], a test javait egymással s a szerencsejavakat szerencsejavakkal. A test javait úgy vetjük össze a szerencse javaival, hogy pl. az egészséget többre becsüljük a gazdagságnál [a szerencse

javait a test javaival úgy, hogy pl. inkább akarunk gazdagok lenni, mint bármily nagy testi erejűek]; magukat a test javait egymással úgy, hogy pl. a jó egészséget többre becsüljük a gyönyörködésnél, az erőt a gyorsaságnál; a szerencse javait pedig egymással úgy, hogy feljebb tartjuk a dicsőséget a gazdagságnál, a városi jövedelmeket a falusiaknál.⁸¹ Az egybevetésnek e nemébe vág az öreg Catónak egy mondása. Mikor azt kérdezték tőle, mi a legjövedelmezőbb a gazdaságban? válaszolá: «Jó állattenyésztés.» «Hát azután mi?» «Maglehető állattenyésztés.» «Hát harmadszor mi?» «Akár rossz állattenyésztés is.»⁸² «És negyedszer?» «Szántás-vetés.» S midőn amaz tovább kérdezé: «Hát az uzsora?» — ekkor Cato így szólt: «Hát az emberölés?» Ebből és sok egyébből láthatni, hogy a hasznos dolgokat gyakran össze szokták egymással hasonlítani s nem hiába csatoltam én ezt negyedik pontul a kötelességek fejtegetéséhez. Most áttérünk a hátralevő részre.

MARCUS TULLIUS CICERÓNAK

A KÖTELESSÉGEKRŐL MARCUS FIÁNAK SZÓLÓ

HARMADIK KÖNYVÉ.

Marcus fiam! Publius Scipiónak, annak, a ki először 1
nyerte el az Africanus nevezetet, azt a gyakori nyilatkozatát 1
említi a vele körülbelül egyivású Cato, hogy neki akkor van
legkevesebb nyugta, ha nyugalomba vonul, s akkor van leg-
kevésbé egyedül, mikor egyedül van. Igazán fenséges egy
mondás, a nagy és böles férfiúhoz méltó. Kiviláglik belőle,
hogy nyugalomban is szokott volt gondolkozni az állami dol-
gokról, a magánosságban is beszélgetni magával, úgyhogy
soha sem hivalkodott és sokszor elvult mások társasága
nélkül. Így az a két dolog: a nyugalom és a magánosság,
a mi másokat elbágyaszt, az ő szellemét csak élesztette.
Szeretném, ha evvel én is méltán dicsekedhetném; de ha
tetteimmel nem érhetek is utól ily kiváló elmét, a jószándék
mindenesetre igen közel juttat hozzá. Minthogy istentelen
fegyveres erőszak tilt az államtól és a törvényszéki ügyek-
től, én is a nyugalmas életet keresem, s ez okból Rómát
elhagyván, falusi jószágaimon bolyongok s így gyakran
vagyok egyedül.¹ De az én nyugalmam és az én egyedül- 2
létem korántsem hasonlítható össze az Africanuséval. Ő, hogy
legszebb állami szolgálatai után megpihenjen, önként szerzett
magának olykor nyugalmat s önként vonult néha-néha a

- nyüzsgő emberi társadalomból a magánosság révpartjára; az én nyugalمامat ellenben nem a pihenés vágya, hanem az állami ügyek hiánya erőltette rám. Avagy a senatus megsemmisítése, a törvényszékek eltörlése után van-e még hozzám méltó ügy, melyet a curiában, vagy a forumon folytat-
- 3 hatnék?² Így én, a ki egykor a legélénkebb közlekedésben voltam polgártársaimmal s a legnagyobb nyilvánosságban töltém életemet, most kerülöm a gonoszok tekintetét, kikkel minden telve van, lehetőleg elrejtőzöm és gyakran vagyok magamban. Bölcs emberek tanítottak arra, hogy nemcsak a legkisebb rosszat kell választani a rosszak közül, hanem a netalán bennök rejlő jót is ki kell szemelni belőlök; ezért hasznát veszem a nyugalomnak, noha ez a nyugalom korántsem ér fel azon ember érdemével, ki egykor az államnak szerzé vissza nyugalमत, s nem engedem, hogy erőmet ellankasztassa az a magánosság, melyet nem a magam akarata, hanem a
- 4 kényszerűség rótt reám. Igaz, hogy Africanus az én véleményem szerint nagyobb dicsőséget aratott. Elméjének semmi irott emléke, nyugalmának semmi munkája, magánosságának semmi gyümölcse nem szállott reánk. Ebből láthatni, hogy szellemi tevékenységében s vizsgálódása tárgyait nyomozó elmélkedésében tétlen magánosságban soha sem maradt. Minthogy nekem nincs annyi erőm, hogy a néma elmélkedés el tudná velem felejtetni magánosságomat, minden igyekezetemet és gondomat az efféle irói foglalkozásra szentelem. S csakugyan többet irtam az állam felforgatása óta eltelt rövid idő alatt, mint fennállása idejében évek hosszú során.³
- 2 A bölcelet, kedves Ciceróm, minden izében termékeny
- 5 és gyümölcsöző, s egy része sem hever parlagon; de nincsen gazdagabb és bőventermőbb része annál, mely a kötelességekről szól, mert ezekből erednek a következetes és erkölcsös élet szabályai. Ámbár bizton hiszem, hogy a mi Cratippusunknak, korunk első bölcselőjének e tárgyról szóló tanítását

szorgalmasan hallgatód és eszedbe veszed: mégis üdvösnek tartom, ha ily szózatok mindenfelől körülzengik a füledet, és ha lehetséges, egyebet meg sem hallasz. Ezt mindenkinek 6 meg kell tennie, a ki az erény ösvényére akar lépni, de talán senkinek sem annyira, mint épen neked. Nem kis várakozás nehezedik reád, hogy utánozni fogod tevékenységemet, nagyobb, hogy viselni fogod tisztségeimet, valamelyes, hogy talán hirnevemet is utóléred. Ezenkívül Athenæ és Cratippus részéről is terhes kötelezettséget vállaltál magadra. Mint-hogy úgyszólván a nemes tudományok bevásárlása végett utaztál hozzájuk, a legnagyobb gyalázat lenne üresen térted vissza, s a városnak meg a tanítónak tekintélyére szégyent hoznod. A mennyire tehát lelki erőidet megfeszítheted, a mennyit munkássággal elérhetsz, — ha ugyan a tanulás munka s nem inkább gyönyörűség, — annyit igyekezzél elérni, s ne engedd, hogy azt mondhassák rólad, hogy én minden szükségessel elláttalak, de te magad elhagytad magadat.⁴ De elég erről ennyi, mert intő szavakat már gyakran intéztem hozzád. Térjünk vissza most a kitűzött felosztás hátralevő részére.

Tehát Panætius, ki kétséggel a legszabatosabban 7 értekezett a kötelelességekről, s kit némi javításokkal leginkább követtem, három esetet állított fel, mik a kötelelességek megfontolása- és meghányása-vetések előfordulnak. Az első az, midőn abban kételkedünk, vajjon erkölcsös-e a kérdéses dolog vagy erkölcstelen; a második: ha vajjon hasznos-e vagy haszontalan; a harmadik: mire kell magunkat határozni, ha az erkölcsösnek látszó dolog ellentétes a hasznosnak látszóval. A két első esetet három könyvben fejtegette, a harmadikról, azt írja, később fog szólni, de ez ígéretét nem váltá be. Ezen annyival inkább csodálkozom, 8 mert tanítványa Posidonius azt írja, hogy ama könyvek kiadása után harmincz évvel még élt Panætius.⁵ Azon is

- csodálkozom, hogy Posidonius csak röviden érinté e pontot valamelyik értekezésében, pedig maga mondja, hogy az egész bölcseletnek nincs ily szükséges része. Azokkal pedig sehogysem érthetők egyet, a kik azt állítják, hogy Panætius nem elmulasztotta, hanem szántszándékkal hagyta ki ezt a pontot, s általában nem is volt szükséges erről írnia, mert a haszon soha sem ellenkezhetik az erkölcsiséggel. Ez állítást illetőleg az utóbbi pontra nézve csakugyan támadhatna kétség, vajjon a Panætius felosztásában harmadikul álló esetet helyes volt-e belevonni a fejtegetésbe, vagy jobb lett volna-e egészen kihagyni; az előbbire nézve kétségtelen, hogy Panætius akarta tárgyalni, de felhagyott vele. Hiszen a hol egy hármas felosztásból két részt végig tárgyaltak, ott még okvetetlenül hátravan a harmadik. Aztán igéri is a harmadik könyv végén, hogy e részről később fog szólni. Hozzájárul Posidonius hiteles tanubizonysága, ki egy levelében is említi Publius Rutilius Rufusnak, Panætius hallgatójának azt a többszöri nyilatkozatát, hogy valamint nem akadt festő, ki a cosi Venusnak Apellestől félbehagyott képét befejezhette volna, — mert az arcz szépsége mindenkitől elvette annak a reményét, hogy a test többi részén azt utólérheti, — úgy azt, a mit Panætius elmulasztott [és be nem fejezett], a már befejezett részek jelessége miatt senki sem merte kidolgozni.⁶
- 3 Ennélfogva Panætius nézete világosan látható; de hogy helyesen csatolta-e ezt a harmadik részt a kötelesség fejtegetéséhez, vagy sem, az talán vitás kérdés. Mert akár azt fogadjuk el, hogy az erkölcs az egyedüli jó, mint a stoicusok vallják, akár a ti peripateticusaitoknak azt a tételét, hogy az erkölcs a legfőbb jó, úgyhogy a másik mérő-serpenyőbe vetett minden többi jó is alig nyom valamit: mindkét esetben kétségtelen, hogy a hasznosság soha sem kerülhet összekötkezésbe az erkölcsiséggel.⁷ Halljuk, hogy ezért szokta volt Socrates átkozni azokat, kik a természetüknél fogva együvé

tartozó fogalmakat esztelenül először szétszakították. A stoicusok egyetértettek vele annyiban, hogy egyrészt minden erkölcsös dolgot hasznosnak tartottak, másrészt semmit sem hasznosnak, a mi nem erkölcsös. Ha tehát Panætius 12 úgy vélekednék, hogy az erényt csak a belőle származó haszon kedvéért kell gyakorolni, mint azok, kik vagy az érzéki kény vagy a fájdalomhiány szempontjából latolják a kíváncsi dolgokat, akkor szabad volna azt állítania, hogy a hasznosság néha összeütközik az erkölcsiséggel. Mivel azonban ő az erkölcsöst itéli egyedüli jónak, s azt állítja, hogy az evvel ellenkező, színre hasznos dolgok megléte nem javítja, hiánya nem rontja az életet: úgy látszik, nem kellett volna oly tanakodásba fognia, melyben a színre hasznos az erkölcsi jóval van összehasonlítva. Hiszen a mit a stoicusok legfőbb 13 jónak mondanak: t. i. «a természettel összhangzóan élni», annak szerintem ez az értelme: «az erénnyel mindig meg-egyezni», a többi természetszerű dolgokat pedig csak meg-válogatni, a szerint, a mint az erénnyel nem ellenkezők. Ennélfogva némelyek úgy gondolkoznak, hogy ez az összehasonlítás helytelenül történt, s e pontra nézve semmiféle szabályt nem kellett volna alkotni. Természetesen a szó saját és igaz értelmében vett erkölcsiség egyedül a bölcseségekben van meg és soha sem választható el az erénytől.⁸ A kiből a bölcsesség nem tökéletes, abban a tökéletes erkölcsiség sem lehet meg semmi szín alatt, legfeljebb az erkölcsiség halvány képmása. Ugyanis az e könyvekben tárgyalt köteleességeket 14 közepszerűeknek nevezik a stoicusok; ezek általánosak és messzehatók; természetes jósággal és a belátás gyarapodásával sokan szert tehetnek rájuk. Az a köteleesség ellenben, melyet ők valódinak mondanak, tökéletes, bevégezett, az ő kifejezésük szerint teljes számú, s nem is juthat osztályrészüln a bölcsön kívül senkinek.⁹ De túlon túl tökéletesnek nézhető az olyan 15 cselekedet is, melyben a közepszerű köteleességek nyilvánul-

nak, mert a tömeg nem igen veszi észre, mennyi hiányzik még a tökéletességből, s felfogása szerint nem lát a kettő közt számbavehető különbséget. Így vagyunk igen gyakran költeményekkel, festményekkel és sok egyébbel: a tudatlanok abban gyönyörködnek, azt dicsérik, a mi nem érdemel dicséretet, valószínűleg azért, mert valami jó is van e művekben, a mi a nem-értőt megvesztegeti, hogy ne tudja bennök a hibát fölfedezni. Ezért állanak el oly könnyen véleményüktől,

4 mihelyt egy műértő útba igazítja őket. Az e könyvekben tárgyalt kötelességek tehát a stoicusok mondása szerint mintegy másodrangú erények, melyek nemcsak a bölcseknek, hanem

16 az egész emberi nemnek is közös sajátságát teszik.¹⁰ Azért ezek mindazokra hatással vannak, a kik hajlandók az erényre. De ha a két Decius vagy a két Scipio vitézségéről van szó, ha Fabriciust [vagy Aristidest] igazságosnak nevezik, avval még nem tekintik őket, mint a bölcsét, a vitézség és igazságosság példaképeinek. Egyikük sem oly bölcs, mint a minőnek a valóságos bölcsét képzeljük. Marcus Cato és Gaius Lælius, kiket bölcseknek tartottak és úgy neveztek, szintén nem voltak igazán bölcsek, de még a hét bölcs sem; csak számos középszerű kötelesség gyakorlása tüntette fel őket böl-

17 csek színében.¹¹ Ez oknál fogva a valóban erkölcsös dolgot nem szabad összehasonlítani a vele összeütköző haszonnal, nemkülönben a közönségesen úgynevezett erkölcsi jót, melyet mindenki gyakorol, ki a «derék» nevezetre vágyik, szintén nem szabad tetteink sikerével egybevetni, és a mindnyájunk felfogásával megegyező erkölcsi jót ép úgy kell nekünk ápolnunk és őrzenünk, mint a hogy a bölcsek a szó saját és igaz értelme szerinti erkölcsi jót ápolják. Máskülönben nem tehetünk folytonos előhaladást az erény ösvényén. Ennyi elég lesz azokról, kik a kötelességek teljesítésének köszönhetik a

18 derék ember nevét. Ellenben a kik mindent a haszon és kényelem mértékével mérnek s a kik előtt nem az erkölcsiség

nyom többet a latban, azok tanakodásukban az erkölcsi jót össze szokták hasonlítani a hasznosnak vélt dologgal. Igaz ember ezt nem teszi. Midőn tehát Panætius azt mondja, hogy az ilyen egybevetés esetében habozni szoktak az emberek, azt hiszem, csak annyit akart vele kifejezni, a mennyit a szó jelent, t. i. hogy «szoktak», de nem azt, hogy «kell» habozni. Mert nemcsak az szegyenletes, ha az ember a színre hasznost többre becsüli az erkölcsiségnél, hanem az is, ha ezeket összehasonlítja egymással és csak legkevésbbé is habozik, melyikre határozza el magát.

Mi az tehát, a mi olykor bizonytalanságot okoz s megfontolásra méltónak látszik? Azt hiszem az az eset, ha a tanakodás tárgyának mineműsége kétséges. Gyakran megesik 19 ugyanis, hogy az, a mit rendesen erkölcstelennek hiszünk, bizonyos körülmények közt nem-erkölcstelennek mutatkozik. Válaszszunk példának egy oly esetet, mely sok másra is érvényes. Lehet-e nagyobb büntett, mint egy embert, mint egy jó barátot megölni? De vajjon büntettet követ-é el az, ki egy zsarnokot megöl, habár jó barátságban volt is vele? Legalább a római nép vélekedése szerint nem, mert e szerint az ily tett a legszebb minden dicső tett között. Így tehát győzött a haszon az erkölcsiségen? Sőt ellenkezőleg az erkölcsiség győzte le a hasznót: s a haszon az erkölcsiség eredménye volt.¹²

Hogy tehát tévedés nélkül határozhassunk oly esetben, midőn úgy látszik, hogy a hasznosnak nevezett dolog összeütkezik avval, a mit erkölcsösnek ismerünk, valami határozott szabályt kell felállítanunk, melyet a dolgok egybevetésében szemmel tartva a kötelesség útjáról soha le ne térhessünk. Ez a szabály főleg a stoicusok elveivel és tanával fog 20 egybehangzani; s ezt azért követem e könyvekben, mert noha mind a régi academicusok, mind a ti peripateticusaitok, kik hajdan egyek voltak az academicusokkal, az erkölcsi

dolgokat szintén többre becsülik a látszólag hasznosaknál, mégis méltóságosabban hangzik azoknak a tanítása, kik szerint *minden erkölcsi jó hasznos és semmi sem hasznos, a mi nem erkölcsös*, mint azoké, kik szerint nem-hasznos erkölcsi jó és nem-erkölcsös haszon is lehetséges.¹³ Nekem a mi akademiánk teljes szabadságot ad arra, hogy saját belátásom szerint azt védjem, a mit legvalószínűbbnek itélek.¹⁴ De visszatérek a mi szabályunkhoz.

- 5 Tehát valakitől valamit elvonni, a magunk hasznát a
 21 más kárával öregbíteni természetellenesebb, mint a halál, mint a szegénység, mint minden egyéb rossz, mi testünket vagy külső viszonyainkat érheti. Mert ez először is lehetetlenné teszi az emberek életközösségét és társaságát. Hiszen ha mindenki úgy fog gondolkozni, hogy a maga haszna végett kifoszthatja és méltatlansággal illetheti a másikat, szükségképen felbomlik az emberi nem társadalma, a mely
 22 oly természetszerű. Ha testünk minden tagja azt gondolná, hogy jól érezhetné magát, ha a szomszédos tag egészségét magához vonhatná, okvetetlenül elsatnyulna és elpusztulna az egész emberi test; ép így ha mindenikünk magához ragadná más ember javait s a maga hasznára mindenkitől elvonna, a mit csak elvonhatna, szükségképen felfordulna minden emberi társaság és közösség.¹⁵ Hogy az élet szükségleteit mindenki inkább magának igyekezzék megszerezni, mint másnak, az meg van engedve s a természetes jogérzet nem ellenzi; de azt nem engedi e jogérzet, hogy vagyonunkat, jóllétünket és hatalmunkat mások kifosztásával gyarapítsuk.
 23 És nem csak ez a természetes jogérzet, azaz általános emberi jog, hanem a népek törvényei is, melyek az egyes államok alkotmányát védik, egyféleképen mondják ki azt az elvet, hogy a magunk javáért nem szabad másnak ártanunk. Hiszen arra céloznak, oda irányulnak a törvények, hogy a polgárok egyesülete sértetlen maradjon, s ezért büntetik halállal,

számkivetéssel, fogsággal és birsággal azt, a ki ezt az egyesületet fel akarja bontani.

Ezt még inkább bizonyítja a természetben nyilvánuló ész, mely isteni és emberi törvény egyszersmind.¹⁶ A ki ennek a szavára hallgat, — és hallgatni fog mindenki, ha természetszerűleg akar élni, — az soha sem fog arra vetemedni, hogy az idegen vagyont megkívánja és gazdájától elvonva magának tulajdonítsa. Sokkal természetszerűbb is a lelki 24 fenség és nagyság, nemkülönben a nyájasság, igazságszeretet és bőkezűség, mint az érzéki kéj, mint az élet, mint a gazdagság. Ezeket megvetni és a közhaszonnal szemben semmibe sem venni nagy és fenkölt lélek tanujele. [Viszont más-tól a magunk érdekében valamit elvonni természetellenesebb a halálnál, a fájdalomnál s minden effajta dolognál.]¹⁷ Továbbá 25 természetszerűbb lehetőleg az egész emberiség fentartásáért és javáért a legnagyobb fáradoalmakat és bajokat is elszenvedni ama Hercules példájára, kit a közvélemény jótettei jutalmául az égiek tanácsába iktatott, mint elvonulva élni nemcsak minden bajlódás nélkül, hanem a legnagyobb gyönyörök között, minden jónak bőségében, még ha kitűnő szépséggel és testi erővel vagyunk is megáldva. Ezért van, hogy a legnemesebb és legfényesebb szellemű emberek azt az életet jóval többre becsülik emennél. Ebből kitűnik, hogy a természet szavára hallgató ember nem árthat embertársának. Másodszor, a ki a maga hasznáért mással méltatlanul bánik, 26 az vagy azt gondolja, hogy semmi természetellenes dolgot nem cselekszik, vagy kerülni valóbbnak véli a halált, szégyenséget, fájdalmat, aztán gyermekeinek, rokonainak, barátainak elvesztését, mint azt, hogy jogtalanságot kövessen el valakin. A ki azt hiszi, hogy embertársai bántalmazásával nem vét a természet szava ellen, avval szóba sem lehet állanunk, hiszen az megöli az emberben az embert. A ki pedig abban a hiszemben van, hogy ez ugyan kerülni való, de hogy

a halál, a szegénység, a fájdalom még sokkal nagyobb baj, az abban téved, hogy testi vagy vagyoni állapotának akár-mely csorbáját súlyosabb kárnak nézi a lélek csorbáinál.

6 Az legyen tehát mindenkinek a fő elve, hogy az egyes embernek haszna azonos az összeségével, s ha ezt az általános hasznot kiki önmagához rántaná, minden emberi közösség felbomlanék.

27 Továbbá ha azt szabja elénk a természetes jogérzet, hogy minden emberen segítsünk, ne nézzük, kicsoda, elég az az egy ok, hogy ember: akkor ugyancsak e természeti törvénynél fogva az általános haszon szükségképen minden egyessel közös. Ha ez való, akkor mindnyájunkat azon egy természeti törvény tart össze, ha pedig ez való, akkor bizonyára e természeti törvény tiltja mások bántalmazását. Ha

28 való a föltevés, való a következtetés is. Képtelen állítást hangoztatnak némelyek, hogy atyjuktól vagy bátyjuktól semmit sem vonnának el a saját hasznukért, de többi polgártársaikkal szemben egész más a viszony. Ezek úgy vélekednek, hogy őket a közhaszon érdekében sem jogi, sem társasági kapocs nem köti polgártársaikhoz. Az ilyen elv minden polgári társaságot felbont. A ki pedig azt vallja, hogy polgártársainkra tekintettel kell lennünk, de idegenekre nem, az az emberi nem közös társaságát tépi szét; pedig ha ez megszűnik, akkor jótékonyság és bőkezűség, jóság és igazságosság teljességgel oda lesz. A ki mindezeket kiirtja, azt a halhatatlan istenek irányában is gonosztevőnek kell tekintenünk, mert a tőlük rendelt emberi társaságot forgatja fel, s e társaságnak legszorosabb köteléke az a meggyőződés, hogy természetellenesebb a magunk hasznáért mást megkárosítani, mint minden külső, minden testi, sőt még lelki szenvedéseket is kiállani, feltéve, hogy csorbát nem ejtenek az igazságon.¹⁸ Ez az erény ura és királya minden erénynek.

29 Talán azt a kérdést vethetnék ez ellen: «Tehát a bölcs,

ha éhség gyötri, ne vehesse el az ételt egy teljesen haszontalan embertől?» [Bizony ne, mert nem látok több hasznot életemből, mint abból az eltökélésből, hogy a magam javáért senkit sem bántalmazok.]¹⁹ «Hát hogyha egy Phalaris-féle kegyetlen, embertelen zsarnokot egy derék ember megfoszthatna ruházata-
tától, s ezzel magát a megfagyástól menthetné meg, ne tegye?» —
Nincs könnyebb ily kérdések megoldásánál. Ha egy teljesen 30
haszontalan embertől a magad hasznáért vonsz el valamit, embertelenül és a természet törvénye ellen cselekszel; de ha az az ember vagy, hogy életben maradásoddal nagy hasznot hajthatsz az államnak meg az emberi társadalomnak, nem lehet hibáztatni, ha ily célból vonsz el valamit embertársad-
tól. Ellenkező esetben viselje el inkább kiki a maga baját, semhogy a más hasznát megcsorbítsa. Nem kell tehát sza-
vaimból azt következtetni, hogy a betegség, inség vagy más efféle természetellenesebb, mint idegen vagyon megcsorbítása vagy megkívánása, de a közjó elhanyagolása természetelle-
nes, mert igazságtalan. Ezért valóban maga az ember javát 31
őrző és biztosító természeti törvény határozottan úgy nyilatkozik, hogy a henye, haszontalan emberről hadd szálljanak az élet szükséges kellékei a bölcs, derék és bátor férfiúra, ha ennek halála nagyban megcsorbítaná a közjót. Csakhogy ez
úgy viselje magát, hogy elbizakodottságból és önzésből jog-
talankodásra ne használja fel e szabadalmat. Így mindig
el fog járni kötelességében, embertársai hasznáról s a már 32
annyiszor említett emberi társaságról gondoskodva. A mi Phalaris dolgát illeti, abban igen könnyű ítéletet hozni. Hiszen kényurakkal nem élünk semmi szövetekezésben, sőt a legnagyobb meghasonlásban, s nem természetellenes tőlünk
telhetőleg kifosztani azt, a kit megölni érény; sőt ezt az egész vészhozó, istentelen fajt ki kellene vetni az emberi tár-
saságból.²⁰ Valamint némely tagokat levágnak, ha fogyni
kezd bennök a vér meg az életerő, és a többi testrésznek is

ártanak, úgy ezt az emberi alakba bujt vad és kegyetlen szörnyeteget is el kellene választani az emberiség közös tétől. Az efféle kérdések mind olyanok, hogy a kötelességet a körülményekhez képest lehet bennök meghatározni.

7 Azt hiszem, ilyes kérdéseket fejtegetett volna Panætius,
 33 ha valami véletlenség vagy foglalatosság meg nem hiusítja szándékát. Az előbbi könyvek elég sok szabályt foglalnak magukban épen e fejtegetésekre nézve; kiviláglik belőlük, mit kell erkölcstelen volta miatt kerülni, s mi az, a mi nem mindig erkölcstelen s így nem mindig kerülni való. Minthogy azonban megkezdett s szinte mégis már befejezett munkámra úgyszólván most rakom rá a tetőt, jó lesz a mennyiség-tanítók példáját követnem, kik nem szoktak minden tételt bebizonyítani, hanem némelyeket bebizonyítottaknak tekintetnek velünk, hogy kitűzött tételeiket annál könnyebben kifejthessék. Így én is azt kívánom tőled, kedves Ciceróm, tekintsd, ha lehet, bebizonyítottnak e tételt: az erkölcsi jón kívül semmi sem kívánatos önmagáért. Ha ezt Cratippus miatt nem teheted, annyit bizonyára el fogsz ismerni, hogy: főleg az erkölcsi jó kívánatos önmagáért. Engemet mind a kettő egyaránt kielégít és egyszer az egyiket, másszor a másikat látom valószínűbbnek, de rajtok kívül valószínűnek semmit.²¹

34 S most Panætium kell védenem a netáni vád ellen, a miért ő nem az *igazán* hasznosról állította, hogy az erkölcsi jóval néha ellenkezhetik, — mert ezt nem volt joga mondania, — hanem csak a *látszólag* hasznosról. Pedig több helyütt bizonyítja, hogy semmi sem hasznos, a mi nem erkölcsös is, és semmi sem erkölcsös, a mi nem hasznos is egyszersmind, és azt állítja, hogy az emberi életre még nem zudult nagyobb csapás azok véleményénél, kik e fogalmakat elszakították egymástól. Ő tehát nem oly czélból föltételezte ezt a nem valóságos, csak látszólagos ellenkezést, hogy az

erkölcsiség fölött olykor a haszonnak adjuk az elsőséget, hanem hogy tévedés nélkül eldönthessük az esetleges ellenkezést. Ennélfogva ezt a tőle abbahagyott részt ki fogom egészíteni minden támasz nélkül, a magam emberségéből mint mondani szokás. Mert az előttem ismeretes munkák közt Panætiusz óta egy sincs, mely e kérdéssel foglalkoznék, legalább nem olyan, hogy helyeselhetném.²²

Mihelyt a haszon bármely színben előnkbe lép, okvet- 8
tetlenül hat reánk. De ha a haszon színében mutatkozó dol- 35
got szigorúbban vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy erkölcs-
telenséggel jár, akkor nem a haszon feláldozására vagyunk
kötelezve, hanem annak átlátására, hogy a hol erkölcs-
telenség van, ott nem lehet igazi haszon. Ha igaz, hogy semmi
sem oly természetellenes, mint az erkölcsitelenség, — mert a
természet igazságot, öszhangzást és következetességet kíván
s ezek ellentétét utálja — és semmi sem oly természetszerű,
mint a haszon, akkor kétségtelen, hogy haszon és erkölcs-
telenség nem fér meg egymással. Nemkülönben, ha az erköl-
csiség a rendeltetésünk, akár egyedül ez kívánatos, mint
Zeno tartja, akár legalább is minden egyébnél fontosabb,
mint Aristoteles vélekedik, mindenesetre az erkölcsiségnek
kell az egyetlen vagy a legfőbb jónak lennie; a mi pedig jó,
az bizonyára hasznos; tehát mindaz hasznos, a mi erköl-
csös.²³ Ezért a nem eléggé becsületes emberek döresége az, 36
hogy mihelyt valami hasznosnak látszó dolgot megragadnak,
azt mindjárt elválasztják az erénytől.²⁴ Ebből ered a sok
gyilkosság, méregkeverés, végrerendeletlenítés; ebből a sok
lopás, sikkasztás, szövetségeselek és polgárok megrablása és
kifosztása; ebből kerül ki a szerfeletti befolyás meg az
elviselhetetlen hatalom utáni sovárgás, s még szabad álla-
mokban is uralkodni vágyás, a minél rútabb és ocsmányabb
dolgot képzelni sem lehet. Az ilyen emberek csalfa képzelő-
désükben a dolgoknak csak jó oldalát látják; s nem ügyelnek

arra a tőlük gyakran kijátszott büntetésre, melylyel, nem mondom, hogy a törvény, hanem erkölcstelenségük sujtja 37 őket; pedig az ilyen büntetés a legkeserűbb. Félre tehát az így okoskodóknak egész fájával, — igazán merőben gonoszok és istentelenek, — a kik azon is okoskodni tudnak, kövessék-e az erkölcsösnek ismert dolgot vagy készakarva bűnnel fertőztessék meg magukat. Habozni is vétek, ha nem vétkeznek is. Általában tanakodni sem szabad oly dolgok felől, mikben maga a tanakodás is erkölcstelenség.

Az eltitkolás és elrejtés reményét és képzeletét is minden tanakodástól el kell választani. Ha csak valamennyire is előre haladtunk a bölcséletben, teljesen meg kell győződve lennünk arról, hogy ha minden isten és ember elől elrejt-
hetnők is, még akkor sem lenne szabad semmi kapzsi, semmi igazságtalan, semmi önkényes, semmi telhetetlen cselekedetet 9 elkövetni. Ez okból hivatkozik Plato amaz ismeretes Gyges
38 példájára.²⁵ A monda szerint egyszer, mikor a föld nagy esőzések következtében megrepedt, ez a Gyges leszállott a mélységbe s egy érczlovat sejtett meg, melynek az oldalán ajtók voltak. Kinyitja, hát egy rendkívüli nagyságú emberi holttestet lát, aranygyűrű az ujján. Levonta, a maga ujjára húzta s visszament a pásztorok közé, mert a király pásztora volt. Mikor ott a gyűrű fészket a tenyere felé fordítá, lát-hatatlanná vált, ő pedig látott mindent. Viszont ismét lát-hatóvá vált, ha a gyűrűt helyére fordítá. Gyűrűjének e kedvező tulajdonságát arra használta fel, hogy a királynét elcsábította, ennek segítségével urát, a királyt megölte s azokat, a kikről azt hívé, hogy útjában állanak, láb alól eltette. Mind e gonosztetteket úgy hajtotta végre, hogy senki sem láthatta. Így a gyűrű segítségével nagyon hamar Lydia kirá-lyává lőn. A bölcs, ha mindjárt birná is e gyűrűt, ép oly kevésbé hinné magát vétkezésre jogosítva, mint ha nem
39 birná. Erkölcsöt keres a derék férfi, nem rejteket. Erre azt

mondja néhány épen nem rosszakarató, de nem elég éles-elméjű bölcsekedő, hogy ez az elbeszélés csak Plato költeménye és koholmánya; mintha bizony ő azt állítaná, hogy ez csakugyan megesett vagy megeshetett.²⁶ E gyűrű és e példa ezt jelenti: ha senki sem tudná, senki még csak nem is gyanítaná, hogy gazdagság, hatalom, uralkodás, önkény utáni vágyból akarsz tenni valamit, ha tettet, isten, ember előtt örökké rejtve maradna, megtennéd-e? — Ők azt mondják, hogy nem maradhatna rejtve. Természetes, hogy nem maradhatna. De kérdem, hogy' cselekednének, ha lehetséges lenne, a minek a lehetőségét tagadják? Ők csak parasztosan tovább nyakaskodnak és váltig abban vannak, hogy ez nem lehetséges. Nem fogják fel az én föltevéseim jelentését. Hiszen ha azt kérdem: mit tennének, ha eltitkolhatnák, avval még nem kérdem, ha eltitkolhatnám-e, csakhoggy kérdésem mintegy kinzósszer nekik. Ha t. i. azt válaszolják, hogy a büntetlenség biztosítása esetén a nekik hasznot hajtó dolgot tennék meg, bevallják, hogy gonosz emberek; ellenkező esetben elismerik, hogy minden erkölcstelen cselekedet magában is kerülni való. De ideje, hogy ismét visszatérjünk tárgyunkhoz.

Igen gyakran előfordulnak oly esetek, mik a haszon 10 látszatával felzavarják lelkünket, nem ha arról tanakodunk 40 magunkkal, vajjon a haszon nagyságáért fel kell-e áldoznunk az erkölcsiséget, — mert hisz ez rossz cselekedet lenne, — hanem arról, vajjon végrehajtható-e egy hasznosnak látszó cselekedet az erkölcsiség megsértése nélkül. Mikor Brutus Collatinus tisztársát megfosztotta hatalmától, olyan színben tűnhetett fel, hogy jogtalanságot cselekszik, mert Collatinus őt a királyi család elűzésekor szóval és tettel támogatta. Minthogy azonban a főbbek elvégezték, hogy Superbus rokonságát, a Tarquiniusok nevét és a királyság emlékét eltörlik: ez a házára nézve üdvös gondoskodás oly erkölcsös volt, hogy maga Collatinus sem hibáztathatta.²⁷ Így a haszon

- az erkölcsiségtől nyert becsét; különben haszonról szó sem lehetett volna. Nem így vagyunk azzal a királylyal, ki városunkat alapítá. Őt csak a haszon látszata hajtotta. Azt hitte, hogy nagyobb haszna lesz abból, ha egyedül, mint ha másodmagával uralkodik, s megölte testvérét. Letett a testvéri szeretetről is, az emberségről is, hogy egy látszólagos, nem valódi hasznót nyerhessen, és mégis ürügyet keresve, a köfállal mentegetődzött, tehát egy erkölcsileg sem nem helyeselhető, sem nem elégséges látszattal. Így tehát vétkezett, akár Quirinus, akár Romulus engedelmével legyen
- 41 mondva.²⁸ De azért nem kell a más javára a magunk hasznáról lemondanunk, ha magunk is rászorulunk. Ki-ki gondoskodjék a saját hasznáról, a mennyire mások sérelme nélkül lehetséges. Talpraesett Chrysippusnak a többi közt ez a mondanása is: «A pályafutónak teljes erejéből győzelemre kell törekednie, de semmi szín alatt sem szabad gáncsot vetnie versenytársának vagy azt visszalöknie: ép így az életben sem méltánytalanság az élet szükségleteinek megszerzésére törekednünk, de mástól valamit elragadni jogtalanság.»²⁹
- 43 De legzavarosabb a kötelességek felfogása a barátságban; mert ép oly vétség a kötelesség ellen, ha nem teszszük meg barátunk kedvéért, a mi méltán megtehető, s ha olyat teszünk meg érte, a mit tilt az igazság. Valamennyi ilynemű esetre egy igen rövid és könnyű szabályt lehet felállítani. Mind azt, a mi csak színre hasznos, mint pl. rang, vagyon, élvezet és több efféle, soha sem szabad többre becsülnünk a barátságnál. Ellenben az állam ellen, esküje és adott szava ellen, barátja kedvéért semmit sem fog tenni a derék férfi, még akkor sem, ha biráskodni kellene barátja ügyében. Leteszi a barát tisztét, ha a bírót veszi magára. Csak annyit fog megtenni a barátság kedvéért, hogy sikert kíván barátja ügyének, hogy a mennyire a törvény nem ellenzi, elég időt
- 44 enged neki a védekezésre.³⁰ De midőn esküt mondva, ítéletet

kell hoznia, eszébe fogja venni, hogy az istenséget hívta bizonyosságul, azaz nézetem szerint saját lelkiismeretét, melynél istenibb adomány az istenségtől sem jutott az embernek.³¹ Nagyon szép szokás maradt reánk őseinkről, csak megtartanók; t. i. ők arra kérték a bírót, tegye meg, «A MIT JÓ LÉLEKKEL MEGTEHET.»³² Ez a kérelem oly kedvezésekre vonatkozik, miket, mint feljebb mondám, a bíró az erkölcsiség megsértése nélkül megtehet barátjáért. Ha mindent meg kellene tennünk, a mire csak kérnek barátaink, nem barátság lenne velök való viszonyunk, hanem összeesküvés. Csak közönséges barátságról beszélek, mert tökéletes és 45 bölcs emberek között ilyesmi nem fordulhat elő.³³ Damon és Phintias, Pythagoras hivei, mint mondják, úgy szerették egymást, hogy midőn Dionysius kényúr az egyiknek kivégzése napját kitűzte, s ez halálra ítélve még néhány napi szabadságot kért, hogy szeretteit jó barátok oltalmára bizhassa, a másik kezességet vállalt visszatértéért s kötelezte magát, hogy ő hal meg, ha társa vissza nem térne. De megjött a kitűzött napon, és a kényúr bámulva hűségüket, arra kérte 46 őket, fogadják be harmadiknak barátságukba.³⁴ Ha tehát a barátságban a hasznosnak látszó dolgot az erkölcsösssel összehasonlítjuk, akkor a látszólagos haszonnak kell szállania s az erkölcsiségnek emelkednie. Ha pedig valamely barátság követeléseit nem erkölcsösek, akkor a lelkiismeretességnek meg a becsületnek kell elsőséget adni a barátság felett. Így választhatjuk meg a kötelességeket, mint fejtegetésünk is tárgyalja.

Látszólagos haszon kedvéért igen gyakran vétének az 11 állami életben, mint Corinthus feldúlásakor a mi seregünk. Még durvábban cselekedtek az athenæiek; azt határozták, hogy az aeginaiaknak, kiknek nagy tengeri haderejük volt, le kell vágni a hüvelyküket. E rendelkezés színre hasznos volt, mert Aegina nagy közelségével igen fenyegette

a Piræeust.³⁵ De a mi egyszer kegyetlen, az nem lehet hasznos; mert az emberi természetnek, melyet követnünk kell, a kegyetlenség a legnagyobb ellensége. Helytelenül cselekednek azok is, kik nem tűrik meg városukban az idegeneket, hanem kiűzik őket, mint Pennus atyáink idejében, Papius csak nem régiben.³⁶ Hogy a ki nem polgár, azt polgár-számba ne lehessen venni, az helyes, s erre nézve ama bölcs consuloznak, Crassusnak és Scævolának a törvénye is rendelkezik; de kizárni az idegeneket a városból valóságos embertelenség.³⁷ Annál dicsőbbek azok a példák, melyek azt mutatják, hogy az erkölcsiség kedvéért megvetették az állam látszólagos hasznát. Telve van ily példákkal a mi történetünk különböző korszakokban, de különösen a második pun háboru idejében. A cannæi vereség után nagyobb lelki erőt tanúsított hazánk, mint szerencséje legfényesebb napjaiban. Semmi nyoma a félelemnek, semmi említése a békének. Oly nagy az erkölcsiség ereje, hogy elhomályosítja a felcsillámló hasznat.

48 Mikor az athenæiek semmikép sem birtak ellenállani a perzsák támadásának, elhatározták, hogy városukat elhagyva, feleségüket és gyermekeiket Trœzenbe szállítva, hajókra szállnak s hajóhaddal védik meg Görögország szabadságát. Valami Cyrsilus azt tanácsolta nekik, hogy maradjanak városukban és bocsássák be Xerxest. Azonnal megkövezték.³⁸ Pedig lám ő a haszonra nézett, de nem lehetett az haszon, a mivel az

49 erkölcsiség ellenkezett. A perzsa háborúban aratott győzelem után Themistocles azt mondá egy népgyűlésen, hogy van az államra nézve egy igen üdvös terve, de kár lenne nyilván kimondania. Azt kívánta, jelöljön ki a nép valakit, hogy avval közölhesse. Aristidest jelölték ki. Ennek elmondá, hogy a lacedæmoniak hajóhadát, mely Gytheumnál partra szállott, titokban föl lehetne perzselni s ez okvetetlenül megtörné a lacedæmoniak hatalmát. Hallván ezt Aristides, visszatért a nagy várakozásban levő gyűlésbe s elmondá, hogy a

Themistocles terve nagyon hasznos, de éppen nem erkölcsös. Az athenæiek úgy gondolkoztak, hogy a mi nem erkölcsös, az hasznos sem lehet, s Aristides szavára elvetették a tervet, tudni sem akarták. Helyesebben cselekedtek, mint mi, kik a kalózokat nem sarczoltuk meg, de szövetségeseinket megadóztattuk.³⁹

Bátran megállhat tehát, hogy a mi erkölcstelen, az soha 12 sem lehet hasznos, még akkor sem, ha birtokába juttat annak, a mit hasznosnak hiszel. Veszedelmes a pusztá gondolat is, hogy az erkölcstelen dolog hasznos is lehessen. De mint 50 fentebb mondtam, gyakori az olyan eset, mikor úgy látszik, hogy a haszon ellenkezik az erkölcsiséggel, és ilyenkor arra kell ügyelnünk, vajjon merőben ellenkezik vagy öszhangba hozható-e vele. Ilyes kérdések a következők: Példának okáért egy derék ember nagy mennyiségű búzát szállít Alexandriából Rhodusra olyankor, mikor a rhodusiak szükséget látnak és éheznek, s mikor a gabonának nagy az ára náluk. Egyszersmind tudja, hogy több kereskedő kiindult Alexandriából s látta útjában gabonával megrakott hajóikat Rhodus felé evezni. Megmondja-e már most ezt a rhodusiaknak vagy hallgasson, hogy a saját gabonáját mentől drágábban adhassa el? Tegyük fel, hogy bölcs és derék férfiú: kérdem, vajjon mint fog a dologról tanakodni, okoskodni? Nem fog hallgatni a rhodusiak előtt, ha erkölcstelennek tartja az elhallgatást, de talán hajlandó lesz azt hinni, hogy nem erkölcstelen. Ilyen esetekben máskép szokott volt vélekedni a babyloni 51 Diogenes, a ki jeles és tekintélyes stoicus, mintsem tanítványa Antipater, a ki igen elmés ember volt.⁴⁰ Antipater szerint mindent föl kell fődöznie, hogy semmi se maradjon titokban a vásárló előtt, a mit az eladó tud; Diogenes szerint az eladó csak portékája hibáit tartozik bevallani, a mennyire a polgári jog megköveteli; különben nem jár csalfaságban; mint eladó bátran kívánhatja, hogy mentől többet kapjon áruért,

«Elhoztam, kiraktam, nem adom drágábban, mint más, sőt talán még olcsóbban is, mert bővében vagyok. Esik-e valakin
 52 jogtalanság?» Ennek ellenében az Antipater bizonyítása így szól: «Mit mondasz? kötelességed embertársaid javáról gondoskodni s az emberi társaságnak szolgálni; rendeltetésed és a természetnek benned élő alapelvei, melyeknek készségesen tartozol engedelmeskedni, abban állanak, hogy a te hasznod közös haszon s viszont a közös haszon a te hasznod legyen: és te mégis el akarod titkolni az emberek előtt, mily bő élelmi készlet van közelükben?» Diogenes talán ekkép fog válaszolni: «Más az elhallgatás, más az eltitkolás; ha pl. most nem mondom meg neked, mi az istenség lényege, melyik a legfőbb jó, noha ennek a tudása hasznosabb lenne rád nézve, mint a gabona olcsósága: azzal még semmit sem titkolok el előtted. Hiszen nem tartozom mindazt elmondani,
 53 a mit neked hallani hasznos lenne.» — «De bizony kötelességed — feleli amaz — ha ugyan tudod, hogy természetalkotta társaság áll fenn az emberek között.» — «Azt tudom — viszonzaná a másik —; de vajjon olyan ez a társaság, hogy senkinek sem lehet benne magántulajdona? Ez esetben semmit sem lenne szabad eladni, mindent el kellene aján-
 54 dékozni.»

13 Látod, az egész vitatásban sehol sincs mondva: «Erkölcstelenség ugyan, de megteszem, mert hasznos»; hanem az egyik azt mondja: hasznos a nélkül, hogy erkölcstelen volna; a másik pedig: ép azért nem szabad tenni, mivel
 54 erkölcstelen. Tegyük fel, hogy egy derék ember el akarja adni a házát némely hibái miatt, miket csak ő tud, más senki. A ház egészségtelen, de mindenki egészségesnek hiszi; nem tudják, hogy kigyók bujnak elő mindenik szobában; silány anyagból épült, roskadoz; de mindezt csak a gazdája tudja. Kérdem, ha az eladó mindezt meg nem mondja a vevőknek és sokkal drágábban adja el a házát, mint remélte,

vajjon igazságtalanul vagy legalább is rosszul cselekedett-e? «Mindenesetre», válaszol Antipater. «Mert ha elnézzük, hogy 55 a vevő tönkre jut és tévedésből a legnagyobb kárt vallja, lehet-e azt egyébbel összehasonlítani, mint azzal, ha az eltévedtet nem igazítjuk útba, mit Athenæben nyilvános átokkal büntetnek? Sőt ez még több, mint az útba nem igazítás; mert ez annyi, mint mást szántszándékkal félrevezetni.» Ellenben Diogenes így felel: «Kényszerített-e, hogy megvedd, mikor még rábeszélni sem igyekezett? Neki nem tetszett, tehát áruba bocsátotta; neked tetszett, tehát megvetted. Ha valaki kihirdetteti, hogy *egy szép és jól épült nyaralót* akar eladni, nem tartják csalónak, habár az a nyaraló nem szép és nem is helyesen épült; még kevésbé azt, ki házát még csak nem is magasztalta. Hogy is lehetne ott szó az eladó csalásáról, hol a vevő a saját belátása szerint határozhat?⁴¹ Ha még arról sem kell mindig kezeskednünk, a mit mondtunk, azt hiszed, hogy kezeskednünk kell azért, a mit nem is mondtunk? Lehet-e nagyobb balgatagság, mint ha az eladó felsorolja portékája hibáit? Képzeltető-e nevetségebb fonákság, mint ha a tulajdonos meghagyásából így kiáltana a hirdető: *Egy egészségtelen ház eladó!?*» Igy tehát 50 némely kétes esetben egyrészről az erkölcsiséget óvjuk meg, másrészről a haszonról beszélünk olyképen, hogy a hasznosnak látszó dolog megtétele nemcsak kötelesség, hanem még megrovást is érdemel az elmulasztása. Ez azon ellenmondás, mely látszólag oly gyakran előfordul a haszon és az erkölcs között. De a fölvetett kérdéseket el is kell döntenünk; mert nem azért adtam elő, hogy épen csak fölvessem, hanem hogy meg is fejtsem. Én hát úgy vélekedem, hogy sem annak a 57 gabonakereskedőnek a rhodusiak előtt, sem ennek a házladónak vevői előtt szabad titkolódnia. Igaz, hogy nem minden elhallgatás eltitkolás, de azzá válik, ha tenjavadért nem akarod mással tudatni, a mit te tudsz, noha annak érdeke

megkivánná. Ki ne látná, milyenfajta titkolódzás ez, és mi-féle emberre mutat? Bizonyára nem nyíltszívű, nem egyenes, nem nemes, nem igazságos, nem derék férfira, hanem inkább furfangos, alattomos, álnok, csalárd, rosszakarátú, fortélyos, megrögzött gazkópéra. Ennyi és még több csúfnevet magunkra vonni nemde hasznos sem lehet?

14 Ha azok is megrovást érdemelnek, kik valamit elhall-
58 gatnak, mit tartsunk azokról, kik hazug beszédhez folyamod-
nak? Gaius Canius, a tréfához értő és elég tudományos
római lovag Syracusæba ment, nem ügyes-bajoskodni, mint
mondá, hanem ügytelenkedni.⁴² Itt gyakran nyilvánítá, hogy
szeretne valami nyaralót venni, hova barátjait meghívhas-
s hol alkalmatlan látogatóktól szabadulva élhesse világát.
Mikor ennek hire futott, bizonyos Pythius, a ki afféle pénz-
váltó volt Syracusæban, azt izente neki, hogy az ő nya-
ralója nem eladó ugyan, de ha akarja Canius, úgy használja,
mintha csak az övé volna; egyszersmind meghívta őt oda
másnapra ebédre. Ez elfogadta a meghívást. Ekkor Pythius,
ki mint pénzváltó minden rendű emberekkel jól volt, halás-
szokat hívott magához, s megkérte őket, halászszerének más-
nap az ő nyaralója előtt s elmondta nekik, mit kíván, hogy
viseljék magukat. Canius idejében megérkezett. Pythius pom-
pás lakomáról gondoskodott. Szemük előtt a sok ladik;
59 mindenik halász előhozta a maga zsákmányát, s Pythiusnak
lába elé öntötték a halakat. Ekkor felkiált Canius: «Az isten-
ért, Pythius, mi ez? ennyi hal? ennyi ladik?» — «Te ezen
csodálkozol?» kérdé amaz; «innen kapja Syracusæ minden
halát, innen a vizét; e nyaraló nélkül el sem lehetnének.»
Caniust heves vágy szállta meg és kérte Pythiust, adná el
neki. Ez eleinte vonakodik. Elég az hozzá, hogy Canius végre
is megkapja. Megveszi a gazdag ember, mohóságában oly
áron, a mennyire Pythius tartá, minden hozzávalóval együtt.
Bejegyzi az összeget kiadásai közé, bevégzi a vásárt,⁴³ Más-

napra meghívja barátjait Canius; maga korán megmegy; egy szál evezőt sem lát. Kérdi legközelebbi szomszédját, vajjon ünnepek van-e a halászoknak, hogy egyet sem látni közülök. «Tudtomra nincs», mond amaz, «de nem is szoktak azok itt halászni; csodálkoztam is a tegnapi szokatlan eseten.» Bosszankodik Canius: de mitevő legyen? Az én tisztársam és 60 barátom, Gaius Aquilius még akkor nem tette közzé a szándékos csalásról szóló jogi szabályait.⁴⁴ Ezekben arra a kérdésre, mi a csalás, azt feleli: ha más szint mutatsz és mást cselekszel. Ez olyan világos felelet, a minőt csak a fogalom meghatározásában jártas embertől várhatunk. E szerint Pythius és mindazok, a kik mást cselekednek, mint a mily szint mutatnak, hűtlenek, becsstelenek és csalfák. Egy tettük sem lehet tehát hasznos, annyi vétek szennye tapad mindegyikre.

Hogyha az Aquilius meghatározása helyes, akkor 15 egész életünkben ki kell vetnünk a képmutatást és a tet- 61 tetést. A derék ember tehát soha sem folyamodik képmutatáshoz vagy tettetéshez sem jobb vétel, sem jobb eladás kedvéért. Különben az ilyen szándékos csalást már előbb is megtorolták a törvények, mint pl. gyámságban való csalást a tizenkét tábla, nem teljes korú ifjak részesítését a plætoriusi törvény, továbbá törvény nélkül is az oly ítéletek, melyekhez ezt a pótlékot csatolták: JÓ LELKISMERETTEL.⁴⁵ Más ítéleteknél leginkább ily szólások tűnnek ki. Az elvált asszony vagyonának megítélésében: MINÉL MÉLTÁNYOSABBAN; zálogügyekben: MINT A HOGY DERÉK FELEK KÖZÖTT AZ ELJÁRÁS IS DEREKAS.⁴⁶ No már most lehet-e ott egy szikra csalás, a hol ez a jelszó: MINÉL MÉLTÁNYOSABBAN? történhetik-e csalárdság és gonoszság ott, a hol ezt mondják: MINT A HOGY DERÉK FELEK KÖZÖTT AZ ELJÁRÁS IS DEREKAS? A csalás pedig, mint Aquilius mondja, a képmutatásban áll. Egyezkedésekből tehát mindennemű

házugságot számúzni kell. Az eladó ne fogadjon fel olyan embert, ki színből ígérve, az árt felverje, a vevő ne olyat, ki csak színből versenyezzen ő vele.⁴⁷ Ha árszabásra kerül a sor, mind a ketten egyszer véglegesen mondják ki az árt. Quintus Scævola, Publius fia, egy telket akarván venni, azt kívánta az eladótól, hogy mondja meg az utolsó árát. Az eladó megmondta. Ekkor Scævola azt felelte, hogy ő

62 többre becsüli s megpótolta még százezerrel.⁴⁸ Senki sem fogja tagadni, hogy ez derék ember tette volt; de okosnak ép oly kevésbé fogják őt vallani, mint az olyan embert, ki olcsóbban árul, mint tehetné. Az a baj épen, hogy a világ előtt más a derék, más az okos ember. Ennius is ezt mondja: «Hiába bölc s a bölc, ha nem tudja a maga hasznát.»⁴⁹ Helyeselném, ha egyetérthetnék vele a «haszon» fogalmára

63 nézve. A rhodusi Hecato, Panætius tanítványa a kötelességről Quintus Tuberóhoz címzett könyveiben, mint olvasom, így szól: «A bölc embernek fő kötelessége vagyonáról gondoskodnia, a mennyire az erkölcs, a törvény és a közintézkedések megsértése nélkül teheti. Mert nemcsak a magunk kedvéért akarunk gazdagok lenni, hanem gyermekeinkért, rokonainkért, barátainkért, főleg pedig hazánkért. Az egyesek vagyona és jómódja teszi az összeség gazdagságát.»⁵⁰ Ennek a Scævola imént említett tette semmikép sem tetszhetik. Hiszen ki-

64 mondja, hogy épen csak azt nem fogja megtenni a saját hasznáért, a mi tiltva van. Ilyen ember sem nagy dicséretet, sem nagy köszönetet nem érdemel. De ha a képmutatás meg a tettetés valóságos csalás, bizony alig van oly cselekvény, melyben csalás elő ne fordulhatna; és ha csakugyan az a derék ember, ki használ, a kinek csak használhat, ártani senkinek sem árt, bizony az ilyen derék ember ritkaság. Soha sem lehet tehát hasznos a véték, mivel mindenkor erkölcstelen; derék embernek lenni pedig mindig hasznos, mert mindig erkölcsös,

A telekjogra nézve azt rendeli nálunk a polgári jog, **16**
 hogy az eladó minden hibát valljon be az eladáskor, a mit **65**
 telkéről tud. A tizenkét törvénytábla szerint elég volt a szó-
 val vallottakért kezeskedni, csak a hazug vallomást büntették
 az érték kétszeres birságával, de a jogtudósok az elhallgatásra
 is szabtak büntetést. Ők ugyanis úgy gondolkoztak, hogy az
 áruba bocsátó telke valamennyi hibájáért felelős, ha tudta és
 világosan fel nem sorolta. Például mikor egyszer az augurok **66**
 a várban a madarak röptét akarták megfigyelni, meghagyták
 Tiberius Claudius Centumalusnak, hogy bontasson le a Cæ-
 lius hegyén levő házából annyit, hogy magassága ne gátolja
 a megfigyelést.⁵¹ Claudius áruba bocsátotta s eladta bér-
 házát; Publius Calpurnius Lanarius vette meg.⁵² Ennek is
 azt üzenték az augurok. Calpurnius tehát lerontatta a ház
 felső részét; de mikor megtudta, hogy Claudius akkor bo-
 csátá áruba házát, mikor az augurok már elrendelték a leron-
 tást, bíró elé vitte az ügyet e jogi szabály értelmében: ADJA
 ÉS TEGYE MINDAZT, A MIT ADNI ÉS TENNI JÓ LELKIISMERET-
 TEL KÖTELES.⁵³ Marcus Cato hozta az ítéletet, a mi Catónk-
 nak az atyja. Mig másokat atyjukról, e napként tündöklő
 férfin atyját fiáról kell megneveznünk.⁵⁴ Ő mint bíró
 így ítél: «minthogy az eladáskor tudta a dolgot és még
 sem mondta meg, kárpótlással tartozik a vevőnek.» Tehát **67**
 a lelkiismeretes alku kellékének vélte, hogy a vevőnek is
 tudtával legyen az a hiba, melyet az árus tud. És ha helyesen
 ítél, helytelen volt annak a gabnakereskedőnek, helytelen
 amaz egészségtelen ház eladójának a hallgatása. De a pol-
 gári jog nem foglalhatja magában az ilyen elhallgatásoknak
 minden esetét; a mennyire azonban magában foglalja, szí-
 goru büntetést szab rájuk. Marcus Marius Gratidianus
 atyámfia eladta Gaius Sergius Oratának azt a házat, melyet
 néhány évvel azelőtt épen tőle vett volt.⁵⁵ A házat valami
 szolgálati kötelezettség terhelte, de Marius ezt nem említette

az átadáskor.⁵⁶ Az ügy törvény elé került. Oratát Crassus, Gratidianust Antonius védte. Crassus szorosan a joghoz ragaszkodott, «az eladó minden hibáért felelős, melyet tudott és meg nem mondott»; Antonius a méltányosságra hivatkozott: «minthogy ez a hiba Sergius előtt nem lehetett ismeretlen, mert hisz régebben ő adta el a házat: nem volt szükséges, hogy azt neki megmondják, s nem is lehetett őt megcsalni, mivel ismerte a megvett ház jogviszonyait». De miért említem ezeket? annak megbizonyítására, hogy őseink nem szerették az álnok embereket.

17 De máskép üldözik az álnokságot a törvények, s máskép a bölcselők: a törvények csak annyira, a mennyire kézzel, a bölcselők, a mennyire észszel és értelemmel felfogható. Az ész azt követeli, hogy egy tettünkbe se vegyüljön csel, képmutatás, csalfaság. Nem cselvetés-e a vadászhálót feszíteni, ha nem vered is fel, nem hajtod is bele a vadat? a vad gyakran magától, hajtó nélkül is bele kerül. Így akarsz tehát egy házat áruba bocsátani, a hirdető-táblát vadászhálóként kiakasztani [házadat hibái miatt eladni], hogy valaki vigyázatlanságból hálódba kerüljön? Sajnosan tapasztalom ugyan, hogy az ily eljárást gondolkodásunk elfajulása következtében a szokás nem bélyegzi erkölcstelennek, a törvény vagy a polgári jog nem tiltja: de igenis tiltja a természet törvénye. Mert mint már sokszor mondtam, de nem lehet eléggé ismételni, van az emberek közt egy mindenkit magában foglaló nagy terjedelmű társaság, aztán egy szűkebb körű, egy azon nemzet fiai, s egy még közelebbi egy ugyanazon állam polgárai között. Ez okból őseink megkülönböztették a népjogot a polgári jogtól; nem következik, hogy a mi polgári jog szerint helyes, az mindjárt népjogilag is érvényes; ellenben a mi népjog szerint való, annak a polgári jogban is meg kell állnia. De nekünk nincs az igazi jogról és a valódi igazságságról szilárd és kidomborított képünk, csak halvány vázla-

tunk.⁵⁷ De csak legalább ezt tartanók szemünk előtt! Hiszen a természetnek és a valóságnak legjobb példaképei szerint van alkotva. Mily becsesek pl. e szavak: CSAK AZTÁN TE 70
 MIATTAD ÉS BENNED VETETT BIZALMAM MIATT CSERBEN NE
 MARADJAK! Mily arany mondás ez: MINT A HOGY DERÉK
 FELEK KÖZÖTT AZ ELJÁRÁS IS DEREKAS ÉS CSALÁS NÉLKÜLI!
 De épen az a kérdések kérdése, ki a derék és milyen
 az a derekas cselekvés. A főpap Quintus Scævola mon-
 dása szerint mindig az olyan ítéletek a legjelentősebbek,
 melyekhez ezt a pótlékot csatolják: JÓ LELKIISMERETTEL,
 és úgy vélekedett, hogy ez a kifejezés: «jó lelkiismeret»,
 igen tág értelmű, mert alkalmazható gyámságok, társas
 üzletek, elzálogosítások, megbízások, adások, vevések, bér-
 lések, bérbeadások esetében, mikén a társas élet alapszik.
 Ily esetekben, mondá, csak jeles bíró határozhatja meg,
 mivel tartozik egyik a másiknak, kivált minthogy ezek-
 ben többnyire ellenpanaszoknak is helyet kell adni.⁵⁸ El
 kell tehát vetnünk az álnokságot és azt a gonosztságot, mely 71
 az okosság színében akar ugyan feltűnni, de messze jár
 tőle és egészen más. Az okosság a jó és rossz közötti válasz-
 tás képességén alapszik; a gonosztság elébe teszi a rosszat a
 jónak, mert hiszen minden erkölcstelenség rossz. De nem-
 csak telekkérdésekben bünteti a gonosztságot és a csalást a
 természetes jogérzetből fakadó polgári jog, hanem rabszolgák
 eladásában sem szabad az eladónak csalnia. Ő az ædilisek
 rendelete szerint felelős a rabszolga egészségéért, szökésre
 való hajlandóságáért, lopásaiért, miket mind tudnia kellett.⁵⁹
 Másképp vannak vele az örökösök.⁶⁰ Látni való ebből, hogy 72
 mivel a jognak a természet a forrása, a természet azt kívánja,
 hogy senki se zsákmányolja ki a más tudatlanságát. Nem
 is lehet nagyobb átka az életnek, mint az eszeség álarc-
 zába bujt gonosztság. Ebből származik az a végtelen sok
 eset, mikor a haszon látszólag ellentétben van az erkölcsi

jóval. Mert ugyan hányadik ember képes őrizkedni a jogtalanságtól, ha bizton számíthat a büntetlenségre és rejtve maradásra?

- 18 Vizsgáljuk a mondottak igazságát, ha jónak látod, még
 73 pedig oly példákon, melyekben az emberek nagy tömege talán nem is lát vétket. Nem is lehet itt szó orgyilkosokról, méregkeverőkről, végrendelet hamisítókról, tolvajokról, közpénz-sikkasztókról; ezeket nem szóval és bölcseleti fejtegetéssel, hanem bilincsekkel és börtönnel kell féken tartani. Vizsgáljuk itt azok tetteit, kik derék embereknek vannak kikiáltva. Bizonyos emberek a gazdag Lucius Minucius Basilusnak meghamisított végrendeletével jöttek Görögországból Rómába.⁶¹ Hogy minél könnyebben érvényesíthessék, koruk leghatalmasabb embereit, Marcus Crassust és Quintus Hortensiust irták bele örökös-társakul. Ámbár ezek gyanították, hogy a végrendelet hamis, de minthogy magukat tisztáknak érezték a bűntől, nem utasították vissza a más bűne nyujtotta hitvány ajándékot. Nos? elég ez arra, hogy őket minden bűn alól feloldozzuk? Azt hiszem, hogy nem; noha az egyiket egész életében szerettem, a másikat haló-porában már nem gyűlölöm.⁶²
 74 De minthogy Basilus Marcus Satriust, nőtestvére fiát tette neve és vagyona örökösévé, — azt, a ki a picenumi és sabinus-föld patronusa, oh mily undok bélyeg korunkra [az ő nevük]! — nem volt igazság, hogy két előkelő polgár jusson a vagyon birtokába, s Satriusra semmi se szálljon a pusztá néven kívül.⁶³ Hiszen ha már az is jogtalanságot cselekszik, ki a jogtalanságot el nem hárítja és meg nem gátolja, ha teheti, mint az első könyvben fejtegettem: mit tartsunk arról, ki nemcsak meg nem akadályozza a jogtalanságot, hanem még elő is segíti? Szerintem legalább még a valóságos örökség sem tisztességes, ha nem igaz, hanem számító szolgálatokkal, álnok hizelgéssel van kicsalva. Pedig épen ily esetekben látszik olykor a haszon különbözőnek az erkölcsi

jótól. Hamis látszat: mert a haszonnak is, az erkölcsiségnek 75
 is egy a zsinórmértéke. A ki ezt át nem látja, az minden csalásra, minden gonoszságra képes. A ki így gondolkozik: «az ugyan erkölcsös dolog, de a hasznos ez», az eszeveszett vakmerőségében e fogalmak természetes kapcsát akarja szétszakítani s ez azon forrás, melyből minden csalás, gonoszság és gazság fakad.

A derék ember ennél fogva, ha oly bűvös ereje lenne is, 19
 hogy ujjának egy csettentésével becsempészhetné nevét a gazdagok végrendeletébe, nem fog élni ez erővel, még akkor sem, ha bizonyosan tudná, hogy soha senki sem fogja gyanítani. De adta volna csak Marcus Crassusnak azt a bűvös erőt, hogy ujjának egy pattintása örökkéssé tehesse, ha valósággal nem volt is örökös, elhiheted, hogy tánczra kerekedett volna a forumon.⁶⁴ Ellenben az igazságos ember, ki a derék nevezetre igazán méltó, senkitől sem fog elvonni semmit, hogy eltulajdonítsa. A ki ezen csodálkozni tud, csak vallja meg, hogy nem tudja, mi az a «derék ember». Pedig mindaz, a ki 76
 ezt a lelkében fejletlenül szunnyadó eszmét világos tudatra akarja ébresztetni, az magától is megfejtheti magának, hogy az derék ember, ki használ, a kinek csak használhat, ártani senkinek sem árt, hacsak jogtalansággal nem ingerlik reá. Mi következik ebből? az ne ártana senkinek, ki mintegy valami varázs-szerrel azt is meg tudja tenni, hogy az igazi örökösöket kiszorítsa s helyükbe magát iktassa? Kérdezhetné valaki: «hát azt se tegye, a mi rá nézve hasznos, üdvös?» De tegye, csak lássa át, hogy semmi sem üdvös, semmi sem hasznos, a mi igazságtalan. A ki ezt meg nem tanulja, nem lehet derék ember. Hallám atyámtól gyermekkoromban, hogy 77
 a consul-viselt Fimbria bíraskodott Marcus Lutatius Pinthia, egy különben igen tiszteletreméltó római lovag ügyében, miután ez egy meghatározott összeget tett le fogadásba, hogy veszítse el, HA DERÉK FÉRFIUNAK NEM BIZONYÚL.⁶⁵

Fimbria kijelentette, hogy ő soha sem fog ítéletet mondani ez ügyben, mert nem akar abba a kényszerűségbe jutni, hogy vagy jó híréből foszszon meg egy tiszteletben álló embert, ha ellene ítélt, vagy derék férfinak nyilvánítson valakit, mikor a derékség lényege számtalan szolgálatban és érdemben gyökeredzik. Az ilyen derék férfiú tehát, a minőt nemcsak Socrates, hanem Fimbria is tudott képzelni, semmi szín alatt sem ítéltet hasznosnak olyat, a mi erkölcsileg nem jó. Az ilyen ember nemcsak cselekedni, de még gondolni sem mer olyat, a mit ki ne merne mondani. Nem gyalázat, hogy bölcselők vannak kétségbe ilyesmit, mikor még paraszt ész előtt sem kétséges? Hiszen parasztoktól származik az a réges-régi közkeletű példabeszéd, melyet akkor emlegetnek, ha valakinek a becsületességét és jóságát akarják magasztalni: «olyan ember, hogy sötétben is bátran játszhatol vele páros-páratlant». ⁶⁶ Mit jelent ez egyebet, mint azt, hogy semmi sem üdvös, a mi nem tisztességes, még akkor sem, ha úgy tehetsz szert rá, hogy senki sem bizonyíthatja rád a jogtalanságot? Láthatod, hogy e közmondás szerint sem ama Gyges nem menthető, sem az, a kiről imént azt tettem fel, hogy ujjának egy csettentésével minden örökséget bekaparhat. Valamint az erkölcstelen dolog sehogy sem válhatik erkölcsössé, akárhogy elrejtik is, ép úgy lehetetlen a nem erkölcsös dolognak hasznossá válnia, mivel a természet ellenzi és tiltja.

20 De ha igen nagy a jutalom, akkor csak mégis van ok
79 a vétkezésre? Gaius Marius, mikor nagyon kevés reménye volt a consulsághoz és praetorsága óta már hetedik éve mellőzték, mikor senki sem hitte, hogy még valamikor consulságra fog törekedni, saját fővezérének Quintus Metellust, a kitűnő embert és polgárt, kinek ő alvezére volt, s ki őt megbízással küldte Rómába, azzal vádolta a római nép előtt, hogy húzza-vonja a háborút; ha őt választják meg consulnak,

ő Jugurthát rövid idő alatt élve-halva a római nép kezébe juttatja.⁶⁷ Így aztán consullá lett ugyan, de letért a becsület és igazság útjáról, mikor a legderekabb és legtisztességesebb polgárt, kinek alvezére és küldötte volt, hazug váddal gyölöltté tette.⁶⁸ Gratidianus rokonunk sem teljesíté a derék 80 ember kötelességét, mikor praetor volt és a néptribunusok a praetorok testületével tanácskoztak, hogy közös végzés alapján rendezzék a pénzügyet. Abban az időben ugyanis annyira ingadozott az ezüstpénz értéke, hogy senki sem tudhatta, mennyije van.⁶⁹ Közösén szerkesztettek tehát egy rendeletet, kijelölve a büntetést meg a törvényszéket s végzést hozva, hogy délután valamennyien együtt lépnek a szószékre. Kiki elment a maga útjára, de Gratidianus az ülés padjáról egyenesen a szószékre s egymaga hirdette ki a közösén szerkesztett rendeletet. Tagadhatatlan, hogy ez nagy dicsőségére vált neki. Úton-útfélen szobrokat, előttük tömjént és viaszgyertyákat lehetett látni.⁷⁰ Szóval, soha senki sem volt népszerűbb. Ilyenek azok az esetek, melyek tanakodásunkban néha 81 megzavarnak, mikor a méltányosság megsértése nem igen tetemesnek, sikere pedig nagyon is jelentékenynek tetszik. Így Marius nem hitte oly nagyon gyalázatosnak, ha tisztársai és a néptribunusok elől elcsípi a népkegyet, ellenben igen hasznosnak tartá, ha e népkegy révén consullá lehet, a mit akkor czélul tűzött ki magának.⁷¹ De egyetlen egy szabály érvényes minden esetre nézve; óhajtom, hogy teljesen ismerd, t. i. hogy ne legyen erkölcstelen, a mit hasznosnak tartasz, vagy ha erkölcstelen, ne tartsd hasznosnak. Nos tehát? mondhatjuk-e még azt a Mariust vagy ezt derék férfinak? Vizsgáld és fürkészd értelmedet, hogy lásd, minő benne a derék ember képe, alakja és fogalma. Illik-e tehát derék emberhez, hogy a saját hasznáért hazudjék, mást rágalmazzon, megelőzzön, megcsaljon? Bizony, semmi sem kevésbé. Van-e tehát oly értékes dolog vagy olyannyira 82

kivánatos haszon, hogy miatta a derék ember fényét és dicsőségét elveszítne méltó lenne? Adhat-e ez az úgynevezett haszon oly jelentékeny nyereséget, mely fölérne avval a veszteséggel, ha tőled a derék férfiú nevét elragadja, a becsületességet és igazságosságot elveszi? Hisz mi különbség van a közt, ha valaki emberből válik állattá, vagy ha emberi alakban állati vadságot hord magában?

- 21 Micsoda? a ki minden jogot és erkölcsöt lábbal tapos, csak hogy hatalomra juthasson, nem cselekszik-e ép úgy, mint az, a ki még ipjául is olyan embert választott, kinek vakmerőségén saját hatalmát építhesse föl?⁷² Hasznosnak hívé, ha másnak gyűlöletes volta válik az ő nagy hatalma forrásává. Hogy mily nagy igazságtalanság ez hazája iránt, mily gyalázat és mily romlás, azt nem látta. Ipjának pedig mindig egy pár görög vers volt az ajakán a Phoeniciai nők-ből; elmondom, a hogy tudom, talán bárdolatlanul, csak hogy épen tartalmilag érthető legyen:

Jogot ha szegni kell, trónért megszegheted:

Egyéb dologban ám a jámborság a fő.⁷³

- Halálos bünt követett el [Eteocles vagy inkább Euripides], ki a gonoszságok gonoszságát kivételnek tekintette!⁷⁴
- 83 Minek is keresünk mi össze ilyen apróságokat: végrendelet-hamisításokat, csalárd adásokat, vevéseket? Ime, hisz olyan ember áll itt előtted, a ki a római népnek királya s minden nemzet ura kívánt lenni s kívánságát el is érte! Csak az esztelenség nevezhet ily kívánságot erkölcsileg jónak; mert akkor helyeselnie kell a törvényeknek és a szabadságnak bukását, s undok, átkos elnyomásukat dicsőségnek kell tartania. A ki pedig azt vallja, hogy oly államban, mely szabad volt s szabadságra méltó, erkölcstelen dolog ugyan királykodni, de arra nézve, a ki kivivta, hasznos: minő pirongatással vagy inkább szidalommal igyekezzem azt kiragadni iszonyú

tévedéséből? A halhatatlan istenekre! lehetséges-e, hogy a legrútább és legutálatosabb haza-gyilkosság valakinek hasznára váljék, nevezzék bár a gyilkost ezerszer a haza atyjának az elnyomott polgárok?⁷⁵ Az erkölcsiség legyen tehát a haszon zsinórmértéke, még pedig annyira, hogy ez a két fogalom csak névre különbözzék egymástól, értelmileg egyet jelentsen. A nép véleménye szerint nem tudok hasznosabb 84 dolgot az uralkodásnál, de mihelyt a valóságra irányszom gondolkozásomat, nem találok nála károsabbat arra nézve, a ki nem igaz úton jutott hozzá. Avagy lehet-e hasznára valakinek az aggodalom, a gond, éjjel-nappal való félelem, lesvetésekkel, veszélyekkel telidesteli élet?

«Trón körül sok hűtlen, ellen áll, kevés a jó barátja», mondja Accius. S melyik trónról beszél? Arról, a melyet Tantalus és Pelops jogos örökösükre hagytak.⁷⁶ Mit gondolsz, mennyivel több ellensége lehetett annak a kényúrnak, ki a római nép seregével épen a római népet nyomta el, s a nemcsak szabad, hanem nemzeteken uralkodó államot a saját szolgálatára kényszerítette? Mit vélsz, mily mocsok ülhetett 85 a lelkiismeretén, mily sebek a lelkén? Lehet-e az ilyen embernek haszna az életből, mikor olyan az élete, hogy a legnagyobb halára és dicsőségre számíthat az, a ki őt attól megfosztja? Ha tehát a látszólag leghasznosabb dolog sem hasznos, mert gyalázattal és mocsokkal van tele, tökéletesen meg lehetünk győződve arról, hogy sohasem hasznos, a mi erkölcsileg nem jó.

Különben ez a meggyőződés már sokszor nyert kifejezést, kivált a pyrrhusi háborúban Gaius Fabricius másodszori consul és a mi senatusunk részéről. Mikor ugyanis Pyrrhus király a saját kénye-kedvéből háborút hozott a római nép nyakára s az uralomért kellett a nemes és hatalmas királylyal sikra szállanunk, egy szökevény jött tőle Fabricius táborába s jutalmat kötve ki azt ígérte, hogy lopva, a mint 22 86

jött, visszatér Pyrrhus táborába és megmérgezi a királyt. Fabricius visszavitette Pyrrhushoz és a senatus megdicsérte e tettét.⁷⁷ Pedig ha a látszólagos és közvélemény szerinti hasznót keressük, ez az egy szökevény ama nagy háborútól és uralmunk veszélyes ellenségétől egyszerre megszabadított volna bennünket; csak hogy szégyen, gyalázat lett volna, a dicsőség versenyterén nem vitézséggel, hanem gáztettel

87 aratni diadalt. Így tehát Fabriciusra, ki az volt a mi városunkban, a mi Aristides Athenæben, vagy senatusunkra nézve, mely soha sem választá el a hasznót a becsülettől, üdvösebb volt fegyverrel harcolni az ellenség ellen, mint méreggel?⁷⁸ Ha dicsőség a célja uralomvágyunknak, maradjon távol a gázság, mert ezzel nem fér meg a dicsőség; ha csak magát a hatalmat áhitozzuk minden áron, ez a hatalom sem lehet hasznos, ha gyalázat tapad hozzá. Nem volt hasznos e szerint Lucius Philippusnak, Quintus fiának az az indítványa, hogy azok a városok, melyeket Lucius Sulla tanácsvégzésből, bizonyos pénzösszegért felszabadított, ismét adófizetőkkel váljanak s még se adjuk vissza a szabadságuk visszaadásáért nekünk fizetett váltságdíjukat.⁷⁹ A senatus beleegyezett. Elég szégyen multunkra nézve; a kalózok jobban állnak szavunknak, mint akkor a senatus.⁸⁰ «Igen, de az állam jövedelme gyarapodott, tehát hasznos volt.» Meddig fog még oly valamit hasznosnak állítani a vakmerőség, a mi nem erkölcsös?

88 Hát képzelhetni-e oly uralmat, melynek a gyűlölet és a gyalázat hasznára válhatnék, mikor minden becsületes uralomnak a dicsőségre és szövetségeseinek jóakarására kell támaszkodnia? E pontban az én Catóm véleményétől is gyakran eltért az enyém. Ő makacsul a kincstár érdekét és a közjövédelmet védte s azt vitatta, hogy az állami bérlőknek soha semmit sem kellene elengednünk, a szövetségeseeknek is csak nagy-ritkán valamit.⁸¹ Ellenkezőleg, emezek iránt jótékony-ságot kell tanusítanunk s amazokkal úgy kell bánnunk, mint

a saját bérlőinkkel bánnánk, annyival is inkább, mert a rendeknek említett egyetértése az állam javának előmozdítója.⁸² Curio is helytelenül cselekedett, mikor a Paduson-túliak kívánságát méltányosnak ismerte el, de mindig hozzá csatolta: «győzzön a haszon!»⁸³ Jobb lett volna kimutatni, hogy nem méltányos, mert nem használ az államnak, mint megvallani, hogy méltányos s mégis azt állítani, hogy nem hasznos.

Hecato irt egy munkát a kötelességekről.⁸⁴ Ennek hatodik könyve tele van ilyen kérdésekkel: «illik-e a derék emberhez roppant gabona-drágaság idején nem táplálni cseléd-ségét?» Szól mellette, szól ellene; végre mégis inkább a véleménye szerinti haszon, mint az emberség szempontjából itéli meg a kötelességet. Kérdi: «ha a tengeren ki kell vetni valamit a hajóból, vajjon egy drága lovat kell-e inkább feláldozni vagy egy hitvány rabszolgát?» Ilyenkor mást javasol a vagyon, mást az emberség tekintete. — «Ha hajótörés-kor egy bolond egy szál deszkába kapaszkodik, kicsavarja-e kezéből a bölcs, ha teheti?» Azt mondja, nem, «mert igazságtalanság lenne.» — «Hát a hajó gazdája? ne ragadja el tőle, hiszen az övé?» «Korántse, valamint utast sem szabad a sik tengeren a hajóból kivetnie, azért hogy az övé a hajó. Mindaddig, míg az utasoktól kibérelt hajó a kitűzött helyre nem érkezik, nem a gazdájáé, hanem az utasoké.» — «Hátha egy szál deszkába két hajótörött fogódznék, mindakettő bölcs, mindegyik magához igyekezzék ragadni vagy a másiknak engedje?» «Engedje bizony, de annak részére, kinek vagy a maga vagy az állam érdekében fontosabb az élete.» — «Hát, ha e tekintetben egyenlők?» «Akkor sem fognak viaskodni, hanem egyik enged a másiknak, mintha csak sorshúzásban vagy páros-páratlanban veszített volna.»⁸⁵ «Hát ha az atya kirabolja a templomot, földalatti folyosót és az állami kincstárhoz, feljelentse-e azt a hatóságnál a fiu?» «Az gonoszság

23

89

90

lenne; még védenie is kell, ha atyja vád alá kerül.» «Hát nem a hazaszeretet a legfőbb kötelesség?» «Bizonyára, de magának a hazának is javára van, ha polgárai kegyeletesekek szülőik iránt? — «Micsoda? ha az atya kényuraságra törekszik, ha el akarja adni hazáját, akkor is hallgasson a fiu?» «Oh nem, sőt kérve kérje atyját, tegyen le szándékáról. Ha kérésének nincs foganatja, folyamodjék szemrehányásokhoz, fenyegetésekhez; végtére, ha látja, hogy a dolog a haza veszedelmére tör, hazája javát tegye elébe az atyjáénak.» Kérdi továbbá: «Ha a bölcsek véletlenül rossz pénzt kap jó gyanánt, s később észreveszi, szabad-e avval jó gyanánt adósságát fizetnie?» Diogenes azt mondja, hogy szabad, Antipater szerint nem szabad; én inkább az utóbbival tartok.⁸⁶ — «A ki tudva forrásban levő bort árul, tartozik-e azt bevallani?» Diogenes nem tartja szükségesnek, Antipater a «derék ember» kötelességének véli. Ezek a stoicusoknak úgyszólván vitás jogi kérdései.⁸⁷ «Ha rabszolgát áruba bocsátunk, be kell-e vallanunk a hibáit? Olyanokról nem is szólok, melyeknek elhallgatása a polgári jog szerint felbontja a vásárt, hanem hogy pl. hazug, kockakajátékos, tolvaj, részeges?»⁸⁸ Az egyik szerint be kell vallani, a másik szerint nem. «Ha valaki aranyat ad el abban a hiszemben, hogy réz, figyelmeztesse-e őt a derék ember, hogy arany, vagy megvegye egy denariuson, holott ezer denarius az értéke?»⁸⁹ Most már világosan látható, mint vélekedem e kérdésekről s miben áll az említett bölcselek között a vita.

24 Mindenkor meg kell-e tartani azon egyességeket és ígéreteket, melyek a praetori rendelet szavai szerint ERŐSZAK ÉS CSALÁS NÉLKÜL MENTEK VÉGBE?⁹⁰ Tegyük fel, hogy valaki orvosságot ad egy vízkórosnak, de kiköti, hogy ha meggyógyul, soha többé ne éljen avval az orvossággal. Csakugyan meggyógyul, de néhány év múlva ugyanabba a betegségbe esik, s szerződő fele nem engedi meg neki, hogy

még egyszer használhassa az ő orvosságát. Mitevő legyen? Minthogy az engedély megtagadása embertelenség, bátran gondoskodhatik életéről és jóllétéről, amannak úgy sincs kára belőle.⁹¹ — Lássunk egy más esetet. Valaki egy bölcsét 93 akar örökösévé tenni s százmillio sesterliust szán neki, de azt követeli tőle, hogy az örökség átvétele előtt, fényes nappal, nyilvánosan tánczoljon egyet a forumon. A bölcs megígéri, mert az különben nem akarja ráhagyni az örökséget. Teljesítse-e ígéretét vagy ne? Szerettem volna, ha nem ígéri meg, s azt hiszem, az ő méltósága is ezt kívánta volna. De hát ő már megígérte. Ha tehát csúfságnak tartja a forumon való tánczot, tisztességesebbé válik szószegése, ha lemond az örökségről, mint ha felveszi. Azonban ha talán ezzel a pénzzel nagy bajból segíti ki az államot, akkor még a táncz sem lesz szégyen, mert hazája javáért teszi.⁹²

Továbbá olyan ígéreteket sem kell beváltani, mik épen 25 azoknak nem hasznosak, a kiknek tettük. A napisten, hogy 94 ismét a hitregéből vegyünk példát, azt ígérte Phaëthon fiának, hogy minden kívánságát teljesíti. Ez azt kívánta, hogy vegye fel atyja a kocsijába. Felvette. De alig szállt Phaëthon a kocsiba, villám sujtá és összeégett. Mennyivel jobb lett volna, ha e dologban nem áll szavának az atya! Hát arról az ígéretről mit tartunk, melynek teljesítését Theseus kívánta Neptunustól? Neptunus ugyanis három kívánságot engedett meg neki, s ő Hippolytus fia halálát kívánta, mert gyanuba vette, hogy mostoha anyjával folytat viszonyt. Theseus megnyerte a kívánságát, s ez hozta rá a legnagyobb gyászt.⁹³ Menjünk tovább. Agamemnon a leg- 95 szebbet ajánlá fel Dianának, a mi abban az évben országában születik s Iphigeniát kellett feláldoznia, amaz évnek leggyönyörűbb sarjadékát. Inkább ne teljesítette volna ígéretét, mintsem ily szörnyü tette vetemedjék.⁹⁴ Tehát néha az ígéretet sem kell beváltani s a letéteményt sem kell mindig

visszaadni. Ha valaki józan észszel egy kardot bíz reád s eszelős állapotban visszakívánja, visszaadnod vétek lenne, vissza nem adnod kötelesség. Hát, ha az, a ki pénzt tett le nálad, a haza ellen hadat indít, vissza kell-e adnod a letéteményt? Úgy tartom, nem: mert az állam ellen cselekednél, melyet legjobban kell szeretned. Így sok, magában véve erkölcsösnek látszó cselekvényt erkölcstelenné tehetnek a körülmények. Az ígélet beváltása, az egyesség megtartása, a letétemény visszaadása erkölcstelenné fajulhat, ha a másik fél érdeke megváltozik. Ennyi, azt hiszem, elég a látszólagos haszonról, melyet az ál-okosság az igazságosság ellenében is haszonnak hirdet.

96 Minthogy az első könyvben az erkölcsiség négy forrásából származtattam a kötelességeket, megmaradok e felosztás mellett most is, mikor azt akarom kimutatni, hogy a nem valóságos, csak látszólagos haszon mennyire ellensége az erénynek. Az okosságról, melyet a fortélyosság akar utánózni, nem-különben az igazságosságról, mely mindig hasznos, már beszéltem. Az erkölcsiségnek még két faja van hátra; az egyik a szellem kiváló fenségében és előkelőségében, a másik a szenvedélyek amaz idomításában és korlátozásában áll, melyből az önmegtartóztatás és az önmérséklet fakad.⁹⁵

26 Ulixes hasznosnak látta, legalább a görög tragicusok
97 előadása szerint, — mert Homerusban, a leghitelesebb forrásban, nyoma sincs ily gyanunak Ulixes ellen, — de a tragoediák avval vádolják, hogy örültséget színelve, menekedni akart a háborútól.⁹⁶ Nem tisztességes szándék. «Igen, de hasznos — mondhatná talán valaki — ha uralkodhatik, Ithakában nyugalomban élhet szüleivel, feleségével és fiával. Azt hiszed, hogy naponkénti fáradalmak és veszedelmek között lehet oly dicsőséget aratni, mely e csendes élettel összehasonlítható lenne?» Én bizony megvetem, eldobom az ilyen nyugalmat, mert a mi nem tisztességes, azt nem ismer-

hetem el hasznosnak. Nemde lett volna mit hallgatnia Ulixes- 98
nek, ha abban a tettetésben megmarad? mikor fényes hadi
tettei után is ilyet kell Aiaxtól hallania:

«Ti tudjátok, ő volt az esküvés feje,
S ép ő, egyedül ő szegé meg a hitét,
Örjögést tettetett, hogy harcza ne vigyük.
És ha Palamedes éleslátó esze
A vakmerő gonosz cselét nem sejtí meg,
Örökké sértené a szent eskü jogát.»⁹⁷

Valóban jobb volt neki nemcsak az ellenséggel, hanem, mint 99
később tévé, a hullámokkal is megküzdeni, mint a barbarok
ellen egyesülten harcra kelő Görögországot cserben hagyni.

De hagyjuk a mondákat meg a külföldi példákat s tér-
jünk át hazai történeti tényre. Marcus Atilius Regulus másod-
szori consulsága idejében, Afrikában, cselvetés következtében
a lacedaemoni Xanthippusnak fogságába került, ki Hamilcar-
nak, a Hannibal atyjának fővezérsege alatt vezérkedett.⁹⁸
Elküldték a senatushoz, hogy eszközölje ki némely fogoly
pun nemes kiadását, de előbb megeskették, hogy ha ki nem
tudja eszközölni, visszatér Karthagóba.⁹⁹ Rómába érkezvén,
látta ugyan a haszon színét, de a tények bizonyossága szerint
hamisnak ítélte. A haszon ebben állott: honában maradhat,
otthon élhet nejével és gyermekeivel, a háborúban szenvedett
vereséget mindenkivel közös hadi sorsnak nézheti, consuli
méltóságát megtarthatja. Ki tagadhatja, hogy mindez hasz-
nos? Szerinted senki? A lelki nagyság és a vitézség tagadja.

Vagy talán nyomatékossabb tanukat kívánsz? Ezen 27
erények sajátsága az, hogy semmitől sem ijednek meg, a mu- 100
landó földi dolgokat lenézik, emberen megeshető bajt soha
sem tartanak elviselhetetlennek. Mit tett tehát? A senatusba
jött, megbizását előadta, de szavazni nem akart: míg —
úgymond — az ellenségnek adott eskü kötelezettsége alatt
áll, addig ő nem senator. Sőt kijelentette, — «oh az eszelős,

a saját haszna ellen tusakodó!» kiált fel talán valaki — hogy a foglyok kiadása nem hasznos, mert azok ifjak és jó vezérek, ő már elaggott öreg. Győzött az ő szava, a foglyok Rómában maradtak, ő maga visszatért Karthagóba, sem hazája, sem övéi iránt való szeretete nem bírhatta maradásra, noha nagyon jól tudta, hogy kegyetlen ellenség és mesterséges kinok elébe indul, de esküjét meg akarta állani. Ennélfogva midőn álmatlansággal megölték, jobb volt a helyzete, mint hogyha fogoly aggastyán és hitszegő consularis képében otthon maradt volna.¹⁰⁰ «De bolond volt, mert nem hogy a foglyok visszaadását javasolta volna, ő még ellenezte is.» Hogyhogy? bolond? még akkor is, ha javára volt vele az államnak? Vagy lehet-e az bármely polgárra nézve hasznos, a mi az államra nézve nem az?

28 Felforgatják az emberek a természet alaptörvényeit, midőn a hasznot elválasztják az erkölcsiségtől. Mert mindnyájan kívánjuk a hasznot, magához ragad az bennünket, s mi engedünk neki, máskép nem cselekedhetünk. Van-e olyan ember, a ki a haszon elől futna, vagy inkább, a ki teljes buzgalommal utána ne sietne? Minthogy azonban sehol sem találhatunk hasznot, csak a dicséretes, illendő és erkölcsös dolgokban, azért ezeket tartjuk elsőknek és főeknek, a «haszon» nevét inkább szükségesnek, mint nemesnek véljük.
102 «Ugyan hát — kérhetné valaki — mi is van az esküben? félünk talán Juppiter haragjától? Hiszen azt tanítja minden bölcselő, nemcsak azok, kik szerint az istenségnek magának sincs gondja, másnak sem okoz gondot, hanem azok is, kik szerint az istenség mindig cselekszik és munkálkodik, hogy az istenség senkire sem haragszik, senkinek sem árt.¹⁰¹ De árthatott volna-e Juppiter haragja is többet, mint a mennyit magának ártott Regulus? Az istenfélelemnek tehát nem lehetett oly hatalmas, hogy oly nagy hasznot leronthatt volna. Vagy azért tartá meg esküjét, hogy erkölcstelen

tettet ne kövessen el? Először is: rossz dolgok közül a legkisebbeket kell választani. Járt-e amaz erkölestelen tett oly nagy bajjal, mint azok a kinzások? Aztán Acciusnál e szavak:

«Megszegéd hited'?»

«Hitlennek le nem kötém, s le nem kötöm soha.»

habár istentelen király mondja, mégis talpraesettek.»¹⁰² Hozzáteszik továbbá, hogy «valamint a mi állításunk szerint¹⁰³ némely dolog csak látszólag hasznos, nem valósággal, úgy ők viszont azt állítják, hogy némely dolog csak látszólag erkölcsös, nem igazán. Így pl. látszólag erkölcsös a Regulus tette, hogy esküjének állva a kinzásra is visszatért, de erkölestelenné válik, mert ellenség-kicsikarta ígéretet nem tartozunk beváltani». Hozzáteszik még azt is, hogy «a mi nagy mértékben hasznos, az erkölcsössé válik, ha előbb nem látszott is olyannak». Körülbelől ezek Regulus ellen a kifogások. Lássuk az elsőt.

«Oktalan volt az a félelem, hogy Juppiter haragja ártal-²⁹ mára lehet, mert ez sem haragudni, sem ártani nem szokott.»¹⁰⁴ Ez az ok nemcsak Regulus ellen szól, hanem egyúttal minden eskü ellen. De esküvéskor nem arra kell ügyelni, mitől lehet félnünk, hanem hogy mit jelent az eskü. Mert az eskü istenes erősítés: a mit pedig erősítve és mintegy isteni tanubizonyossággal ígér valaki, azt meg kell tartani; mert az ily ígéret már nem az istenek haragjával van kapcsolatban, hanem az igazságossággal meg a hűséggel. Jelesen mondja Ennius:

«Áldott hűség, szárnyaló, s te Juppiternek esküje!»¹⁰⁵

A ki tehát esküt szeg, az a Hűség istenasszonyát sérti meg, «*kinck templomát a Capitoliumon*, — mint Cato mondja egy beszédjében, — *a jóságos, fonséges Juppiteré mellé építették a mi őseink.*»¹⁰⁴ — «De hiszen Juppiter még haragjában sem¹⁰⁵ árthatott volna többet Regulusnak, mint a mennyit maga

Regulus ártott önmagának.» Bizonyára, ha a szenvedés volna az egyedüli rossz. De hogy ez nem a legfőbb rossz, sőt hogy általában nem is rossz, a legnagyobb tekintélyű bölcselek állítják. Ne ócsároljátok tehát, kérlek benneteket, Regulust ennek az állításnak nem mindennapi, hanem talán legtiszteltetreméltóbb tanuját. Avagy találhatunk-e valahol hitelesebb bizonyosságot a római nép e nagyjánál, ki hogy kötelességét teljesítse, saját jószántából vállalkozott a kinokra? Az a mondásuk, hogy «több rossz közül a legkisebbiket», azt jelenti, hogy inkább cselekedjünk erkölcstelenül, mint a magunk bajára: pedig van-e nagyobb baj az erkölcstelenségnél? Ha már a test éktelensége is bántó némileg reánk nézve, mennyivel bántóbb az elrutult lélek romlottsága és undoksága!

106 Ezért a kik határozottan nyilatkoznak e tárgyról, ki merik mondani, hogy az *erkölcstelenség* az *egyedüli* rossz; de még az enyhébben ítélők is habozás nélkül a *legfőbb rossznak* vallják.¹⁰⁵ Az említett mondás:

«Hitlennek le nem kötém, s le nem kötöm hitem'»

a költőnél helyén van, mert Atreus szerepét a jelleme szerint kellett megalkotni. De ha ebből azt az elvet állítják fel, hogy a hitetlennek adott szó érvénytelen, vigyázzanak, hogy a hitszegésnek ne nyissanak buvóhelyet. [Sőt hadi jog is van s esküvel erősített szavunkat gyakran az ellenség irányában is meg kell tartanunk.]¹⁰⁶ Ha abban a meggyőződésben esküdünk, hogy eskünk beváltása kötelességünk, akkor be is kell váltanunk; ellenkező esetben nem hitszegés az elmulasztása.¹⁰⁷ Ha például a kalózoknak nem viszszzük meg az életünkért kikötött váltságdíjt, az nem csalás, még akkor sem, ha esküvel kötelezzük rá magunkat. A tengeri rabló ugyanis nem a hadi ellenség sorából való, hanem közös ellensége mindenkinek. Vele sem adott szavunk, sem eskünk nem közös. Nem minden hamis eskü hitszegés; csak annak be nem váltása az,

108

a mire szokásos eskümintánk szavaiként LEKED MEGGYŐZŐDÉSÉBŐL esküszöl.¹⁰⁸ Helyesen mondja Euripides:¹⁰⁹

«Szám esküdött, de szívem esketlen maradt.»

Regulusnak ellenben nem volt szabad ellenséggel kötött hadi feltételeket és egyességet hitszegéssel felforgatni; mert jog-szerű és törvényes ellenséggel volt dolga, melylyel szemben az összes fetialis-jog és sok más kölcsönös jog érvényes.¹¹⁰ Ha ez nem így volna, senatusunk soha sem szolgáltattott volna ki előkelő férfiakat bilincsre verve az ellenségnek.

Már pedig Titus Veturius és Spurius Postumius másod 30 izben való consulokat kiadták az ellenségnek, mikor a caudiumi 109 szerencsétlen csata után csak legióinknak iga alá bocsátásával tudtak békét kötni a samniumiakkal; mert a nép és a tanács beleegyezése nélkül kötötték.¹¹¹ Ugyanabban az időben adták ki Tiberius Numicius és Quintus Mælius akkori néptribunusokat, mert ők vállaltak kezességet a békéért. Kiszolgáltatták tehát őket, hogy a samniumiakkal kötött békét elvethessék.¹¹² És ezt a kiszolgáltatást maga Postumius indítványozta és támogatta, kinek hasonló sorsban kellett részesülnie. Ugyanezt tette sok évvel utóbb Gaius Mancinus, ki a senatus felhatalmazó engedélye nélkül kötött békét a numantiaiakkal.¹¹³ Ezért Lucius Furius és Sextus Atilius tanácsvégezésből azt indítványozták a nép előtt, hogy szolgáltassák ki Mancinust az ellenségnek, s ő maga is pártolta ezt az indítványt. El is fogadták és kiszolgáltatták őt. Az ő tette tisztességesebb, mint a Quintus Pompeiusé, ki hasonló ügyben addig könyörgött, míg az ellene szóló indítványt el nem vetették.¹¹⁴ Az ő szemében értékesebb volt a látszólagos haszon az erkölcsiségnél; az előbbieknél az erkölcsiség ereje győzött a haszonnak hazug színén.

«Úgyde nem kellett volna érvényesnek tartani, a mit 110 erőszak csikart ki.» Mintha bizony bátor férfit erőszakkal

lehetne kényszeríteni valamire. «Miért kelt tehát útra a senatushoz avval a szándékkal, hogy épen a foglyok kiadását fogja ellenezni?» A mi a legnagyobb benne, ti épen azt gáncsoljátok. Ő nem elégtette a saját ítéletét, hanem küzdött mellette, hogy a senatussal is elfogadtassa. Ha ő nem ad tanácsot a senatusnak, a foglyokat bizonyosan kiadják a punoknak és Regulus bántatlanul hazájában maradhatott volna. De mivel meg volt róla győződve, hogy ez nem üdvös hazájára nézve, szentül az erkölcsiség követelményének hitte, hogy úgy gondolkozzék, hogy úgy szenvedjen. — Azt mondják végre, hogy a mi nagyon hasznos, az erkölcsössé válik. Inkább azt kellene mondaniok, hogy *erkölcsös*, nem azt, hogy csak *válik* azzá. Hiszen semmi sem hasznos, a mi nem erkölcsös is egyúttal és nem azért erkölcsös valami, mert hasznos, hanem azért hasznos, mert erkölcsös. Erre nézve a bámulatos példák nagy számából aligha mondhatna valaki a Regulus példájánál dicsőbbet vagy jelesebbet.

31 Egyébiránt Regulus egész dicső tettében az az egy moz-
 111 zanat a bámulatraméltó, hogy a foglyok megtartására szava-
 zott. Most nekünk az ő visszajövele is csodálatosnak tet-
 szik ugyan, de akkor-időben másképp nem is cselekedhetett
 volna. E miatt tehát nem is ő, hanem az a kor érdemli meg
 a dicséretet. Mert a mi őseink nem tudtak erősebb kötelezett-
 séget az adott szó megtartására, mint az esküvést. Tanusít-
 ják ezt a tizenkét tábla törvényei, tanusítják az átokkal sújtó
 törvények, tanusítják a szövetségek, melyekben az ellenség-
 nek tett ígéret is kötelező erejű, tanusítják a censorok vizs-
 gálatai és fenytései, kik semmiben sem ítélték szigorúbban,
 112 mint esküszegés dolgában. Lucius Manliust, az Aulus fiát,
 dictatorsága lejártával perbe fogta Marcus Pomponius tribu-
 nus, a miért néhány nappal meghosszabbította dictatorsá-
 gát.¹¹⁵ Azzal is vádolá, hogy Titus fiát, ki később Torquatus
 nevet nyert, az emberi társaságból kitaszítva, falusi életre

kárhoztatta. Mikor legény-fia meghallá, mily bajba keveredett az atyja, Rómába sietett, s mint mondják, hajnal hasadtakor a Pomponius házába érkezett. Pomponius, mikor ezt jelentették neki, azt hitte, hogy a fiu haragszik atyjára s vádolni akarja; ezért fölkelte ágyából és embereit eltávolítva, maga elé hívatta az ifjút. De az a mint belépett, rögtön kardot rántott s megesküdött, hogy nyomban megöli, ha esküvel nem fogadja, hogy atyjának békét hagy. Pomponius ijedtében kénytelen volt megesküdni; aztán a nép elé vitte az ügyet, előadta, miért kénytelen felhagyni a váddal s szabadon bocsáttatta Manliust. Ily nagy ereje volt akkor-időben az eskünek. Ez a Titus Manlius az, ki az Aniónál egy öt párviadalra hívó gallust megölt, nyaklánczát levonta s ezzel szerezte melléknevét; ez az, ki harmadik consulságában a Vesarisnél teljesen legyőzte a latinusokat; kiváló nagy ember, ki ép oly kérlelhetetlen szigorú volt a maga fia, a mily szerfölött engedékeny az atyja iránt.¹¹⁶

De minél dicséretreméltebb esküje hű megtartásáért 32 Regulus, annál nagyobb megrovást érdemel az a tíz ember, 113 kiket a cannæi ütközet után a senatushoz küldött Hannibal, megeskvetve őket, hogy ha a foglyok cseréjét ki nem eszközlik, visszatérnek a punok által elfoglalt táborba.¹¹⁷ Bizony megrovást érdemelnek, ha csakugyan nem tértek vissza. De e felől elágazó a történetírók tudósítása. Polybius¹¹⁸ például, ki igen megbízható író, azt beszéli, hogy a tíz igen előkelő követ közül kilencz visszatért, mikor kívánságukat a tanács nem teljesítette; egyikök mindjárt kiindulása után visszatért a táborba, mintha valamit ott feledett volna s ez aztán Rómában maradt. Ő ugyanis úgy gondolkozott, hogy a táborba való visszatérése feloldozta esküje alól. Helytelenül gondolkozott, mert a csalás nem teszi jóvá a hitszegést, csak bűnünket öregbíti. Furfangossága tehát balgatag volt, az okosságot félszegen utánzó. A senatus el is határozta, hogy a ravasz ró-

114 kát megkötözve viteti Hannibalhoz. De ez még nevezetesebb. Nyolczezer ember volt a Hannibal hatalmában, nem hadi foglyok vagy a halálos veszedelemből megfutamodottak, hanem olyanok, kiket Paulus és Varro consulok hagytak hátra táborukban.¹¹⁹ Nem sokba került volna kiváltásuk s a senatus mégis azt végezte, hogy nem váltja ki őket: hadd véssék katonáink szívébe a tanulságot, hogy győzniök vagy halniök kell. Ugyanazon történetíró állítása szerint Hannibal teljesen elcsüggedt arra a hirre, hogy a római senatus és nép sanyarú helyzetben is ily lelki fenséget tanusít. Így kell megadnia magát a látszólagos haszonnak, ha az erkölcsiséggel összehasonlítjuk. Acilius ellenben, ki görögül irta meg történetünket, azt állítja, hogy többen tértek vissza a táborba avval a csalárd szándékkal, hogy esküjüktől feloldozzák magukat, s ezeket a censorok a gyalázat minden nemével megbélyegezték.¹²⁰ De már bevégezem e pont fejtegetését, hiszen világos, hogy a félenk, alacsony, csüggeteg és gyáva lélek tettei nem lehetnek hasznosak, mert bűnösek, utálatosak és erkölcstelenek. Ilyen lett volna a Regulus tette is, ha oly véleményt mond a foglyokról, a mit nem az államra, hanem magára nézve látott volna hasznosnak, vagy ha otthon akart volna maradni.

33 Hátra van az erkölcsi jónak negyedik része, mely az 116 illendőséget, mérsékletet, szerénységet, önmegtartóztatást és önuralmat foglalja magában. Ugyan lehet-e az hasznos, a mi e dicső erények öszhangzó karától elüt? Mindamellett Aristippusnak, a cyrenei iskola fejének és Annicerisnek hívei, kik csak névre philosophusok, minden boldogságot a gyönyörűségből származtattak s az erényt is csak annyiban vélték dicséretreméltónak, a mennyiben gyönyörűséget okozhat.¹²¹ Ezek ugyan már elavultak, de annál divatosabb Epicurus, ki körülbelől ugyanazokat az elveket védi és hirdeti.¹²² Ezekkel, mint mondani szokás, gyalog is, lóhá-

ton is döntő csatát kell vívnunk, ha eltökélt szándékunk az erkölcsiség megvédése és fentartása. Ha ugyanis igaz a 117 Metrodorus mondása, hogy nemcsak a haszon, hanem az élet összes boldogsága is testünknek erős szervezetében s e szervezet tartósságának biztos reményében áll, akkor az a haszon, mely szerintük a legfőbb, okvetetlenül össze fog ütközni az erkölcsiséggel.¹²³ Először is minő helyet fog elfoglalni az *okosság*? talán abban fog nyilvánulni, hogy mindenünnen összekeresi a gyönyöröket? Beh nyomorult rabság, ha az erény a gyönyöröknek kénytelen szolgálni! S mi lesz az okosság feladata? talán az, hogy műértőleg válogasson a gyönyörökben? Tegyük fel, hogy ennél nincs kellemesebb foglalkozás: de képzelhetni-e ocsmányabbat? Aztán az olyan ember, a ki a fájdalmat tartja a legnagyobb csapásnak, mily helyet fog juttatni a bátorságnak, mely épen a fájdalmak és fáradalmak megvetésében áll? Mert mondjon bár Epicurus akárhány helyen eléggé férfias nyilatkozatot a bátorságról, — mint valóban mond is, — nem arra kell nézni, mit mond, hanem hogy mit kellene következetesen mondania, ha a boldogságot a gyönyörök, a boldogtalanságot a fájdalom szerint határozza meg. Midőn például az önmege tartóztatásról és mérsékletéről hallom szólni, mond ugyan sok helyütt sok jót, de csakhamar elakad a víz, mint mondják.¹²⁴ Hogy is dicsérheti az önuralmat, a ki a gyönyörökben látja a boldogság netovábbját? Hisz az önuralom ellensége a kéjeknek, a kéjek ellenben legmohóbb hivei az érzékiségnek. Mind- 118 amellet az erény e három fajában a hogy lehet, még elég ügyesen megleglik a kibuvót. Az okosságot úgy tüntetik fel, mint a gyönyörszerzésnek és a fájdalom elűzésének tudományát. A bátorsággal is elbánnak valahogy, mikor azt tanítják róla, hogy a halál megvetésének és a fájdalmak semmibevételének eszköze. Még az önuralommal boldogulnak, nem a legkönnyebben ugyan, de legalább a hogy lehet. Azt állítják

- ugyanis, hogy a gyönyör nagyságában a fájdalom megszűntetése a véghatár.¹²⁵ De az *igazságosság* ingadoz, vagy jobban mondva földön hever náluk, nemkülönben mindazok az erények, melyek az emberi nem közösségében és társaságában nyilvánulnak. Hiszen a jóság, a bőkezűség, a nyájasság, valamint a barátság is lehetetlenné válnak, ha nem önmagukért vágyakozunk utánok, hanem a gyönyört vagy a hasznot tesszük feltételükké. Foglaljuk össze röviden a mondottakat. Valamint megmutattam, hogy az erkölcsiséggel ellentétben haszon nem lehetséges, úgy azt állítom, hogy minden érzéki gyönyör ellenkezik az erkölcsiséggel.¹²⁶ Annál komolyabb megrovást érdemelnek nézetem szerint Calliphon és Dinomachus, kik azt hitték, úgy igazíthatják el a vitás kérdést, ha erkölcsöt gyönyörrel, akárcsak embert barommal, egyesítenek.¹²⁷ Nem fogadja el ezt a frigyét az erkölcsiség, sőt undorodva veti el magától. A legfőbb jó [és a legfőbb rossz] okvetetlenül egyszerű, s nem lehet a legelütőbb dolgok zavaros egybeszerkesztése. De erről a fontos tárgyról más alkalommal már bővebben szólottam.¹²⁸ Most feladatombra
- 120 szorítkozom. Fentebb már eléggé kifejtettem, mikép kell eldönteni a kérdést, ha a látszólagos haszon tusakodik az erkölcsiséggel. Mondják bár, hogy a gyönyörben is megvan a haszon színe, közte és az erkölcsiség közt mégsem lehet szövetség soha. Ha a gyönyörnek is akarunk juttatni valamit, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy némi fűszer talán rejlik benne, de haszon egy szikra sem.
- 121 Imhol, Marcus fiam, atyád ajándéka. Úgy hiszem, nagy, különben annyit fog érni, a mennyire te becsülöd. Megköszöni e három könyv, ha szívesen látott vendéged lehet cratippusi füzeid között.¹²⁹ De minthogy engemet is figyelmesen hallgatnál olykor-olykor, ha magam mennék Athenæbe, — s úgy is lett volna, ha hazám hangos szózata útam közepéről nem szólít vissza,¹³⁰ — s minthogy e könyvek-

ben szavam indul hozzád magam helyett: szentelj reájok annyi időt, a mennyit szentelhetsz, hiszen tetszésed szerint módodban van. S ha majd tapasztalom, hogy tudsz az effajta tudományban gyönyörködni, akkor, remélem, rövid időn előszóval, s míg távol vagy, a távolból is beszélhetek veled.¹³¹ És most isten veled, kedves Ciceróm! légy meggyőződve, hogy szivemből szeretlek, de még sokkal jobban foglak szeretni, ha ily intelmekben és tanításokban kedvedet találod.

JEGYZETEK AZ ELSŐ KÖNYVHÖZ.

1. *Cratippus*, mitylenei születésű kitűnő peripateticus bölcseelő. Abban az időben ő volt a feje az athenaei peripateticus iskolának, előbb a saját szülőföldjén tanított. Cicero másutt is dicsérettel emlegeti, kivált a jóslásról szóló művét, melyet használt is.

2. *Irataim*, melyek nem igen különböznek a peripateticusokétól... Cicero csak a gyakorlati bölcsesetre gondol, midőn tanítójának Antiochusnak példája szerint a platói és aristotelesi bölcsélet közt nem lát különbséget, s ugyanebből a szempontból vélekedik úgy, hogy a stoicus tan lényegére nézve nem különbözik a peripateticustól. Cicero az újabb academiához tartozott, melyet a régi academiából Arcesilas alkotott. A régi academiát Plato, a peripateticus iskolát Aristoteles, a stoicus iskolát Zeno alapította.

3. *Demetrius Phalereus*, phaleroni születésű bölcseelő vagy inkább államférfi és szónok Nagy Sándor korában. Cassander megbízására 317—307-ig Kr. e. jó sikerrel kormányozta az athenaei államot. De Demetrius Poliorcetes elűzte, mire Aegyptusba Ptolemaeus Philadelphushoz menekült s ott halt meg 283-ban. Igen tudós ember volt és sok művet írt, de mind elveszett.

Theophrastus, Aristoteles tanítványa és utódja, 300 évvel Kr. e. Jellemrajzait Hunfalvy János fordította magyarra. (Olcso könyvtár 107. sz.) Több műve is van.

4. *Egy más művemben fejtegettem*, t. i. a *de finibus bonorum et malorum* című könyvekben.

5. *Igy tehát csak a stoicusokat*... stb. A stoicusok azt tanították, hogy az erény az egyetlen jó, a bűn az egyedüli rossz, a többi dolgok közömbösek. A régi academia (Plato) hivei meg a peripateticusok (Aristoteles) azt tanították, hogy az erény a legfőbb jó, a bűn a legfőbb rossz. *Aristo* és *Herillus* szintén stoicusok voltak, de némely dolgokban

a scepticusok (kétkedők) elveit vallották, kiknek iskoláját *Pyrrho* alapította. *Pyrrho* Nagy Sándor kortársa volt. Azt tanította, hogy a dolgok megismerése és becslük megítélése lehetetlen. A legnagyobb boldogság a lélek érzéketlensége (*apathia*), de erre csak az tehet szert, a ki minden iránt közömbös. *Aristo* azt vallotta, hogy a közömbös dolgok közt nincs különbség. *Herillus* a tudást és megismerést mondta legfőbb jónak, de ezenkívül a gyakorlati életre nézve egy más jót is elismert (*ὕποπλις*). Ő reá tehát nem illik a Cicero megjegyzése.

6. *Panaetius* híres rhodusi stoicus, a Kr. előtti II-ik század közepén. Nagy műveltségű bölcsele volt, Rómában is tanított s ott több híres ember (*Laelius*, ifj. *Africanus*) barátságát megnyerte. Onnan visszatért *Athenaëbe* s a stoicus iskolát vezette. Fő műve a kötelességről (*περὶ τοῦ καθήκοντος*) szólott, három könyvben. Ezt követte Cicero jelen művének két első könyvében.

Hogy ismerjük értekezésünk tárgyát. E szavak után a kötelesség stoicus meghatározásának kellene következni. Valószínűleg kiesett ez a definitio, ha ugyan nem Cicero felejtette ki. E definitio görög írók meghatározásaiból, valamint e könyv 29. fejezetéből ítélve ez lehetett: „Kötelesség az olyan cselekedet, melynek helyeselhető okát lehet adni.” A 8. §-ban ugyanez a definitio a közepszerű kötelességre van alkalmazva. Több kiadóval együtt *Heine Otto* az egész 8. §-t későbbi betoldásnak állítja, a köv. okokból: 1. különös volna, hogy a III. könyv 3. fejezete, hol ugyanerről a különbségről van szó, e helyre nincs vonatkozással; 2. a 9. §. szorosan a 7. §-hoz csatlakozik; 3. az egész §. zavaros és ügyetlen tákolás a III. könyv említett helyéből s Cicerónak egy más művéből (de finibus III, 17, 58). Ellenben egy másik magyarázó *Gruber* nem tartja valószínűtlennek, hogy ez a §. magának Cicerónak könyvszéli jegyzete a tervezett átdolgozás számára. Sok hely mutatja ugyanis, hogy Cicero nem simíthatta ki e művét. Én is azt hiszem, hogy Cicero nem hagyhatta ki a stoicusoknak ezt a felosztását, mely szerint a kötelesség tökéletes vagy közepszerű. Az előbbi oly erényes cselekedet, mely maga-magának célja, a jót a jóért kívánja; az utóbbi illő, kellő cselekedet, mint pl. a mértékletesség, a hazaszeretet, s csak akkor válik tökéletessé, ha az erényből származik. Az igazi bölcse az előbbit, a szokás embere az utóbbit gyakorolja.

7. *Plato szerint...* *Plato* *Phaedrus*-ában p. 250. D. v. ö. Cic. de finib. II, 16, 52. Az itt említett bölcsesség (*sapientia*) a *Socrates* tanítása szerint minden erénynek alapját tevő bölcsesség; Cicero itt maga az erény helyett említi. A mindjárt említett négy forrás az úgynevezett

négy sarkerény: az okosság, az igazságosság, a lelkiemelő, a mértékletesség.

8. *Gaius Sulpicius Gallus* hadi tribunusként szolgált a Perseus ellen való háborúban; a pydnai ütközet előtt előre figyelmeztette a babonás katonákat a bekövetkezendő holdfogyatkozásra s megnyugtatta őket. (Livius 44, 37.) Az astrologia itt nem csillagból jóslás, hanem astronomia, csillagismeret.

Sextus Pompeius, a híres Pompeius nagybátyja.

9. Cicero igen röviden és hiányosan fejtegeti az okosságot, s *Garve* helyes megjegyzése szerint abban is hibázik, hogy az okosság erényét a tudománynyal és tudóssággal keveri össze. A most következő felosztásban (igazságosság és jótékonyosság) nem vette számba szerzőnk az istenek iránti kötelességet, pedig ez is az általános közösség egy részét teszi.

10. *Arpinum* és *Tusculum* két latiumi város; Cicerónak mind a kettő mellett volt mezei jószág.

11. *Plato jeles mondása szerint...* epist. 9 ad Archyt. p. 358. A hol barátainkon kívül szüleink is említve vannak.

12. Azért mondják «fides»-nek, mert «fiat»... A régiek általában nem voltak szerencsések a szószármaztatásban. Másutt (de nat. deor. III. 24, 62) maga Cicero is megrójjá a stoicusok szónyomozó játékait. («Saturnus, quia se saturat annis, Mavors, quia magna vortit».) A Ciceróé sem jobb ezeknél.

13. *Ennius mondása...* Ennius a római költészet atyja. Kr. e. 239-ben Calabriában született. A költészet minden ágával foglalkozott. Görög tragoediákat fordított s versekben írta meg Róma történetét (Annales). Ez az idézet, úgy látszik, Thyestes című tragoediájából való.

14. *Gaius Caesar vakmerősége...* Caesart 44. Kr. e. márcz. 15-ikén ölték meg az összeesküvők. Cicero nem tartja Caesart valódi uralkodónak, hanem szabad népe erőszakos elnyomójának.

15. *A mit Plato a bölcselőről mond...* Platónál de rep. VI. p. 485. bővebben ki van fejtve ez a gondolat. Egyébiránt szembetűnőleg nyilvánul itt a római és a görög felfogás közt a különbség. A practicus római a nyilvános életre való haszna szerint becsüli a tudományt; a görög a tudományos foglalkozást magáért is szerette.

16. *Plato úgy vélekedik...* Plato de rep. I. p. 347. G.

17. *A Terentius Chremese...* Terentius Heautontimorumenosában (Önkinzó) mondja Chremes mentségül, hogy mások ügyeibe avatkozik: «homo sum: humani nihil a me alienum puto». («Ember vagyok: tőlem semmi emberi dolog nem idegen.»)

18. *Három kívánsága közül...* Neptunus atyja volt Theseusnak, Athenae mesés királyának s három kívánságának teljesítését ígérte meg neki. Theseus első kívánsága az volt, hogy az alvilágból visszatérhessen; a második, hogy a cretai labirintusból kiszabadulhasson; a harmadik, hogy Hippolytus fia elveszzen. Mostoha anyja Phaedra ugyanis szerelmét kínálta neki s Hippolytus visszaautasítá. Ekkor Phaedra, a görög Putifárné, bosszúból azzal vádolta férjénél, hogy Hippolytus el akarta csábítani. Ezért haragudott meg Theseus oly halálosan a fiára. Az ókorban Euripides, az újkorban Racine dolgozta fel e tragicus tárgyat.

19. *A praetori jogot az évenként változó praetorok szabták meg.* A hol t. i. a néphatározat-szentesítette törvények nem voltak elégségesek, ott a praetor mindjárt hivataloskodása kezdetén a természetes méltányosság szempontjából joghatározatokat mondott ki, s e joghatározatok tették a praetori jog forrását.

A törvény is feloldja az embert. Mint például a lex Plaetoria és Aquilia.

20. *Példa rá az a hadvezér...* Plutarchus elbeszélése szerint (Apophtegmata laconica p. 223) Cleomenes spartai király csalta meg ily módon az argosiakat. Hasonlót említ Strabo (IX. p. 402) a thrákokról.

21. *Quintus Fabius Labeo* consul volt Kr. e. 183-ban.

22. *A hely alkalmas fekvése...* Mommsen (R. Gesch. II. p. 48.) kimutatja, hogy nem csak ez volt az oka Corinthus feldulásának, hanem a római nagykereskedőknek, a lovagoknak e hatalmas kereskedő-város ellen való féltékenysége is.

23. *Ha... az én szavamra hallgattak volna...* A Pompeius és Caesar közti ellenségeskedés kitörésekor Cicero mindig kibékítésükre törekedett.

24. *Ha falait dőngette is már ostrombakunk.* A római hadi jog szerint az ostromoltak csak addig tarthattak számot kegyelemre, míg a rómaiak az ostrombakkal nem kezdték dőngetni falait. Ez után a várost erőszakkal elfoglaltak tekintették és kizsákmányolását megengedték a katonáknak.

25. *Ősi szokás szerint pátronusaikká lettek.* Így pl. Aemilius Paulus családja a macedonoknak, a Fabiusok az allobrogoknak, a Marcellusok a sicíliaiaknak, M. Cato a cyprusiaknak, a Scipiók az afrikai provinciáknak voltak a pátronusaik.

26. *A római nép fetialis törvénye...* A fetialisok collegiuma egy húsz papból álló testület, melyet Numa Pompilius szervezett. E fetialis

papok tiszte volt a hadüzenés, békekötés stb. Az erre vonatkozó szabályok és szertartások gyűjteménye foglalta magában a *fetialis* törvényt.

27. *Pöpius Laenas*, consul 173-ban Kr. e. Liguriában viselt hadat. Az itt említett ifju Cato a híres Cato Censorius fia. A zárjel közt levő rész valószínűleg későbbkori toldalék. Először, mert ugyanaz a történet kétszer van elbeszélve, s a két elbeszélés történeti adatai ellenkeznek egymással, mert *Popilius* a liguriaiakkal, nem *Perseussal* hadakozott. Másodszor a zárjel közé foglalt részben a nyelvezet is egyenetlen, sőt hibás. A zárjel után következő rész ellen nem lehet kifogás, ha csak az nem, hogy az egész elbeszélés nem felel meg a céljának, mert nem bizonyítja a rómaiaknak a hadüzenésben tanúsított lelkiismeretességét. Azonban Cicero a például felhozott történetekben nem nagyon szokott ügyelni az összefüggésre.

28. Ez az elbeszélés megegyezik a *Plutarchus* előadásával. (Quaest. Rom. 39.)

29. *Hostis* eredetileg olyan idegen, ki községe vendégjogánál fogva vendégként élt Rómában. Később a szó elvesztette *vendég* jelentését, úgyhogy később csak *idegent*, majd *ellenséget* jelentett. Hasonlít ehhez némileg a magyar *fél* (felem, felebarátom), mely eredeti jelentésében = barát, hív ember; mai napság ha *egyik* vagy *másik félről*, peres félről, sőt néha csak *félről* beszélünk, az ellenkezőt értjük rajta.

Hostissal szemben örökös tulajdonjog (auctoritas). Az idegennel, azaz nem-polgárral szemben a római polgárnak elévülhetetlen a birtokjoga.

Képzeltetni-e nagyobb szelidséget?... Bizony abban nem volt semmi szelidség, hisz az ellenséget akkor nevezték *hostisnak*, mikor a *hostisnak idegen, vendég*-jelentése már teljesen elmosódott. Különben az épen idézett törvény sem nagyon kedvez a *hostisnak*.

30. *A punok frigyszegők valának, Hannibal kegyetlen*... Cicero okát igyekszik adni, miért folyt a karthagóiakkal oly keményen a küzdelem, noha az uralomért küzdöttek velök.

Pyrrhus, Epirus királya, ki 282—276-ig Kr. e. hadakozott a rómaiakkal; *Pyrrhustól*, *Achilles* fiától származtatta magát. *Achilles* pedig *Aeacus* király unokája volt. Ezért van *Pyrrhus* *Aeacidának* nevezve. Az idézett versek *Ennius Annales-ének* hatodik könyvéből valók. *Pyrrhus* szól így *Fabriciushoz*, ki a senatus megbízásából sok váltságdíjjal érkezett táborába, hogy a római foglyokat kiváltsa. *Pyrrhus* váltságdíj nélkül kiadta őket.

31. Az egész zárjel közt levő §. hiányzik a legjobb kéziratokban.

Az itt elmondott példákat még egyszer elbeszéli Cicero a III. könyv 113. és 86. §-ában. A Pyrrhusról való elbeszélés nem is illik ide. A nyelvezetben is vannak egyenetlenségek. Mindezeknél fogva e helyet a legtöbb kiadó méltán tartja egy kéziratmásoló betoldásának.

A censorok az aerariusok osztályába sorozták... Az aerariusok a Servius Tullius alkotmánya szerint a minden politikai jogból kizárt, csupán fejadót fizető alsó néposztálybeliek voltak. Büntetésből is közéjük sorozhattak valakit.

32. *Sulla és Caesar* nagy adományozásokkal kötelezték le párt-hiveiket s erre a számkivetettek vagyonát használták fel.

33. *Hesiodus szabálya szerint...* Hesiodus, Munkák és napok, 349. skk.

34. *Annál utálatosabb azok embertelensége...* Cicero a Gracchusokra, Catilinára, Clodiusra, Caesarra, közelebről Antoniusra és pártjára gondol.

35. A zárjel közé foglalt szavakat toldaléknak tartja Heine Otto, mert ezek a következő §. tartalmát foglalják magukban, s ha ezt Cicero már itt jelezni akarta volna, nem *sed* (= de) kötőszóval megýát a 60. §-ra, mert ez a mondottak megszakítását fejezi ki.

36. Az első vers szerzője és vonatkozása ismeretlen. A második Enniusból való. A *«gyáva lélek»* a *„Salmacida“* lefordítása. Salmacis egy cariai forrás volt, melynek vize elpuhította azt, a ki megfürdött benne. Ezért hívták az elpuhult embert Salmacidesnek.

37. *Marathon, Salamis, Plataeae, Thermopylae, Leuctra*, görög győzelmek színhelyei.

Horatius Cocles az a hős római, a ki egymaga addig védelmezte a hidat az ellenség ellen, míg mögötte a rómaiak le nem rontották; ekkor a Tiberisbe ugrott és a tulsó partra úszott. E tettével megmentette Rómát.

A *Deciusok*: atya, fiu és unoka, feláldozták magukat hazájokért.

Gnaeus és Publius Scipio Hispaniában estek el a második pun háborúban, 212-ben Kr. e.

Marcus Claudius Marcellus győzelmet aratott Hannibal fölött s elfoglalta Syracusáét 222-ben.

38. *Plato mondása...* Ez az idézet Platonak két helyére vonatkozik: Menexenus p. 246 E. és Laches p. 197 B.

39. *A mit Platónál olvasunk...* Laches p. 182 E.

40. *A leghirnevesebb és a legtekintélyesebb bölcselők...* mint például Pythagoras, Democritus, Anaxagoras. V. ö. de oratore III, 15, 56.

Néhány szigorú és komoly gondolkodású ember ... mint pl. Atticus, M. Piso.

Ugyanaz volt a céljuk, mint a királyoknak. Szokatlan, hogy Cicero a királyokra hivatkozzék. Valószínűleg a szem előtt tartott görög eredeti tétette vele e hivatkozást. Ugyanis a stoicusok háromféle életmódot különböztettek meg: a királyit, a politikait és a tudományost.

41. *És vágnak hadakozni.* Sauppe szerint nem tartozik a szöveghez, mert más szavakkal már mondván volt («dicsőségvágyból keresték a háborút»).

42. *A Solon-alkotta tanács ...* Az Areopagust, mint gyilkosság esetében ítélő törvényszéket a monda szerint Athene istenasszony, vagy Cecrops, athenaei király alapította, de Solon újonnan szervezte, a mennyiben az erkölcsökre való felügyelettel és a törvények őrzésével is megbízta. Az Areopagus még Cicero idejében is fennállott, de Solon törvényei csak igen kis mértékben voltak érvényben. Egyébiránt midőn Cicero azt mondja, hogy «az a háboru a Solon-alkotta tanács beleegyezésével folyt», hibásan fogja fel a dolgot. Az areopagusnak a perzsa háborúk alatt még nem volt ily nagy befolyása az állam ügyeire, csak később a római korszakban.

43. *Pausanias* spartai hadvezér, Plataeánál győzött a perzsa Mar-doniuson 479. Kr. e.

Lysander, spartai hadvezér, meggyőzte az athenaeieket az Aegopotamosnál 450 Kr. e. Athenaet elfoglalta és Spartának szerezte meg a Görögország államai fölötti fenhatóságot. (404.)

44. *Marcus Aemilius Scaurus* Kr. e. 115-ben és 108-ban consul, 109-ben censor, az aristocraták vezére. Cicero rendkívül nagyra becsülte. Másképp itéli meg Sallustius s elmondja róla, hogy Jugurthával aristocrata létére is megvesztegettette magát.

Gaius Marius Jugurtha legyőzője, Sulla ellenfele. Hétszer volt consul.

Quintus Lutatius Catulus Kr. e. 78-ban consul, Cicero barátja. Ő üdvözölte Cicerót legelőször a haza atyjának.

45. Az ifjabb *Publius Cornelius Scipio Africanus* dúlta fel Karthagót is.

Publius Cornelius Scipio Nasica Serapio consul volt Kr. e. 139-ben, 133-ban pedig mint magán ember megölte Tiberius Sempronius Gracchus néptribunust agrarius törekvéseiért. A Gracchusokat mindig ferdén itéli meg Cicero, csak akkor dicséri őket, ha a néphez beszél.

46. Cicero megénekelte a saját consulságát. Ennek harmadik

könyvéből van idézve ez a vers. A *toga* a békés tevékenységet jelképezi. Kr. e. 63-ban t. i. nyilvános köszönetet mondott a senatus Cicerónak Catilina összeesküvésének elfojtásáért. Erre vonatkozik ez a vers. Nagyon megtámadták érte. De azért csak itt is emlegeti.

47. Az *idősb Marcus Porcius Cato* (Censorius) a szigorúságáról híres censor, kinek az volt a jelszava, hogy Karthagót el kell törölni a föld színéről. 149-ben halt meg, tehát Karthago elpusztítása előtt három évvel.

48. *Ki ne jöjjünk a kerékvágásból, mint mondaní szokás.* Az eredeti azt mondja, hogy: *állásunkból ki ne vettessük magunkat*, mert a bajvivókról (gladiatorokról) veszi a képet.

49. *Mint a többi javakat.* Ezeken a gazdagságot, egyéb javakat s az életet kell érteni.

50. *Callicratidas*, a lacedaemoni hajóhad vezére, meggyőzte Mitylene mellett az athenaei Conont, elfoglalta Lesbost több szigettel együtt, de az arginusai szigeteknél vereséget szenvedett és elesett 406. Kr. e. Xenophonnál (Hellen. I 6, 32) máskép hangzik az ő felelete: «Sparta nem fog rosszabb lábon állani, ha én meghalok, de a futás gyalázat lenne.»

51. *Cleombrotus* spartai király Agesilaussal együtt. A thebaei Epaminondastól Leuctránál legyőzve a csatában esett el. Xenophon szerint (Hellen. VI. 4, 5.) részint Agesilaussal való vetélkedésből ütközött meg, részint azért, mert az ellenséggel való czimborálással vádolták.

52. *Quintus Fabius Maximus* dictator azzal mentette meg a római államot, hogy folytonosan kerülte a Hanniballal való összeütközést. Ezért kapta a Cunctator (halogató, késlekedő) melléknevet. Ennius valószínűleg Annalese kilenczedik könyvében emlékezett meg róla.

53. *Plato két szabályára ügyeljenek.* Az egyik *Plato de rep.* I. p. 342. E, a másik ugyanott IV. p. 420. B.

54. *Helyesen mondja... ugyancsak Plato... Plato de rep.* VI. p. 488 B. és p. 489. C.

Az ő szabálya az is... Egészen megfelelő hely nem található Platónál, hasonló igen: *de rep.* VIII. p. 567 C. és *leg.* IX. p. 856. B.

55. *Publius Africanus*: az ifjabb.

Q. Caecilius Metellus Macedonicus Kr. e. 143-ban consul. Ő tette Macedoniát római provinciává. Nem tudni, mi tekintetben volt közte és Africanus közt véleménykülönbség. Nemeslelkűségére mutat Valerius Maximus elbeszélése (IV. 1, 22.), mely szerint fiaival vitette a Scipio koporsóját, azt mondva nekik, hogy a legnagyobb férfiúnak teszik e szolgálatot.

56. *Zártszívűséget is kell tanusítanunk ...* A latin eredeti lelki mélység-nek mondja e zártszívűséget. Abban áll, hogy a lélek magába zárja érzelmeit. (Görögül βαρύτης.)

57. *Ne a büntetőnek vagy megrovónak, hanem az államnak javára történjék.* Mindamellettt jogosnak tartja Cicero, hogy a két Lucullus bosszúból emelt vádat Servilius ellen. (L. II. könyv 50. §.)

58. *Socratesről ...* Cicero Tusc. III. 15, 31. «Ez az a mindig egyforma arc, melyért, mint mondják, Xanthippe szokta volt férjét Socratest magasztalni, hogy mindig avval az arcczal látta haza térni, a minővel távozott.»

Gaius Laelius Sapiens consul 140 Kr. e. az ifjabb Scipio Africanus barátja. Az ő nevét tette Cicero a barátságról irt értekezése címévé. Vidám lelkét másutt is emlegeti.

59. *Philippust ... a fia felülmulta ...* t. i. Nagy Sándor.

Panaetius Rómában tartózkodása idejében tanította Africanust.

60. A latin szövegbe e helyt, úgy látszik, valami hiba csúszott be, mert szokatlan, sőt példátlan, hogy az *amice* genetivussal járjon. Heine szerint *generi* eshetett ki a *hominum* előtt.

61. A negyedik erénynek, a mértékletességnek (σωφροσύνη) Diogenes Laertius (VII, 126.) szerint az illendőséget (κοσμιότης) és az arányosságot (εὐταξία) rendelték alája a stoicusok, Stobaeus szerint pedig (ecl. eth. p. 106.) még a szemérmet és önuralmat is. Panaetius és Cicero az előbbi felosztást követik, s az illendőséget a szeméremmel és a szépséggel kötik össze. Előbb azonban az illendőségnek (decorum) általános tárgyalását bocsátja előre Cicero s azután fejtegeti az ebből eredő kötelességeket. Az εὐταξία-t modestianak fordítja (l. a 40. fejezetet).

62. *Miről másutt szokás terjedelmesen szólni.* T. i. a szónoklatról és a költészetről szóló könyvekben. V. ö. Cic. Orator 21, 71.

63. Mind a két vers valószínűleg Attiusnak Atreus című tragoeidiájából való.

Aeacus Aegina királya, oly igazságosan uralkodott, hogy halála után *Minos*sall és *Rhadamanthuss*all együtt bíró lett az alvilágban.

Minos Creta királya volt.

64. *Atreus* mycenaei király nagy viszálykodásban volt *Thyestes* testvérével, ki az ő feleségét elcsábította. Bosszúból megölte *Thyestes* fiait s egy engesztelődés színe alatt tartott lakomán feltálalta őket atyjoknak. Erre czéloz az iménti idézet: «Gyermeki sirja az apjok magá».

65. Az összefüggés egy kissé zavaros. Így kell érteni: Kihez mi illik, jellemétől függ. Ezért a költőknek arra is kell ügyelniök, mi illik

a bűnöshöz. A természet azonban az állatok feletti elsőséget, továbbá a mérsékletet, szemérmességet adta jellemül az embernek. Ezért nyilvánvaló, hogy csak az illendő reánk nézve, a mi általában az erkölcsiséggel, különösebben pedig a mérséklet követelményeivel öszhangzik. (Heine.)

66. *Mely az erénynek csak egy fajában nyilvánul.* Az eredeti szöveg szerint: «az erény mindenik fajában» («in uno quoque genere virtutis»). Minthogy azonban az összefüggés arra mutat, hogy nem mindenfajta erényről, hanem csak a negyedik erényről, a mértékletességről van szó, Heine hibás betoldásnak nézi a *quoque*-t s akkor az idézett szavakat úgy kell fordítani, a hogy fordítottam.

67. Hogy az ösztönök az észnek engedelmeskedni tartoznak, azt különösen a negyedik erény parancsolja, de ez általában már magából a kötelesség fogalmából is következik, mert különben terv és ész nélkül cselekednénk; a kötelességnek pedig az a lényege, hogy semmit se cselekedjünk, a minek alapos okát nem tudjuk adni. Ezért tér itt vissza Cicero a kötelesség meghatározására. Azonban a mondatok kapcsolatában nem világos a logikai összefüggés. (Heine.)

68. *A régibb attikai vígjátéknak* Aristophanes a képviselője. Plautus és Terentius az újabb attikai vígjátékot utánozták. A régibb attikai vígjáték többnyire politikai személyeket, az újabb általános jellemeket rajzolt. Hanem bizony a régibb attikai vígjátékokra sem igen illik az 'izléses', 'finom' jelző.

Az öreg Cato Censorius apophthegmataiban kortársainak és előbb élt embereknek elmés mondásait gyűjtötte össze.

69. *A mi Marsmezőnk...* A Mars mezején voltak a római ifjuság testgyakorlatai: labdázás, korongvetés, versenylabda, birkózás, úszás.

70. *Lucius Licinius Crassus*, 140-től 95-ig élt, a Cicero-előtti korszak leghíresebb szónoka. Elmésségét másutt is dicséri Cicero. (De oratore II. 54, 220.)

Lucius Marcus Philippus 91-ben consul. V. ö. Cic. Brutus 47, 173.

Gaius Julius Caesar Strabo, 90-ben aedilis volt, a Marius proscriptiói alatt megölték. Igen elmés szónok volt. Cicero a szónokról írt művének második könyvében terjedelmes értekezést mondott vele az élczről.

71. *Marcus Aemilius Scaurus* lásd a 44-ik jegyzetet. V. ö. Cic. Brutus 29, 111.

Marcus Livius Drusus tribunus volt 91-ben; különböző javasla-

tokkal igyekezett a viszálykodó pártokat kibékíteni; megölték, mert titkon alkudozni kezdett a szövetségesekkel.

Gaius Laelius-ről lásd az 58-dik jegyzetet.

72. *Ezért εἰρων-nak hívták a görögök.* Εἰρων voltaképen tettető (dissimulator. V. ö. Cic. Acad. II, 5, 15. εἰρωνεύω = dissimulatio). Socratesi ironiája t. i. abban állott, hogy látszólag elismerte az ellenfél állítását s az ő álláspontjára helyezkedve tudatlannak tette magát mindaddig, míg az ellenfélt elhamarkodott ítélete tarthatatlanságáról meg nem győzte.

73. *Pythagoras*-ról azt mondja Diogenes Laertius (VIII, §. 20.) hogy még a nevetéstől is tartózkodott, valamint minden enyelgéstől és tréfától.

Pericles-nek a komolyságát Plutarchus említi. (Pericl. 5.)

74. *Quintus Maximus*-ról lásd az 52. jegyzetet.

A pheraei Jason Pherae városának kényura volt Thessaliában. A Sparta és Thebae közti háborúban emennek pártján állott, de a leuc-trai ütközetből elkésett. Hellasban igyekezett befolyást szerezni, de megölték 370 Kr. e. Ravaszságát Xenophon is említi. (Hellenica VI, 4.)

75. *Solon örvöngőnek tette magát* ... Az athenaeiek a megaraiakkal harczolva elveszték Salamis szigetét és visszafoglalására tett kísérletük többször kudarcot vallott. Ekkor kimondották, hogy azt, a ki még hadjáratot mer javasolni Salamis visszafoglalására, halállal büntetik. Solon nem akarván elmulasztani a szerinte kedvező alkalmat, hogy a büntetést kikerülje, örültnek tette magát s elegiájával úgy fellelkesítette az athenaeieket, hogy a tilalmat visszavonva harczba mentek s a szigetet visszafoglalták.

76. *Sullának* a ravaszságát, tettetését Sallustius is említi (Jug. 95, 3.)

M. Crassus-ról azt mondja Plutarchus (Crass. 6.), hogy hízélgésével nagyon be tudta hálózni az embereket.

77. *Callicratidas*-ról lásd az 50. jegyzetet. Plutarchus is *Lysander*-rel hasonlítja össze. (Plut. Lysand. 7.)

Quintus Lutatius Catulus consul volt 102. Kr. e. Mariussal együtt a cimberék legyőzője. Mariustól számkivetve megölte magát 87-ben. Az ifjabbik Catulus-ról lásd a 44. jegyzetet.

Quintus Mucius Mancius ismeretlen ember. Heine itt romlottnak tartja a szöveget, s két nevet olvas ki belőle: *Q. Muciust* és *L. Martiust*.

78. *P. Scipio Nasica* a 45. jegyzetben említett Scipio Nasica fia, consul 112-ben.

Xenocrates Plató tanítványa. A latin példák között kirívó az említése. Valószínűleg idegen betoldás.

79. *Marcus Porcius Cato Uticensis* a stoicus bölcsélet hive, a polgárháborúban Caesar győzelmekor Afrikának Utica nevű városában megölte magát Kr. e. 46. Különben nemcsak ő ölte meg magát ez alkalommal, hanem Metellus Scipio, Petreius és Juba király is. A stoicus bölcsélet bizonyos körülmények között megengedte az öngyilkosságot, de csak a bölcsnek, ki előtt a szerencse javai s maga az élet is közömbös lehet.

80. *Ulixes* (helyesebb alak, mint az Ulysses) görögösen Odysseus, a bolyongásairól ismeretes ithacai király és trójai hős.

Circe varázsló istenasszony volt Aeaea szigetén. Ulixesnek néhány társát sertéssé változtatta, de Ulixes fellépésére visszaadta emberi alakokat.

Calypso Ogygia szigetének szépséges nymphája. Hét évig tartóztatta szerelmével a honja után vágyódó Ulixest.

Ajax Achilles után a legvitézebb hős volt Trója előtt. Mikor Achilles elesett, remélte, hogy ő kapja meg a fegyvereit, de Ulixesnek ítelték oda. E miatt megőrült és kardjába dőlt. Sophoclesnek e tárgyat feldolgozó tragoediája ma is megvan.

81. Az *Epigonok* (a thebaei hősök új hadat indító fiai) Attius vagy Accius római tragoediáiról egyik darabjának a címe. Valószínűleg Alcmæonnak, az epigonok vezérének a szerepe kívánt nagy hangot. *Clytaemnestrát* (a közlatinságban: Clytemestra) is Accius írta. *Medust* és *Antiópát* Pacuvius, *Melanippát* és *Aiaxot* Ennius.

Rupilius. Cicero ifjúkorabeli színész. A női szerepeket a régieknél férfiak játszották.

Aesopus Cicero barátja, híres színész. Cicerót szavalni tanította.

82. *Quintus Mucius Scaevola* főpap 95-ben. Cicerót a római jogra tanította. Atyja Publius a főpapi jog ismeretében tűnt ki.

Africanusról lásd a 45. jegyzetet. Atyja *Lucius Aemilius Paulus* az, a ki Pydnánál Perseust, az utolsó macedoni királyt legyőzte. Ezért hívták Macedonicusnak.

83. *Timotheus* és *Conon* híres athenaei hadvezérek.

84. A *«Hercules a válaszáton»* című regét *Prodicus* sophista írta s *Xenophon* közli Memorabiliáiban (II, 1).

85. *Ügyet védeni, ekesszólásával a népet lebilincselni, harczokat vivni*... az előkelő római három fő hivatása. Cicero, úgy látszik, ezen az egész helyen fiát tartotta szem előtt.

86. Előkelő római ifjak kiváló államférfiakhoz szoktak volt csatlakozni, hogy a politikában útmutatást kapjanak, s erkölcsiség dolgában példát vehessenek róluk.

87. *Az idegen* (peregrinus) az utazó, a *letelepedett* (incola) a polgárjogot nem élvező lakos.

88. *Nem is kell hallgatni a cynicusokra*.... A cynicus iskolát Antisthenes, Socrates egyik tanítványa alapította. A stoicus Zeno és tanítványai szintén közel állottak a cynismushoz, mert ez volt az ő rendszerük forrása.

89. A rómaiak vivóiskolája (palaestra) némileg a mi tánciskoláink szerepét is játszotta.

90. A halavány arczzsint elpuhultság jelének nézték a rómaiak.

91. *Az ünnepi menetben körülhordozott állványokon* istenek szobrait, vagy diadalmenetkor a zsákmányt vitték.

92. «Az emelkedett azaz nyilvános szónoki beszédnek törvényszéki tárgyalásokban, nép-gyűlésekben s a tanácsban van helye». Ez a részletezés megfelel a szónoklat felosztásának, mely szerint a szónoklat törvényszéki, kimutató vagy tanácskozó lehet. (Genera dicendi: iudiciale, demonstrativum, deliberativum.)

93. A *Catulusokról* lásd a 77. jegyzetet.

94. *Lucius Crassusról* s mindjárt utána Caesarról lásd a 70. jegyzetet. Ez a Gaius Julius Caesar Strabo és az idősb Catulus egy anyának, Popiliának a fiai voltak.

95. *A socraticusok*, nevezetesen Plato, Xenophon, Aeschines.

96. *Gnaeus Octavius* 168-ban mint praetor legyőzte a macedoni Perseus hajóhadát. 165-ben consul lett. Augustus dédapjának testvére volt.

97. *M. Aemilius Scaurus* a 76. §-ban említett Scaurus fia. Sardiniai praetorsága leteltével zsarolással vádolták, de Cicero védelmére fölmentették. Később a consulságra pályázott, de megbukott. Vesztegetéssel vádolták és számkivetették.

98. Caesar sok Pompeius-párti előkelő ember házát eladta vagy elajándékozta az ő hiveinek. Így pl. a Pompeius palotája az Antoniusé lett.

99. *Lucius Lucullus* a fényűzéséről közmondásossá vált jeles hadvezér; magok a rómaiak togás Xerxesnek hívták.

100. Az *εὐταξία* a körülmények kellő tekintetbe vétele, s a lelki erők összhangzó viszonya. Ezt a fogalmat latinul valóban inkább kifejezi az *ordo* (rend), mint a *modestia*, melyet itt Cicero nem eredeti jelentése szerint (= szerénység), használ. Én is ilyen különös értelmében használtam itt a *szertartás* (szer = modus).

101. Az okosság erkölcsi célból, a szertartás, illendőség és magunk-kedveltetése céljából utasít bennünket a körülmények kellő figyelembe vételére.

102. *Pericles ... vezértársával, a költő Sophoclessel ...* Antigone annyira elragadta az athenaei népet, hogy költőjét Pericles mellé a samosi háború vezérévé választották, 440. Kr. e.

103. *Az emberek többsége rendszeren arra hajlik ...* Nem igen illik az összefüggésbe, hiszen Cicero maga mondja, hogy a műveltek tanácsa, ne a sokaság példája után induljunk.

104. *Socrates* oly különös magaviseletű ember volt, hogy kortársai valósággal megbotránkoztak benne. Meztláb járt, órákig elállott az utcán gondolatokba merülve, s mint Xenophon mondja, otthon egy-magában táncolni sem restellt.

Aristippus a cyrenei iskola alapítója, a gyönyört tartá a legfőbb jónak, s a fájdalmat a legnagyobb rossznak. *Socrates*nek a tanítványa volt. Szintén keveset törődött a társadalmi külsőségekkel és viszonyokkal.

105 *A vámszedőké meg az uzsorásoké.* Az állami haszonbérlők (publicani) lovagrendi emberek voltak s a vámot egészben bérelték ki. Ezeket nem becsmérték, csak az ő embereiket, a vámszedőket. Az uzsorát szigorú törvény tiltá s az uzsorást senki sem becsülte. De azért néha előkelő ember is folytatott titokban uzsorát. Így pl. Cicero barátja, Atticus.

106. *Mint Terentius mondja.* Eunuchusában II, 2, 6.

107. *A kiknek a rangjához illik, t. i. az ezen tudományokkal való kenyérkereset.*

A nagykereskedés ... nem épen kárhoztatni való ... A senatorokra nézve a nagykereskedés sem volt tisztességes és olykor törvényt is hoztak ellene.

108. *Idősebb Catómban ... t. i. Cato maior seu de senectute* című művében 15, 51, skk.

109. Ezt a részt Cicero maga csatolta fejtegetéséhez; azon bizonyítékokat hozza fel benne, melyekkel a stoicusok az elméletszerető peripateticusokat czáfolták.

110. Helyesen jegyzi meg Heine Otto, hogy ez csak látszólagos bizonyítás. Ugyanis a bölcseségnek az istenek és emberek s maguk az emberek közti közös viszonyok megismerése, nem e közösség fentartása a feladata. Cicero szerint a bölcsesség a fő erény, tehát a belőle származó kötelességnek (a megismerésnek) kellene a legnagyobbnak lennie. A közösség fentartását a közösség érzete teszi kötelességünké.

111. *Lysis* tarentumi bölcsele, Pythagoras tanítványa. Pythagoras hiveinek üldözésekor Alsó-Italiából Görögországba Thebaebe menekült s ott Epaminondas fogadta házába.

Dio az ifjabb Dionysiusnak, Syracusae tyrannusának nagybátyja. Öccsének kényuraságától ő szabadítá meg hazáját. De végre is összeküvés áldozata lett. Buzgó hive volt Platónak, ki többször járt Syracusaeban.

112. *Zajtalan életüket a mi zajos életünk javára szentelték.* Körülrás a szójáték (otium-negotium) utánzása kedvéért.

113. Ezt a két mondatot Unger és Heine betoldásnak tartja.

JEGYZETEK A MÁSODIK KÖNYVHÖZ.

1. E mondat második nagyobb fele a legjobb kéziratokban hiányzik, ezért a legtöbb kiadó az egészet betoldásnak veszi.

2. *Derék bajtársaimat is elvesztettem . . . t. i. Q. Catulust, C. Pisót, a két Lucullust, Pompeiust, P. Serviliust és másokat.*

3. *A melybe ismét belejutott volt . . .* mindjárt Caesar halála után, midőn azt remélték, hogy Antonius és pártja egyesül Caesar gyilkosával és a régi szabadságot visszaállítja.

4. *Nem annyira változtatására, mint inkább felforgatására . . .* A Gracchusok pl. csak változtatni akartak az állam szervezetén, Antonius és pártja az egészet fel akarták forgatni.

5. *Mit én egy más művemben teljesítettem.* Ez a mű, melyet a régiak igen dicsértek, elveszett. Hortensius czímet viselt, mert Hortensiusnak volt ajánlva s a bölcelet tanulmányát védte.

5. *Noha a biztos megismerést lehetetlennek mondjuk . . .* Cicero az újabb academia scepticismusát vallá, melyet ifju korában Philo tanítása ismertetett meg vele. Ez az iskola lehetetlennek mondta az igazság megismerését, csak valószínűségről beszélt.

6. Magukra a scepticusokra czéloz, kik mindent kétségbe vontak.

7. *Academicae quaestiones* című művében, mely részben ma is megvan, az academicusok tanát védelmezi.

8. *Elválasztják egymástól e három összefüggő fogalmat . . . t. i.* az igazságosságot, a hasznosságot és az erkölcsösséget. Ha azonban a következő mondat betoldás, a mi igen valószínű (mert az erkölcsösséget és az igazságosságot nem tekinthette Cicero két fajfogalomnak), akkor azoknak lesz igazuk, kik e három összefüggő fogalmat így magyarázzák: 1. erkölcsiség haszon nélkül; 2. haszon erkölcsiség nélkül; 3. erkölcsiség és haszon együtt.

9. Az idézetjel közé foglalt szavak talán Attius Prometheusá-

ból vannak véve, legalább erre mutat Aeschylus Prometheusának 580-ik verse.

10. *Cyrus*, az idősebbik, a perzsa birodalom alapítója Kr. e. 555-ben. *Agesilaus* harcziás spartai király Kr. e. 400-ban.

11. *Dicaearchus* messanai születésű bölcselelő, Aristoteles tanítványa. Sok tudományos művet írt, de mind elveszett.

12. Régi történetírók beszélik, hogy sáska, skorpio, pók stb. több tartományt pusztított. A Nagy Sándor seregét Gedrosiában s a Camby-sesét Aethiópiában a szárazság tette tönkre.

13. Cicero az erény feladatának állítja, hogy a mások buzgalmát a magunk részére megnyerjük; e célból új felosztást csinál s az említett feladatot az erény harmadik részének tünteti fel. E felosztás általában megfelel az I. könyv 16. és 17. §-ában említett Panaetius-féle felosztásnak, csak hogy a practicus erény két részre oszlik benne, a meny nyiben vagy magunkban vagy mással való viszonyunkban nyilvánul. (Heine.) Minthogy e helyen csak három fő erény van hatása szerint feltüntetve s a negyedik, a lelkierő el van hagyva, több kritikus betoldásnak tartja az egész 18. §-t, úgy látszik, alaptalanul.

14. A görög-római morál jogos bosszút is ösmer.

15. *Egész seregek romlása, mint csak nem régiben háromé . . .* Pharsalus, Thapsus és Munda mellett.

16. *Mint államunkban gyakran van alkalmunk látni, a kialakult bér.* Cicero bizonyosan Antoniusra és Octaviusra gondol, kik pénzzel vásárolták meg maguknak a Caesar katonáit.

17. Ribbeck szerint Enniusnak *Thyesteséből* való e vers.

18. *Megtanulhattuk a minap . . . t. i. Caesar halálakor.* Cicero állítása az ő pártállásából magyarázható meg. Caesar nem sokak gyűlöletének, hanem néhány személyes ellensége összeesküvésének lett áldozata.

19. *Halála után még inkább engedelmeskedik neki . . .* a Senatus ugyanis Antonius ösztönzésére kimondta, hogy Caesar minden rendelete érvényes marad.

20. *Néma ítéletnyilvánítás . . . titkos szavazások . . .* Az előbbi akkor történt, ha pl. a nép nem tapsolt a hatalmasoknak színházba léptekor, vagy ha előkelő emberek visszavonultak az állami ügyektől (mint Cicero), vagy nem nősültek meg, hogy családjuk kihaljjon, vagy kivándoroltak; az utóbbi, ha nemesszivű és szabadgondolkodású embereket választottak valami díszes állásra. Így pl. Suetonius beszéli (Caes. 80.) hogy Caesetius és Marullus Caesar megfosztotta a néptribu-

nusságtól, a miért őt megsértették, de a legközelebbi választógyűlésen sok szavazatot kaptak a consulságra.

21. *Az idősb Dionysius*, Syracusae uralkodója 406—367-ig. Azt is beszéli róla Cicero (Tusc. V, 20, 58; v. ö. Valer. Maximus IX, 13, 4), hogy lányaival nyiratta szakállát, később ollójuktól félve, perzseltette.

22. *A pheraei Alexander* az I. könyv 108. §-ában említett Jason utódja és veje. Felesége az ő testvéreinek segítségével ölte meg őt, s azután azok közül egy lett az uralkodó.

Thraciai jelekkel pettyegtetett embert, azaz tatuált (tetovirozott). A tatuálás szokás volt a thrákoknál (Herodotus V, 6).

23. *Phalaris agrigentumi tyrannus* Cyrus idejében. A régiek úgy emlegetik, mint megtestesült kegyetlenséget. Történetileg alig van róla biztos adat.

24. *Demetrius Poliorcetes* Macedonia fejedelme 294—288-ig. Ázsiai hadjárata alatt Pyrrhus epirusi király becsapott országába. Demetrius ekkor visszajött és védelemre készült, de serege elhagyta. Egyébiránt maga Pyrrhus is csak hét hónapig uralkodott Macedonia felett.

25. Lásd az első könyvhöz való 51-ik jegyzetet.

26. A gondolatmenet ez volna: «míg a római uralom igazságos és szelíd volt, erős is volt, mióta kemény és igazságtalan, bomladozik».

A szükséghez képest szigorú, mint Corinthussal, Karthagóval, Numantiával szemben.

27. *Sulla* 81-ben győzte le Mariust és a democrata pártot. Ügyét becsületesnek nevezi Cicero, mert ő is az aristocrata párthoz tartozott, de győzelmét becsstelennek, mert iszonyú kegyetlenségeket idézett elő. A Sulla polczra jutása Sallustius szerint is a római erkölcsök teljes megváltozását jelzi. (Cat. 11.)

28. *Utána következett egy másik*, t. i. Caesar. Sulla legalább győzelemre segítette a nemeseket, ellenben Caesar mindig a népre támaszkodott. Ezt nem tudja neki megbocsátani az aristocraticus érzelmű Cicero.

Tartományokat és országokat . . . Caesar a campaniai földeket katonái közt osztotta szét és a provinciákat a senatus és a nép jogának megcsorbitásával kénye-kedve szerint adta egyiknek-másiknak.

29. *Massilia* (a mai Marseille) régtől fogva szövetségben volt Rómával. A polgárháború kitörésekor semlegességet ígért Caesarnak s mégis Pompeiushoz csatlakozott. Caesar kemény tusa után bevette, határának egy részét elkobozta és képét galliai diadalmenetében szintén körülhordoztatta.

30. *Publius Sulla*, a dictator unokaöccse. Ő intézte az elkobzott javak árverését és potom áron sokat összevásárolt. Ezt jelenti a véres lándzsa forгатása, mely eredetileg a hadi zsákmány eladásának, később minden nyilvános árverésnek a jelképe, mert az árverésnél egy lándzsát ütöttek a földbe. Ezt a Publius Sullát 66-ban mint consul-jelöltet vesztegetéssel vádolták s ezért hivataláról le kellett mondania. A Catilina-féle összeesküvésben való részvétellel is vádolták és e vád ellen Cicero védelmezte maig is meglevő beszédében. Aztán Caesar híve lett s ennek győzelme után folytatta az elkobzott javak vásárlását. 45-ben halt meg, valószínűleg rablók kezétől.

31. *A másik pedig . . .* a másik Cornelius, a dictator cliense, különben ismeretlen.

32. *Bár erről a tárgyról is irtam két könyvet.* E mű elveszett, bár Petrarca idejében állítólag még megvolt.

33. *Valamennyi bölcselő egyetért . . .* Nem épen; mert ámbár minden socráticus iskola az erénynek, mint tudásnak egységét tanította, de egy iskola sem ismert el az erények közt oly szoros kapcsolatot, mint épen a stoicusok.

34. *Theopompus*, Isocrates tanítványa, Görögország történetét szónokias előadással irta meg. Műveiből csak töredékek vannak.

Bardulist vagy *Bardylis* Diodorus és Plutarchus nem rablónak, hanem illyriai királynak nevezik; a Pyrrhus ipja volt s a macedoniai Philippussal is hadakozott. De a rómaiak ellenségeik lealacsonyításával is szerették háborúikat igazságos színben feltüntetni.

Viriathus a fölkelő lusitaniaiak vezére volt, szintén nem rabló. Több római praetort megvert s több sereget megsemmisített. Laelius sem birt vele. Q. Servilius Caepio is csak úgy boldogult vele, hogy örozva megölette. Cicero szépíti a dolgot.

35. *Mint Herodotus beszéli . . .* Deïokesről beszéli Herodotus, hogy igazságosságáért a medusok önként királylyá választották. A királyválasztásról s a törvények céljáról a régi írók általában úgy vélekednek, mint Cicero.

36. Socratesnek ezt a mondását Xenophon említi. (*Memorabilia* II, 6, 39.)

37. *Tiberius Sempronius Gracchus* jeles hadvezér volt; neje Cornelia a «Gracchusok anyja». Cicero gyakran dicséri, mint buzgó aristocratát, de fiait Tiberiust és Gaiust, az agrarius demokratákat nem képes méltányolni.

38. *A lovasság [egyik] szárnyának . . .* A szövetségesek lovassága

3—400 emberből álló «ala»-kra, szárnyakra volt osztva. Nem a legio két szárnyára kell tehát gondolni, mert ilyen lovas-szárny a körülmények szerint több vagy kevesebb volt. Ezért az «egyik» érthetetlen s bizonyosan olyan embertől származó toldalék, ki a szövetségesek korábbi felosztására (jobb és balszárny) gondolt. Cicero korában ugyanis előkelő fiatal emberek nem a legióban szolgáltak, hanem a vezér oldala mellett, ki aztán többnyire egy ilyen szárny vezérletét bizta rájuk. Ily kitüntetésben részesült a tizenhét éves ifj. Cicero is.

39. *Publius Rutilius Rufus*, Panaetius tanítványa, szónok és jogtudós, 104-ben consul. Pártját fogta a kisázsiai tartománybelieknek az állami bérlők zsarolásai ellen, azért ezek bosszúból hamis váddal léptek föl ellene és számkivették.

Publius Mucius Scaevola a római magánjog megalapítója, az I. könyv 32. fejezetében említett Q. Mucius Pontifexnek fia.

Lucius Crassus-ról lásd az I. könyvhöz való 70. jegyzetet. Huszonéves korában azzal vádolta a consul-viselt Gaius Papirius Carbót, hogy Gaius Gracchussal czimborált. Carbo e vád miatt öngyilkos lett.

40. *Antipater*, *Cassander* és *Antigonus*, Nagy Sándornak hadvezérei. Antigonusnak két fia volt, Demetrius Poliorcetes és Philippus. Az itt említett levelek valószínűleg nem voltak valódiak, csak szónoki iskolákban készült gyakorlatok. Demosthenes és Phalaris neve alatt maradtak fenn ily költött levelek.

41. *Marcus Antonius*, a híres Antonius triumvir nagyatyja. Marius ölette meg 87-ben. A cimberektől legyőzött Cn. Papirius Carbót rossz tisztviseléssel vádolta, de sikertelenül. Fiatal emberek szokása volt akkor, hogy előkelő embereket vádoltak, csak azért, hogy kitüntessék magokat. Pedig ez veszélylyel járt, mert ha valakire rábizonyult, hogy rágalmozó, vagy bűnságot kellett fizetnie, vagy egy K-t (Kalumniator = rágalmozó) süttöttek a homlokára, s elvesztette a vádolás jogát.

Publius Sulpicius Rufus előbb az aristocraták, majd Marius híve. Mint néptribunus Sullától elvétette és Mariusra bízta a Mithridates elleni háború vezérletét, ezért a Sulla emberei megölték. 94-ben, mikor huszonkilenc éves volt, pártoskodással vádolta Gaius Norbanust, de eredménytelenül.

42. *A két Lucullus*: *Lucius Lucullus*, a Mithridates elleni hadvezére és testvére *Marcus* sikasztással vádolták *Servilius* augurt, a miért ez az ő atyjukat zsarolással vádolta és elítéltette.

Mint én tettem a siciliaikért . . . midőn t. i. a siciliaiakat zsaroló *Verres* propraetort vádolta és elítéltette.

Gaius Julius Caesar Strabo (I. az I. k. 70. jegyz.) zsarolással vádolta Titus Albucius, ki Sardiniában volt *propraetor*. Albucius *Athenae* ment számkivetésbe.

Lucius Fufius Calenus szintén zsarolással vádolta Manius Aquiliust, de M. Antonius megvédelte.

43. *Marcus Brutus*, kinek atyja három könyvet irt a polgári jogról, üzletet csinált polgártársai vádolásából. (Cic. Brut. 43, 130.)

44. *Sextus Roscius Amerinus* mint huszonhét éves ifju védelte Cicero Sulla kegyelt szabadosa Chrysogonus ellen, ki apagyilkossággal vádolta Rosciust, hogy vagyonát elkokoztathassa.

45. A jótékonyaságról már volt szó az I. k. 42. és köv. §-aiban, mint a második fő erény egyik részéről. Itt a II. k. 21. §-ának felosztása szerint van tárgyalva.

46. «Az adakozásnak nincs feneke», mint a Danaidák hordójának: az ajándékozó sohse adhat, a megajándékozott sohse kaphat eleget.

47. *Theophrastus*ról I. az I. könyvhöz való 3. jegyzet.

Aristoteles. Sem az idézett mondat, sem hozzá hasonló nem található *Aristoteles* műveiben; ezért némelyek itt *Aristo Ceus*-t akarnak olvasni, ki a hiú dicsőségről irt egy munkát, mint *Diogenes Laertius* említi.

Egy *ezüst mina*, egy *talentum* hatvanad-része, körülbelül 40 forint.

48. *Publius Crassus*, a triumvir *Crassus* atyja. A mariusi mozgalmak alatt megölte magát.

Lucius Crassus, a szónok. (I. az I. k. 70. jegyzetét.) *Q. Mucius Scaevola* aedilis-társa volt. Scaevoláról azt mondja *Plinius*, hogy először rendezett a circusbán oroszlánviadalt.

Gaius Claudius Pulcher 99-ben volt aedilis. Ő rendezett először elefántviadalt.

Lucius és *Marcus Lucullus* 79-ben voltak aedilisek s a nép mulatságára elefántokat bikákkal viaskodtattak.

Quintus Hortensius, a hirneves szónok, igen pazarló ember volt. 75-ben volt aedilis.

Decimus Julius Silanus 54-ben volt aedilis.

Publius Cornelius Lentulus Spinther, aedilis 63-ban, ki Cicerót számkivetéséből visszahívta. Sokat költött a színház diszítésére.

Marcus Aemilius Scaurus (I. I. k. 97. jegyz.) 58-ban volt aedilis. Pompás színházat építtetett 80,000 ember számára, 360 oszloppal és 3000 érez szoborral. Nagy adósságba verte magát.

Pompeius színháza nem volt olyan fényes, mint a Scaurusé, de

az övé volt az első állandó színpad s oly állatviadalokat rendezett, hogy 600 oroszlán, 410 párducz és 20 elefánt viaskodott egymással.

49. *Mamercus Aemilius Lepidus Livianus* később mégis consul lett *Decimus Brutussal* együtt 77-ben.

50. Valószínűleg *Cn. Aufidius Orestes Aurelianus* érti, ki 71-ben volt consul. Római szokás volt, hogy valamely vállalat sikerülte vagy szerencsés végrehajthatása végett áldozatot mutattak be *Herculesnek* s a lakomára a népet is meghívták.

51. *Marcus Scius* aedilis volt 74-ben. Hogy miért gyűlölték volt, nem tudni.

Egy as-on adta a népnek a gabona vékáját. Az aedilisek jó termés idején két-három sestertiuson (egy sestertius körülbelől 10 krajczár) vették Siciliában a gabna vékáját (modius) s egy pár ason (a sestertius negyedrésze) adták a népnek. Az aedilisnek a nép kedvében kellett járni.

52. *Titus Annius Milo*, Cicero barátja, 57-ben mint néptribunus mindent elkövetett, hogy Cicerót számkivetéséből visszahívassa. *Clodius* Cicero legdühösebb ellensége gladiatorokat bérelt, hogy ezt megakadályozza. Milo is így tett *Clodius* ellen, és a Cicero visszahívása sikerült. Később a Milo emberei az országúton egy csetepaté alkalmával megölték *Clodius*t s *Milónak* számkivetésbe kellett mennie; Cicero el sem mondhatta érte híres védőbeszédjét.

53. *Lucius Philippus*ról l. az I. k. 70. jegyzetét.

Gaius Aurelius Cotta 75-ben consul.

Gaius Scribonius Curio 76-ban consul.

54. *A törvényszabta évben ...* A *lex Villia annalis* megszabta, melyik hivatalt hány éves korában nyerheti el valaki. Quaestor 31, aedilis 38, praetor 41, consul 44 éves korában lett Cicero.

55. *A propylaeumok* az athenaei Acropolis Athene-templomának előudvarát képező oszlopok voltak. Azt mondják, hogy *Pericles* 2012 talentumot (egy talentum 2357 frt 62 kr.) költött az építésökre.

56. *Az államról írt könyveim.* Valószínűleg a veszendőbe ment ötödik könyvben. E művet 1822-ben hiányosan fedezte föl *Angelo Majó*.

57. *Crassus*ról l. az I. k. 70. jegyzetét.

58. *Cimon*, a híres athenaei hadvezér, nagyon barátságos és jószívű ember volt. *Plutarchus* azt beszéli róla, hogy kertjeinek a kerítését is lerontatta, hogy ki mit akar, elvehesse.

Lacia egy attikai kis község (demos); *Cimon* is ehhez tartozott.

59. Eredetileg egyedül a patriciusok voltak a jogismeret birtoká-

ban; a köztársaság vége felé ez egészen megváltozott. Ezért panaszkodik Cicero.

60. *Servius Sulpicius Rufus*, korának legnagyobb jogtudósát érti, kivel jó barátságban volt.

61. *Gratiam habere* (hálás érzésűnek lenni) és *gratiam referre* (hálát adni): e két kifejezésből csinál szójátékot Cicero. Hogy az idézett mondás kitől való, nem tudjuk.

62. *Gaius Gracchus* mint néptribunus 123-ban oly gabnatörvényt hozott, mely szerint az állam kincstárából vásároltak gabonát s aztán féláron alul adták el a népnek. Gracchus bukása után a senatus nem merete e törvényt azonnal megsemmisíteni, csak módosíttatta M. Octaviussal.

63. *Philippus*-ról l. az I. k. 70. jegyzetét.

64. *Gaius Pontius*, a samniták vezére 321-ben a caudiumi szorosnál legyőzte és csúfosan iga alatt bocsátotta át a rómaiak seregét. 292-ben elfogták és kivégezték.

65. *Lucius Calpurnius Piso* 149-ben mint néptribunus alkotta az említett törvényt, tehát tulajdonképen csak 105 évvel a *De officiis* kelte előtt. Ő állandó törvényszéket állított fel a zsarolás ellen s büntetésül a pusztá megtérítést szabta. A *lex Acilia*, majd a *Servilia* (104 táján) már jutalmat tűzött ki a vádló részére s kétszeres kárpótlást állapított meg, esetleges számkivetéssel együtt. A *lex Cornelia* és a *lex Julia* (59-ben) még szigorúbb volt.

66. *Az itáliai háború oly nagy volt . . .* M. Livius Drusus törvényt hozott a megvesztegethető bírák ellen. A lovagrend, a pénzaristocrátia megdöntötte e törvényt avval együtt, melyben Drusus polgárjogot engedett az itáliai szövetségeseknek. E miatt támadt az itáliai vagy szövetséges háború 91—89-ig.

67. T. i. az ifjabb *Africanus*-t, kivel jó viszonyban volt.

68. *Paulus* t. i. *Lucius Aemilius Paulus*, kiről l. az I. k. 82. jegyzetét.

69. *Lucius Mummius* akkor dűlta fel *Corinthus*-t, mikor az ifjabb *Africanus* *Karthagót*, t. i. 146-ban. Tömérdek remek műtárgyat szállított onnan Rómába s egy néhány más itáliai városba. Plinius szerint oly szegényen halt el, hogy leányának hozományt se hagyott.

70. *A pythiai Apollo jóslata . . .* Plutarchus szerint *Alcámenes* és *Theopompus* királyok kapták e jóslatot; görögül: *ἡ πυθιαία Σπάρταν ὀλεῖ, ἄλλο δὲ οὐδέν.*

71. *De van-e abban méltányosság . . .?* Cicero is csak *méltányosságot* emleget, nem igazságot, mert az állami földeket igazság szerint a

szegények számára kellett volna bérbe adni; de minthogy e földeket a patriciusok már régóta sajátjokként birták, a *vetustas possessionis* mellettök szólt.

72. III. Agis spartai király vissza akarta állítani a Lyncurgus törvényeit s e célból egyenlő földfelosztást tervezett. E nemes tervet *Lysander ephorus* is pártolta, de a viszonyok és az előkelők önzése meghiúsította. Agist megölték, *Lysandert* számkivetették (241-ben). Agis tervét később III. Kleomenes újította fel 222-ben, de elűzték s utána több kényúr uralkodott, míg 192-ben Sparta az achaiai szövetség alá jutott. De hogy e zavarok döntötték volna meg Görögország többi részét is, az helytelen állítás.

73. *Aratus* hét éves korában Sicyonból Argosba menekült, mert atyját *Clinias*t, a sicyoni néppárt vezérét *Abantidas* kényúr megölte. Mikor ifjúvá serdült 20 éves korában megbuktatta *Abantides* utódját *Nicolest* (250-ben). Ő birta rá szülőföldjét az achaiai szövetségbe való belépésre, s később ő lett e szövetség vezére 213-ban. II. *Philippus* macedoni király megmérgeztette.

74. *Ptolemaeus Philadelphus* 150 talentumot adott *Aratus*nak, részint mert a Peloponnesusban a macedoniak kiszorításával befolyásra akart szert tenni, részint mert *Aratus* gyakran küldött neki Görögországból becses festményeket.

75. «*Lakjanak ingyen a máséban*». *Caesar*nak arra a törvényére céloz *Cicero*, mely a kisebb lakások bérlőinek 47-ben egy évi bért elengedett. Az idézett szavak tehát a *Caesar* szavai, melyeket *Cicero* czáfol.

76. *Beállott a fizetés kényszerűsége*. *Cicero* a *Catilina* összeesküvésére céloz, melyet legfőképp az adósság idézett elő. *Catilina* adósságelengedést ígért társainak. Az összeesküvés elfojtása után avval fenyegette *Cicero* az adósokat, hogy ha nem fizetnek, kótyavetyére hányatja vagyonukat.

77. *A most győztes, akkor vesztés férfiu* . . . t. i. *Caesar*, ki *Catilina* összeesküvésakor szintén nagyon el volt adósodva s kit *Cicero* nem hiába gyanúsít az összeesküvésben való részvétellel. A galliai hadjáratban szerzett kincsek megszabadították adósságaitól. Mikor már dictator volt, akkor hozott oly törvényt, hogy a birtokok nyerjék vissza a polgárháború előtti nagyobb értéküket. Erre természetesen neki már nem volt szüksége, csak az adósok helyzetén akart könnyíteni. *Cicero* tehát itt is igazságtalan *Caesar* iránt, mint mindig.

78. *Antipater Tyrius* az ifjabb *Cato* (*Uticensis*) barátja volt és annak házában élt, mint *Panaetius Scipiónál*.

79. *Xenophon Oeconomicusa* ma is megvan, de a Cicero fordítása elveszett.

80. *De általában e tárgyról . . . melyről ez a könyv szól.* Ez a két mondat a kéziratokban a könyv végén az utolsó mondat előtt található. Oda azonban sehogysem illik és *Unger* igen helyesen ide helyezte át.

Bizonyos derék férfiak, kik a középső Janusnál szoktak ülni. A középső Janus a forumra vivő három átjárás középsője, hol a pénz-váltók bódéi voltak.

81. *A városi jövedelmek* a bérbeadott házakból, a gyárakból vagy kereskedői speculációkból származnak.

82. *«Hát harmadszor mi? Akár rossz állattenyésztés is.»* E szavak hiányoznak a kéziratokban. E hiány Columellának a gazdaságról írt művéből egészíthető ki, hol ez az anekdota szintén el van beszélve.

JEGYZETEK A HARMADIK KÖNYVHÖZ.

1. *Istentelen fegyveres erőszak*... t. i. Marcus Antonius részéről. *Falusi jószágaimon bolyongok*. Cicero, Antoniustól félve, többnyire Rómától távol eső jószágain tartózkodott. Tizennégy jószága volt Italiában.

2. A senatus ugyan még megvolt, de Antonius minden szabadságtól megfosztotta. A törvényszékek sem működhettek, mert a törvénykezés fejei, a két praetor, Brutus és Cassius, ki voltak űzve a városból s helyökbe Antonius társai léptek.

3. *Többet irtam*... Legtöbb bölcséleti és néhány rhetorikai művét Caesar polczra jutása után irta Cicero.

4. *Én minden szükségessel elláttalak*. Cicero a Terentia házainak jövedelmét adta fiának, a mi évenként 100,000 sestertiusra (körülb. 10,000 forint) rugott.

5. *Posidonius*, apameai (syriai) születésű stoicus bölcselő, Panaetius tanítványa és utódja a rhodusi iskola vezetésében. Rhoduson hallgatta őt Cicero is más rómaiakkal együtt.

6. *Publius Rutilius Rufus* már említve volt a II. k. 47. §-ában. Zsarolással rágalmazták és igazságtalanul elítélték. Ezután Smyrnában élt és a tudományokkal foglalkozott.

Apelles, Nagy Sándor korabeli leghíresebb görög festő. Fő műve a tengerből kikelő Aphrodite, melyet később Augustus 400 talentumon vett meg a cosiaiktól. Egy másik Venus-képet is akart festeni, de mielőtt befejezhette volna, meghalt. Erről a képről van itt szó.

7. *A peripateticusok* az erényen kívül még némely külső javakat is kívántak a teljes boldogsághoz, de csak az erény segédeszközeinek tekintették őket és azt kívánták, hogy az erény uralkodjék rajtok.

8. A legfőbb jó és legfőbb erkölcsiség szerint — mondja Cicero — az erény nem ütközhetik össze a haszonnal. Igaz ugyan, hogy itt csak

a középszerű kötelelességekről van szó; de az említett összeütközés ezek közt nem lehetséges.

9. *Az ő kifejezésük szerint teljes számú...* A görög kifejezés szó szerinti fordítása: πάντας ἔχων τοὺς ἀρεταίους.

10. *Mintegy másodrangú erények...* csak «mintegy», mert nem maguk az erények másodrangúak, hanem csak véghezvitelük módja.

11. *A hét bölcs:* Bias, Chilon, Cleobolus, Periander, Pittacus, Solon, Thales.

12. E mondat latin eredetije hiányos a kéziratokban. A kiadók javítottak rajta.

13. Minthogy Cicero szerint a stoicusok és a peripateticusok a fő dolgokban megegyeznek, itt ő csak a «méltóságosabb hangzásért» követi a stoicusokat.

14. *A mi academiánk,* t. i. az újabb academia, melyet Arcesilas alapított volt.

15. *Ha testünk minden tagja azt gondolná...* Cicero talán a Menenius Agrippa i meretes meséjére gondol.

16. *A természetben nyilvánuló ész,* t. i. az észnek belénk oltott szózata; az általános, az egész világot átható ész, mely az isteneknek is, az embereknek is legfőbb törvénye, maga a sors.

17. Ez a mondat valószínűleg betoldás, mert sajátságos lenne, ha Cicero épen azt hozná fel bizonyítékkul, a mit be kell bizonyítania.

18. A latin szöveg e helyen romlott.

19. Ez a felelet valószínűleg betoldás, mert a két kérdésre utóbb egyszerre felel meg Cicero, s különben is ellenmondás lenne, ha előbb általában tagadná, a mit később bizonyos körülmények közt (pl. ha a közjó kívánja) megenged.

20. Caesarra céloz.

21. Az academia megengedi Cicerónak, hogy majd a peripateticusokat kövesse, kik a külső javakat is becsülték valamire, majd a stoicusokat. Azzal, hogy ezeken kívül semmit sem tart valószínűnek, az epicureistákra céloz Cicero, kik az erényt csak a haszonért gyakorolták.

22. *Legalább nem olyan, hogy helyeselhetném.* Tehát a Posidoniusé sem olyan.

23. Ebben a bizonyításban is, mint az előbbiben, be nem bizonyított dolog a bizonyítás alapja.

24. *Elválasztják az erénytől,* t. i. azt mondják, hogy ez nem erényes ugyan, de hasznos.

25. Gyges lydiai pásztor volt, Candaules királyt, az utolsó Héra-

clidát megölte s trónját elfoglalván, a Mermnadok dynastiáját alapítá, melynek utolsó királya Croesus volt. Gyges történetét Herodotus beszéli el I, 8—12. Platónak az államról írt művében (II. p. 359) van rá hivatkozás.

26. *Néhány épen nem rosszakaratú, de nem elég éles elméjű bölcselkedő...* t. i. az Epicurus hivei.

27. Livius szerint (II. 2) Collatinus önként mondott le hivataláról.

28. *Akár Quirinus, akár Romulus...* Quirinus az istenült Romulus neve. Cicero már nem hitt a nép mythicus isteneiben.

29. *Chrysippus* a stoicus iskola harmadik előljárója; a dialectica megalapítója.

30. *Elég időt enged neki a védekezésre.* A lex Pompeia szerint a vádlónak két, a védőnek három óra hosszát volt szabad beszélnie. A bírő azonban meghosszabbíthatta ezt az időt, sőt a tárgyalást el is halaszthatta.

31. *Az istenséget...* azaz — *saját lelkiismeretét...* A stoicusok szerint az emberi lélek a világlélek egy része vagy kifolyása.

32. *A mit jó lélekkel megtehet.* Ezzel az állandó formulával szólították fel a felek a bírót jogos és lelkiismeretes ítéletre.

33. Bölcs barátok nem kívánhatnak egymástól jogtalanságot: közöttük tehát áll az a szabály, hogy mindent megtegyenek egymásért.

34. *Damon és Phiatias*: másoknál Moerus és Selinuntius, vagy Euphantos és Eucritus.

35. *Aegina* szigete a saroni öbölben van, Attica és Argolis közt. A *Piraeus Athenae* kikötője. Az athenaeieknek itt említett eljárását sem Tkucydides, sem Diodorus nem említi; hitelessége tehát kétséges.

36. *M. Junius Pennus* néptribunus 126-ban. Törvényét, mely az idegeneket kiutasította Rómából, 65-ben *C. Papius* néptribunus újította fel.

37. *Scaevoláról* lásd az I. k. 82. jegyzetét.

38. *Cyrsilust* Demosthenes is fölemlíti (de corona, p. 296); Herodotus valami Lycidest említ helyette.

39. *A kalózokat nem sarczoltuk meg...* A kalózokat legyőzte volt ugyan Pompeius, de a polgárháború alatt ismét elhatalmasodtak.

40. *A babyloni Diogenes*, Chrysippus tanítványa és utódja. Carneadessal és Critolaussal együtt 156-ban követségben járt Rómában, hol mind a hárman tudományos előadásokat tartottak. Cato azonban kitiltatta őket.

A *tarsusi Antipater*, Diogenes tanítványa és utódja, Panaetius tanítója. Heves ellensége volt az academicusoknak.

41. A római jog egyik elve, hogy ott nincs csalás, a hol a vevőnek módjában volt meggyőződést szerezni.

42. *Nem ügyes-bajoskodni, hanem ügytelenkedni*, az «otiandi, non negotiandi causa» szójáték gyenge utánzása.

43. *Bevégzi a vásárt*, t. i. épen a bejegyzés által. Az eladás e módja ép oly kötelező volt, mint a törvényes szerződés.

44. *Gaius Aquilius Gallus*, Cicero praetortársa 66-ban, híres jogtudós. Mint praetor formulákat adott ki a bírói eljárás szabályozására.

45. A *plaetoriusi törvényt* 200-ban Plaetorius tribunus szerzette. Ez a törvény a fiatal embereknek 25 éves korukig megtiltotta a szerződéskötést, gyámokat rendelt melléjük s becsstelenséggel sujtotta azt, a ki fiatal embert szerződéskötésre akart csábítani.

Törvény nélkül is az oly ítéletek... Ha valamely esetre nézve nem voltak biztosan útba igazító törvények, a bíró a méltányosság szempontjából ítélt, s azt kutatta, vajjon jó lelkiismerettel cselekedett-e a vádlott.

46. *Az elvált asszony vagyonának megítélése* is a méltányosság szerint való törvénykezéshez tartozott.

47. *Színből versenyezzen ő vele*, t. i. csak látszólag lép fel ellenfeleként vagy azért, hogy ígéreteivel másokat elijesztszen, vagy hogy az eladó várakozását leszállítsa.

48. *Százezerrel*, t. i. 100,000 sestertiussal (10.000 frt).

49. E vers Ennius elveszett Medeájából való.

50. *Q. Aelius Tubero* praetor 123-ban, az ifjabb Africanus unokaöcse, buzgó stoicus.

51. Az augur (madárjós) a Capitolium hegyén állva figyelte meg a madarak röptét s ez alkalommal köröskörül szabad kilátásra volt szüksége.

52. *Insula* (-sziget) eredetileg magán álló házat, aztán bérházat jelent, a *domus* palotát. A bérház rendszeren magasabbra volt építve, hogy több lakó férjen bele.

53. *Adja és tegye mindazt...* t. i. az eladó.

54. *A mi Catónknak*, Cato Uticensisnek.

55. *M. Marius Gratidianus* nagyatyjának, M. Gratidiusnak, nőtestvére Cicero nagyatyjával kelt egybe. Gratidianust a híres Marius örökbe fogadta, ezért viselte a Marius nevet is.

C. Sergius Silus Orata 97-ben praetor, mint tobzódó embert emlegetik.

56. *A házat valami szolgálati kötelezettség terhelte.* (Eae serviebant!) Ilyen szolgálati kötelezettség volt pl. ha a szomszédnak joga volt a csurgójához, vagy ha a közönségnek szabad átjárása volt rajta.

57. Ha a valódi igazságosságot követnők — akarja mondani Cicero — akkor minden embert testvérünk gyanánt szeretnénk s nem tennénk különbséget a polgári jog és a népjog között.

58. *Ellenpanaszoknak is helyet kell adni,* melyeket t. i. a vádlott emelhetett a vádló ellen, s melyek következtében a vádlót el lehetett marasztalni.

59. *A rabszolga ... lopásaiért,* ha t. i. a rabszolgát lopás miatt a meglopott egyén részére ki kellett szolgáltatni.

60. *Másképp vannak vele az örökösök.* Ezek ugyanis gyakran maguk sem tudhatták az örökölt rabszolgák hibáit.

61. *L. Minucius Basilus* különben ismeretlen egyéniség. A végrendelet hamisítók rendesen ahhoz a fogáshoz folyamodtak, hogy híres szónokokkal vagy hatalmas emberekkel szövetkeztek.

62. *A másikat haló-porában már nem gyűlölöm,* t. i. Crassust. De életében nagyon gyűlölte. Ellenségeskedésüknek az volt a fő oka, hogy Cicero — nem ok nélkül — a catilina-i összeesküvésben való részvétellel vádolta Crassust.

63. *Marcus Satriusnak* az örökbefogadás után M. Minucius Basilus Satrianus lett a neve.

(Az ő nevük.) Ez valószínűleg toldalék. Nem az ő nevük (Basilus = βασιλεύς, király) a kor undok bélyege, mert a «Basilus» a Minuciusok állandó mellékneve volt, hanem az, hogy oly vidékeknek, melyeknek római polgárjoguk volt, patronust kellett választaniok, mint a meghódított népeknek.

64. *Tánczra kerekedett volna a forumon,* azaz örömében a legilletlenebb tettet követte volna el.

65. *Gaius Flavius Fimbria,* consul 104-ben.

Marcus Lutatius Pinthia ismeretlen egyéniség.

Egy meghatározott összeget tett le fogadásul. Sponsiónak (fogadásnak) hívtak minden oly pert, melyben mind a két fél bizonyos összeget tett le, mely aztán a nyerő félé lett; tehát a vádló elvesztette pénzét, ha vádlottját el nem tudta ítéltetni. Az itt említett esetben M. Lutatius Pinthia fizetésre kötelezte magát, ha derék, becsületes embernek nem ismerik el. Helyesen cselekedett tehát Fimbria, midőn vonakodott oly ügyben ítélni, mely nem tartozott a bíró jogkörébe.

66. *Bátran játszhatol vele páros-páratlant.* A micare-t Szalayval

páros-páratlannak fordítom, mert ez a játék némileg hasonló ahhoz. A *micare*, mely Olaszországban *la mora* név alatt maig is szokásos, tulajdonképen abban áll, hogy a két játészó néhány ujját egyszerre hirtelen föltartja s egy-egy számot kiált. A ki a föltartott ujjak összegét eltalálta, az a nyertes.

67. *Gaius Marius*ról l. az I. k. 44. jegyz.

Quintus Metellus Numidicus, consul 109-ben. Numidicus melléknevét Jugurtha numidiai királyon aratott győzelméért kapta.

68. *Kinek alvezére és küldötte volt...* Sallustius szerint (Jug. 94.) Metellus nem küldte Mariust Rómába, csak szabadságra bocsátotta. Cicero előadása szerint csak nagyobb volt a Marius vétke (*laesio mandati*), mert oly embert hibáztatott, kihez, mint vezéréhez, kegyeletes viszony kötötte.

69. *Marius Gratidianus*ról l. e könyv 55. jegyzetét.

Ingadozott az ezüstpénz értéke. Ez az ezüstdenariusok meghamisítása következtében történt. Ezért a pénz értékének meghatározása végett meg kellett vizsgálni a pénz ezüst tartalmát.

70. Tömjént és viaszgyertyákat az isteneknek áldoztak, de Gratidianus tiszteletére az ő szobrai előtt.

71. *Marius* t. i. *Marius Gratidianus*. Consul ugyan nem lett belőle, de 82-ben népszerűsége következtében másod ízben is praetorrá választották.

72. *Az, a ki még ipjául is olyan embert választott...* Pompeius, ki 59-ben 47 éves korában Caesarnak 23 éves leányát vette nőül, noha az már Caepióval járt jegyben.

73. E két vers Euripidesnek *Phoeniciai nők* című tragoediájából van idézve.

74. (*Eteocles* vagy inkább *Euripides*) ügyetlen betoldás, mert a költőnek nem lehet szemére vetni, ha személyeit jellemük szerint beszéli. De Eteoclesnek sem szólhat a szemrehányás, hanem, mint mindjárt a szövegből érthető, Caesarnak. E betoldás tehát oly embertől ered, ki meg akarta magyarázni, hogy az idézett verseket Euripides említett tragoediájában Eteocles mondja.

75. A *haza atyja* címet a mundai ütközet után 45-ben kapta Caesar. Ez annál keservesebben esett Cicerónak, mert addig csak ő viselte ezt a megtisztelő nevezetet.

76. Az idézett vers Acciusnak talán Aegisthus című tragoediájából való. *Tantalus* phrygiai király volt, az istenek bizalmával visszaélt, azért szenvedte az alvilágban az ismeretes büntetést. *Pelops* mycenai

király, Tantalus fia. Családjuk a legrémesebb gatzettek által vált hírhedtté.

77. Ez már el volt beszélve az I. könyv 40. §-ában.

78. *Mely sohasem választá el a hasznót a becsülettől.* Elhamarkodott állítás, melyet Cicero maga mindjárt megczáfol.

79. *Bizonyos pénzösszegért felszabadított,* t. i. az adófizetés alól.

80. *A kalózok jobban állnak szavuknak,* mert ha a váltságdíjat megkapták, szabadon bocsátják foglyaikat.

81. A 61. évben az állami haszonbérlok — a lovagok — kérték a senatust, hogy engedjen el valamit a bérből, mert igen rossz éveik voltak. Cicero támogatta kérelmüket, mert nem akarta a senatus és a lovagok közt az egyetértést zavarni. De Cato ellenezte és a lovagok kérelmét visszautasította a senatus. Ezért a lovagok Caesarhoz állottak s ez 59-ben, mint consul, elengedte nekik a bér egy harmadát.

82. *Mint a saját bérlőinkkel bännánk,* t. i. a magánbérlokkel, kiknek rossz termés idején a bér egy részét el szokták volt engedni.

83. *C. Scribonius Curio* l. II. k. 53. jegyz. A Paduson-túli latin gyarmatok polgárjogot kívántak s e kívánságuk jogos volt, mert a Paduson-innenieknek már rég meg volt adva. A demokraták pártolták, az aristokraták ellenezték. A senatus meg is tagadta kívánságukat. 49-ben Caesar teljesíté.

84. *Hecatóról* már volt szó e könyv 63. §-ában. Többnyire erkölcs-bölcséleti műveket írt.

85. *Vagy páros-páratlanban veszített volna.* Lásd e könyv 66. jegyzetét.

86. *Diogenesről és Antipaterről* l. e könyv 40. jegyzetét.

87. *Vitás jogi kérdései,* melyekre nézve maguk a jogtudósok sincsenek egy értelemben.

88. E könyv 71. §-ában az volt mondva, hogy a gazda felelős rabszolgájának lopásaiért, t. i. idegen személyekkel szemben; ha a rabszolga gazdája házában lopott, ezért a gazda maga büntette meg s rabszolgájának e tulajdonságát nem tartozott megmondani a vevőnek.

89. Egy *denarius* a mi pénzünk szerint körülbelől 41 krajczár.

90. Az itt említett praetori rendelet így hangzott: *Pacta, conventa, quae neque dolo malo neque adversus leges, plebiscita, senatus consulta, edicta principum neque quo fraus cui eorum fiat, facta sint, servabo.*

91. Képtelen *sophisticus* föltevés, valamint a következő is.

92. Ez a példa az illendőség és a hazaszeretet összeütközésére

vonatkozik, melyről általában az I. könyv 159. §-a szól; tehát nem az erkölcsiség és a haszon összeütközésére.

93. Ez már el volt beszélve az I. könyv 32. §-ában.

94. A közkeletű monda szerint Diana istenasszony követelte Agamemnontól leánya föláldozását, a miért Agamemnon az ő szent szarvasát elejtette. E szerint nem is áldozták fel Iphigeniát, mert Diana egy szarvasünőt tett helyébe s őt Taurisba vitte magával, hogy templomának papnője legyen.

95. E két utóbbi mondatot betoldásnak tartja Unger.

96. *A tragoediák arval vádolják...* Ulixesről a görögöknél Sophocles és Euripides, a rómaiaknál Attius és Pacuvius irtak tragoédiát. Az itt idézett versek valószínűleg a Pacuvius darabjából (*«Armorum iudicium»*) való.

97. *Palamedes* úgy fedezte föl az Ulixes cselét, hogy mikor ez örvöngést tettetve egy számaron és egy bikán szántott és sőt vetett, Ulixes újszülött fiát Telemachust az eke elé tette. Ulixes óvatosan kikerülte gyermekét s így elárulta magát.

98. *M. Atilius Regulus*ról már volt szó az I. könyv 39. §-ában. Egyébiránt 255-ben, midőn fogságba került, nem consul volt, hanem proconsul. Második consulsága 256-ba esik.

Hamilcarnak, a Hannibal atyjának. Cicero téved. Az itt említett Hamilcar nem lehetett a Hannibal atyja. Hamilcar Barcas, a Hannibal atyja, 248-ban egészen fiatalon vette át a fővezérséget, holott a Cicero említette Hamilcar, ki 255-ben a tunesi csatában fővezérkedett, Siciliában már előbb is sikerrel hadakozott.

Xanthippus volt a vezér, ki a csatatervet készítette, de Hamilcar fővezér alatt állott. Hogy Xanthippus esellel győzött, azt Polybius nem említi. Cicero talán csak azért mondja, hogy az ellenség dicsőségét kisebbítse.

99. E követség történeti hitelessége nem kétségtelen.

100. *Midőn álmatlansággal megölték.* Mint Valerius Maximus beszéli, szempilláit levágták sőt egy gépbe zárták, mely hegyes szögekkel volt tele verve. Polybius semmit sem tud erről, Cassius Dio mesének nyilvánítja. Nem is egyéb.

101. *Az istenségnek magának sincs gondolja, másnak sem okoz gondot* — az epicuristák szerint.

Az isten mindig cselekszik és munkálkodik — a academicusok, stoicusok és peripateticusok szerint.

102. Ez az idézet Accius Atreusából való. Az első sor a Thyestes kérdése, a második az Atreus felelete.

103. Ez a vers Ribbeck szerint Ennius Thyesteséből van idézve. *Juppiternek esküje*, azaz Juppiterre mondott eskü.

104. A Hűség istenasszonyának kápolnája volt a Capitoliumon. Tiszteletét Numa király alapította.

105. *A kik határozottan nyilatkoznak*: a stoicusok.

Az enyhébben ítélők: a peripateticusok.

106. Ez a mondat zavarja az összefüggést. Betoldásnak tartják.

107. A stoikusoknak e tanítása a *reservatio mentalis* egy faja.

108. *Lelked meggyőződéséből*, állandó esküforma.

109. *Helyesen mondja Euripides* — Hippolytus cz. tragoediájában

612. v. ἡ γλῶσσ' ὁμώμοχ', ἡ δὲ πρὶν ἀνώμοτος.

110. *Fetialis jog*. L. I, 11, 36.

111. *A caudiumi szerencsétlen csata után*. Livius szerint (IX, 5, 10.) a rómaiak Pontiustól körülzárva csata nélkül adták meg magukat. Az iga alatt elbocsátás nagy megalázás volt.

112. *Tiberius Numicius* és *Quintus Maelius* (ez utóbbi helyett Lucius Liviust említi Livius IX, 8), mikor a seregnél szolgáltak, csak tribunus-jelöltek lehettek, mert a néptribunusoknak egy napig sem volt szabad Rómától távol lenniök.

113. *Gaius Hostilius Mancinus* 133-ban bekerítették a numantiaiak és békeföltételeket diktáltak neki. A rómaiak kiszolgáltatták, de a numantiaiak nem fogadták el, valamint a samniumiaiak sem Postumiust.

114. *Quintus Pompeius* 140-ben igen enyhe békét kötött a numantiaiakkal, de a senatus előtt eltagadta, úgyhogy a senatus elrendelte a háboru folytatását.

115. *Lucius Manlius Imperiosus* 363-ban volt dictator.

116. *Titus Manlius Torquatus* kivégeztette a fiát, mert tilalma ellenére párviadalt vívott egy ellenséges vezérrel.

117. Ez a történet már el volt beszélve az I. k. 13. fejezetében.

A punok által elfoglalt táborba. A rómaiaknak ugyanis volt még egy más nagyobb táboruk is.

118. *Polybius* túszként élt Rómában 167-től fogva az Aemilius Paulus házában. Megírta többek közt a második pun háboru történetét.

119. *Paulus és Varro consulok*, t. i. L. Aemilius Paulus és C. Terentius Varro, kiket Hannibal 216-ban Cannaenál legyőzött.

120. *Gaius Acilius* római senator, Cato Censorius kortársa, görögül írta meg a rómaiak történetét. Claudius Quadrigarius fordította latinra. Mind a két mű elveszett. — Cicero itt egyszerre visszatér az

előbbi elbeszélésre, a mi az előadást zavarossá teszi. Ez is azt mutatja, hogy Cicero nem rendezhette, simíthatta e művét.

121. *Aristippus*ról l. az I. k. 104. jegyzetét.

Anniceris, *Aristippus* egyik utódja, szintén az érzéki kéjt tartá az élet fő céljának, de legalább a barátságot, háladatosságot, gyermeki szeretetet és hazaszeretetet is az élet javai közé sorolta.

122. *Epicurus* (élt 327—270 ig) újjá alakította a cyrenei iskolát. Ő azzal tette nemesebbé az *Aristippus* tanát, hogy nem a pillanatnyi, hanem a tartós gyönyört tartá legfőbb jónak, s e tartós gyönyör szerinte az állandó lelki nyugalomban áll. Aztán a lelki gyönyöröséget elébe tette a testinek.

123. *Metrodorus*, *Epicurus* leghíresebb tanítványa.

124. *Elakad a víz*: közmondás.

125. *A fájdalom megszüntetése a véghatár*, azaz a fájdalom megszüntével a gyönyör nem növekedhetik.

126. *Minden érzéki gyönyör ellenkezik az erkölcsiséggel*. Cicero itt csak a nemtelen, mértéktelen gyönyörökre gondol, valamint egész *Epicurussal* való vitatkozásában úgy beszél, mintha *Epicurus* csak a nemtelen kéjt magasztalná.

127. *Calliphon* és *Dinomachus* szerint az ember első törekvése a gyönyörre irányul, de később egyenjogúlag az erény is hozzá csatlakozik; ki akarta tehát egyeztetni a stoicus és epicurusi elveket.

128. *Más alkalommal*, t. i. *de finibus bonorum et malorum* cz. művében.

129. *Vendéged*, mert *Cratippus peripateticus*, Cicerónak műve pedig stoicus elveken alapszik.

130. Cicero félve ellenségeitől Görögországba akart utazni, de hajóját visszaverte a szél a partra. Kedvezőbb hírt hallván a politikai viszonyok felől, visszatért Rómába. A 43-ik év decz. 7-ikén megölték s fiát többé nem láthatta.

131. *A távolból is beszélhetek veled*. Arra céloz, hogy még más bölcséleti műveket is ír fiának.

FÜGGELÉK.

A munka tartalma és felosztása.

ELSŐ KÖNYV.

Előszó : A munka megírásának indító-okai. (1. fej.)

A tárgy kitűzése : A kötelességeknek a legfőbb jó meghatározásából eredő tana. (2. f.)

A kötelesség fogalmának meghatározása (u. o.)

Az egész mű felosztása :

I. **Az erkölcsiség** a) magában véve; b) magával való küzdelmében. (I. könyv.)

II. **A haszon** a) magában véve, b) magával való küzdelmében (II. könyv.)

III. **Az erkölcsiség és haszon összetütközése** (III. könyv.)

I. **Az erkölcsiség** α) magában véve (4—42 fej.)

Az erkölcsiség eredete és fogalma. (4. f.)

Az erkölcsiség négy fő forrása :

1. az okosság vagy bölcsesség.

2. az igazságosság és a jótékonyság.

3. a lelkielő vagy bátorság.

4. az önuralom vagy mérséklet.

A) Az okosság (prudentia, φρόνησις) 6. fej.

B) Az igazságosság (iustitia, δικαιοσύνη) és a *jótékonyság* (beneficentia). 7—18. fej.

a) az igazságosság (7—13. fej.) fogalma. Az igazságtalanság kétféle: 1. ha valaki elköveti; 2. ha el nem háritja. Látszólagos igazságtalanság. Ellenség és rabszolgák iránti igazságosság. Erőszakos és fondorkodó igazságtalanság.

b) a jótékonyság (14—18 f.) csak bizonyos korlátozással gyakorlandó. Senkit sem kell kizárni belőle. Tekintetbe kell vennünk az illetőnek hozzánk való viszonyát, hajlandóságát.

C) A lelki erő (fortitudo, ἀνδρεία), 18—26. fej. A lelkierő általános méltatása; megtévedése. Az igazi lelkierő mivolta. Állami ügyekben, ellenséggel szemben és veszedelmekben való nyilvánulása. Az államférfi kötelességei. A szerencsében nem szabad elbizakodni. A magánéletben nyilatkozó lelkierő.

D) Az önuralom (moderatio, σωφροσύνη) és az *illendőség* (decorum, τὸ πρέπον), 27—42. fej. Az erkölcsiség és illendőség összefüggése. Az illendőség felosztása: általánosra és különösre. Két kötelesség származik belőle: az egyéniség méltóságos megőrzése és a vágyak korlátozása.

Az illendőség: a) az emberi természetre; b) az egyes személyiségekre nézve; c) az egyes emberek állása, rangja és kora szempontjából. A külsőségekben nyilvánuló illendőség: szóban, tettben és a test mozdulataiban való mérték és rendesség.

β) Az erkölcsi kötelességek összeütközése (13—45. fej.)

MÁSODIK KÖNYV.

Előszó: Védi bölcséleti tanulmányát és academiai álláspontját. (1—2. f.)

II. A haszon *a) magában véve.* (3—24. fej.)

Az erkölcsiség és haszon belső összefüggése. Embernek ember árthat és használhat leginkább. Nyerjük meg magunknak az

emberek jóakarátát. Ne várjunk mindent a szerencsétől. Az emberek főképp jóakaratból és csodálatból, hálából és önzésből vannak hasznunkra.

A) 7—14. fej. Jóakarát, nem megfélemlítés szerzi meg számunkra az emberek segítségét. Jó *hírnévre* kell szert tennünk; ez mások szeretetéből, bizalmából és irántunk való csodálatából fakad. Mindezt igazságossággal szerezhethjük és tarthatjuk meg. A fiatal ember hadi tettekkel, szerénységgel, derék emberek útmutatásának követésével és nyilvános szónoki szerepléssel tehet szert hírnévre.

B) 15—25 fej. *Jótekonyság és bőkezűség* is megszerzi számunkra mások segítségét. Gyakorolhatjuk ezeket:

1. pénzzel;
2. szolgálatokkal, részint egyesek, részint az állam irányában.

A kapzsiság és az egyoldalú igazságosság hiba.

Az egészség ápolása és a vagyonszerzés.

C) 25. fej. *A hasznos dolgok összeütközése.*

HARMADIK KÖNYV.

Előszó. Visszavonultságát és kelletlen nyugalmát panasolja. (1. 2. fej.)

Kitűzi tárgyát, melyet Panætius elhagyott.

III. Az erkölcsiség és haszon összeütközése. (2—11. f.)

Kérdés, vajjon igazán lehetséges-e ily összeütközés. Nem lehetséges 1. a stoicusok szempontjából, kik csak az erkölcsöt becsülik; 2. az erkölcsiség közönséges fogalma szerint.

A kitűzött kérdés mégis tárgyalni való, mert valósággal gyakran kétkednek az emberek valamely cselekedet erkölcsös vagy erkölcstelen voltán. *Szabály*: Minden hasznos, a mi erkölcsös, és semmi sem hasznos, a mi erkölcstelen. Magyarázat és bizonyítás.

Az is igazolja e kérdés tárgyalását, mert valami *látszólagos* haszon gyakran összeütközik az erkölcsiséggel. De valósággal nem lehet az hasznos, a mi erkölcstelen, bármily haszonnal kecsegtet is bennünket.

A haszon összeütközése

a) az igazságossággal. (12—25 fej.) Az igazság elhallgatása és eltitkolása. Ezt a polgári és az erkölcsi törvény is egyaránt elítéli és bünteti. Kapzsiság, dicsőség- és uralomvágy az ily cselekedet indító-okai. A régi római erény példái. Az egyességek és igéretetek megtartása. Összefoglalás.

b) a lelkierővel. (28—32 fej.) Ulixes és Regulus példája. Az eskü megtartása.

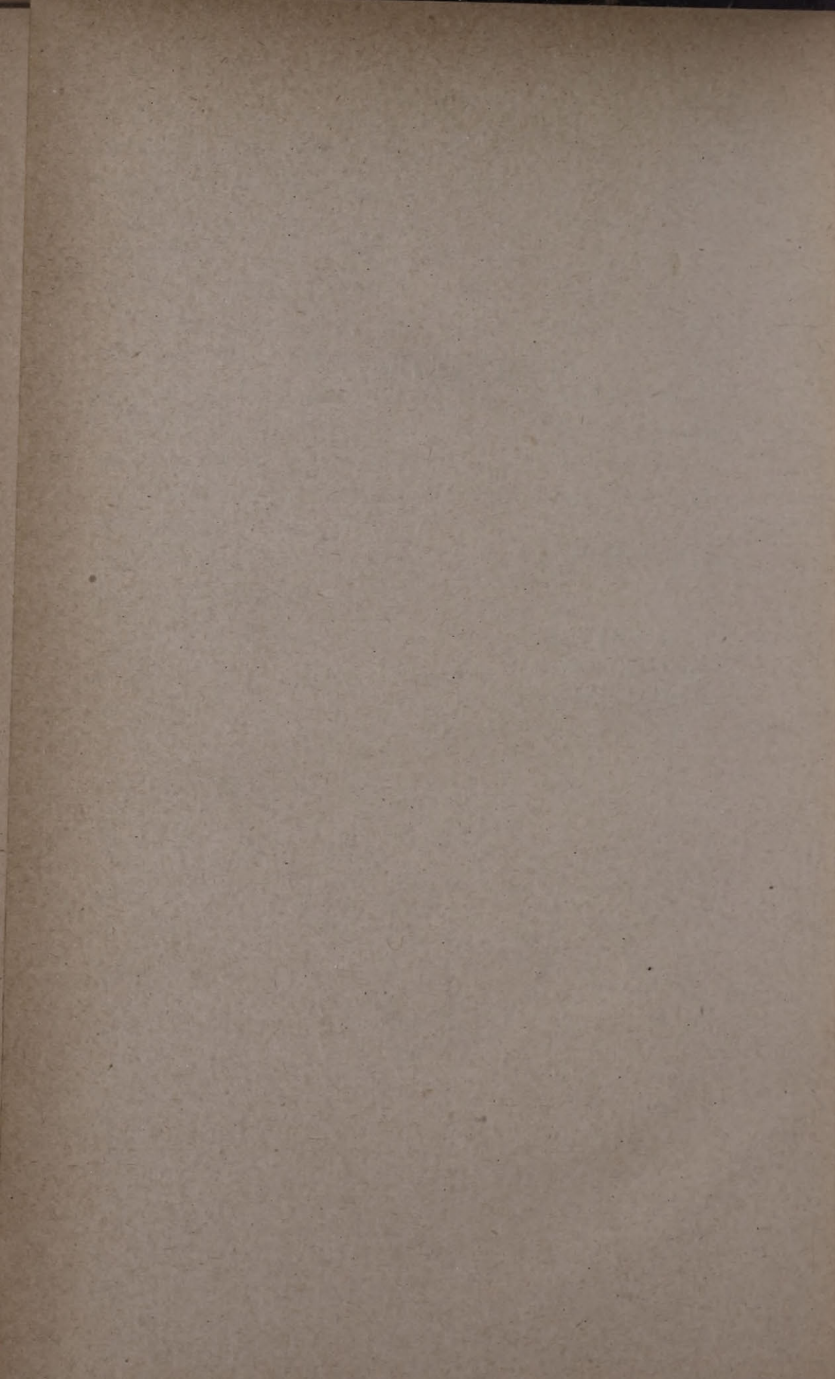
c) az önuralommal. (33. fej.) Ily összeütközés csak Epicurus elvei szerint képzelhető.

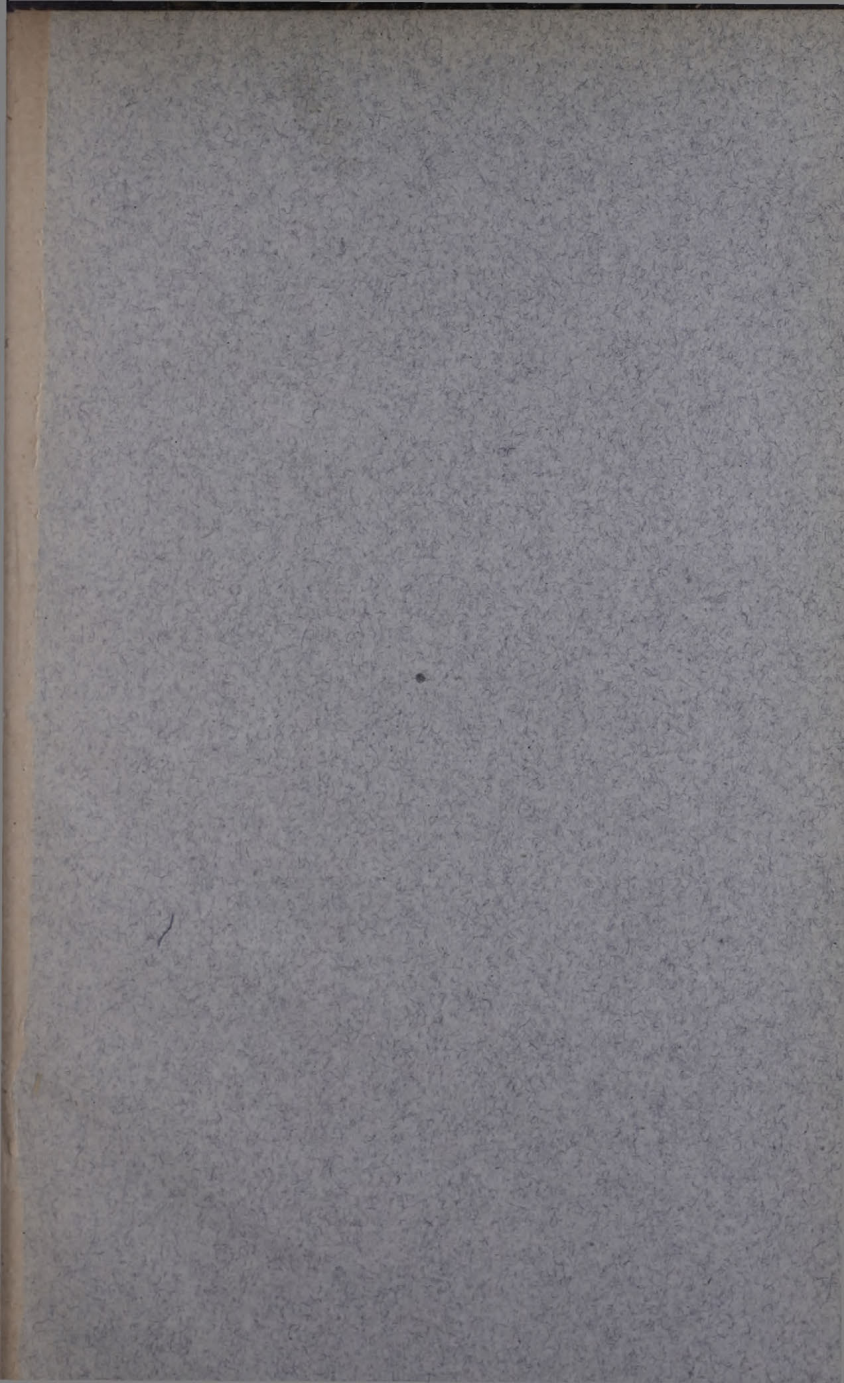
Végszó (33. fej.)

TARTALOM.

Előszó	Lap V
Bevezetés	VIII
Cicero: a kötelességekről. I. könyv	1
" II. könyv	62
" III. könyv	99
Jegyzetek az első könyvhöz	148
" a második könyvhöz	163
" a harmadik könyvhöz	173
Függelék	183

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.